

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

• Haziran | June 2025 •

sobbıad

• Cilt | Volume 26 • Sayı | Issue 56 •

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi

Journal of Social Sciences and Humanities Researches

e-ISSN: 2667-7296

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Social Sciences and Humanities Researches

e-ISSN: 2667-7296

Cilt | Volume 26 • Sayı | Issue 56 • Haziran | June 2024

SOBBİAD, 26/56 (Haziran 2025).

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sobbiad>

Dergi Yönetimi | Executive Office

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ens-sos@mu.edu.tr • Fax: 0 252 211 16 92 • İletişim: 0 252 211 5008

Ali Koçman Kültür Sanat Sitesi Kat:1 48000

Kötekli, Menteşe, MUĞLA

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sobbiad>

Hakkında | About

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi (SOBBİAD), 1302-7824 ISSN numaralı Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisinin devamıdır. Dergi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Haziran ve Aralık ayları olmak üzere yılda iki kez elektronik olarak yayımlanan hakemli ve bilimsel bir dergidir. Derginin E-ISSN numarası 2019 yılından itibaren 2667-7296'dır.

Dergi, sosyal bilimler alanında ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip özgün çalışmaları yayımlamayı ve bu yolla sosyal bilimlerin bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Açık erişimli olan derginin içeriği tüm kullanıcılara ücretsiz olarak sunulmaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir. Dergi, makale değerlendirme veya yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemekte, yazara ve hakeme herhangi bir ücret ödememektedir. Gönderilen makaleler, en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi (SOBBİAD) Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı CC BY-NC 4.0 ile lisanslanmıştır.

Dergi; ASOS indeks, SOBIAD, Scientific Indexing Services (SIS) gibi dijital platform ve indekslerde taranmaktadır.

Journal of Social Sciences and Humanities Researches (SOBBİAD) is the continuation of the journal of Muğla Sıtkı Koçman University Institute of Social Sciences with the ISSN number 1302-7824. The journal is a peer-reviewed and scientific journal published electronically twice a year, in June and December, by Muğla Sıtkı Koçman University Institute of Social Sciences. The E-ISSN number of the journal is 2667-7296 since 2019.

The journal aims to publish original studies with scientific qualifications at national and international level in the field of social sciences and thus contribute to the accumulation of knowledge in social sciences. The content of the journal, which is open access, is offered free of charge to all users. The publication language of the journal is Turkish and English. The journal does not charge any fee for the article evaluation or publication process, and does not pay any fee to the author and referee. Submitted articles are subjected to double blind peer review by at least two external referees. Journal of Social Sciences and Humanities Researches (SOBBİAD) is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence CC BY-NC 4.0.

The journal is indexed in digital platforms and indexes such as ASOS index, SOBIAD, Scientific Indexing Services (SIS).

Sahibi | Owner

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Adına Sahibi
<https://orcid.org/0000-0001-7270-2317>

Baş Editör | Editor in Chief

Doç. Dr. Melike SARIKÇIOĞLU ÖKTEN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0001-7915-3285>

Baş Editör | Editor in Chief

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0003-3329-0019>

İstatistik Editörü | Statistics Editor

Prof. Dr. Özlem GÜRÜNLÜ ALMA
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0001-6978-9810>

Dil Editörü | Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Kübra VURAL ÖZBEY
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0001-8596-0809>

Teknik Editör | Technical Editor

Dr. Öğr. Üyesi Soner UYSAL
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-8293-5509>

Mizanpaj Editörü | Layout and Page

Arş. Gör. Dr. Mehmet Sait BENEK
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-8761-8246>

Yazım Editörleri | Spelling Editors

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin AYDIN SATAR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0003-0559-9983>

Arş. Gör. Dr. Ayşe GÜNAY

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-9431-1699>

Alan Editörleri | Section Editors

Doç. Dr. Nur TALUY
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0003-1185-846X>

Doç. Dr. Cüneyt GÜNEŞ
Milli Savunma Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-2465-2973>

Doç. Dr. Azize UYGUN
Süleyman Demirel Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0003-4287-7700>

Prof. Dr. Hidayet Gizem ÜNLÜ ÖREN
Süleyman Demirel Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0001-6081-096X>

Doç. Dr. Ferdi BOZKURT
Anadolu Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-2209-8673>

Dr. Öğr. Üyesi Ümmü BULUT KESKİN
Iğdır Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-6691-2542>

Dr. Öğr. Üyesi Faruk YÜKSEL
Ordu Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-4724-0007>

Doç. Dr. Ali Şahin ÖRNEK
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0003-2217-6878>

Doç. Dr. Serpil KOCAMAN
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-2037-7441>

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
ilhami.durmus@hbv.edu.tr

Doç. Dr. Selim GÜNDOĞAN
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
selimgundogan@ohu.edu.tr

Doç. Dr. Ferzane DEVLETABADI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
ferzane.devletabadi@ogu.edu.tr

Prof. Dr. Umut AVCI
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
aumut@mu.edu.tr

Prof. Dr. Serap ÖZEN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
serapozen@mu.edu.tr

Doç. Dr. Olena KARPENKO
Ardahan Üniversitesi
olenakarpenko@ardahan.edu.tr

Prof. Dr. Juliboy ELTARAZOV
Samarqand Davlat Universiteti
juliboy2@gmail.com

Prof. Dr. Şerubay Kurmanbayulı ABAY
Ulusal Bilimler Akademisi
sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Social Sciences and Humanities Researches

e-ISSN: 2667-7296

SOBBİAD, 26/56 (Haziran 2025).

Sayı Hakemleri | Referees of This Issue

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları
Dergisi editör kurulu, dergimizin 56. sayısının
hakemlerine teşekkür eder.

Journal of Social Sciences and Humanities
Researches editorial board would like to
thank the reviewers of the 56th issue.

Çağrı Emin Demirbaş, Doç. Dr.
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Çetin Kaya, Dr. Öğr. Üyesi
Kastamonu Üniversitesi

Ekrem Uysal, Doç. Dr.
Batman Üniversitesi

Firdevs Özen, Dr. Öğr. Üyesi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Galip Çağ, Doç. Dr.
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Hakan Aydın, Dr. Öğr. Üyesi
Kırıkkale Üniversitesi

Hakan Karagöz, Prof. Dr.
Süleyman Demirel Üniversitesi

İbrahim Erdoğan, Prof. Dr.
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Levent Küçük, Prof. Dr.
Amasya Üniversitesi

Mehmet Hakkı Ünal, Prof. Dr.
Pamukkale Üniversitesi

Mevhibe Albayrak, Prof. Dr.
Ankara Üniversitesi

Mürsel Bayram, Doç. Dr.
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Osman Uysal, Doç. Dr.
Malatya Turgut Özal Üniversitesi

Özgür Tüfekçi, Doç. Dr.
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Özlem Tütüncüler Bircan, Prof. Dr.
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Ramazan Tarık, Doç. Dr.
Bitlis Eren Üniversitesi

Salih Soslu, Dr. Öğr. Üyesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Tuğçe Sarıoğlu, Dr. Öğr. Üyesi
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Yılmaz Arı, Doç. Dr.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

The referees are listed in alphabetical order.

Hakemler alfabetik sıraya göre listelenmiştir.

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Social Sciences and Humanities Researches

e-ISSN: 2667-7296

Cilt | Volume 26 • Sayı | Issue 56 • Haziran | June 2025
SOBBİAD, 26/56 (Haziran 2025).

İçindekiler | Contents

Takdim Preface	vi
1. Araştırma Makalesi/Research Article doi: 10.70854/sobbiad.1664280	
Şîa-İmâmiyye'nin Kur'ân'ın Orijinalliği Konusuna Yaklaşımı	
<i>The Shi'ah-Imâmiyyah Approach to the Originality of the Qur'ân</i>	
Yakup ÇETİN & Nezir MAVİŞ	1-22
2. Araştırma Makalesi/Research Article doi: 10.70854/sobbiad.1626836	
Kremlin Perspektifinden Uluslararası Hukuk: Ukrayna'da Savaş ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Putin'i Tutuklama Kararı	
<i>The Kremlin's International Law Perspective: War in Ukraine and the International Criminal Court's Arrest Warrant for Putin</i>	
İbrahim KÖREMEZLİ & Müge DALAR BAYSAL.....	23-41
3. Araştırma Makalesi/Research Article doi: 10.70854/sobbiad.1714237	
İlhanlılar Devrinde Vakıf Müessesesi: İlhanlı Elitlerin Vakıf Politikalarına Dair Bir Değerlendirme	
<i>The Institution of the Foundation in the Ilkhanate Period: An Assessment of the Foundation Policies of the Ilkhanate Elites</i>	
Kansu EKİCİ & Alican KİRİŞOĞLU.....	42-60
4. Derleme Makalesi/Review Article doi: 10.70854/sobbiad.1693316	
Türkiye'de Yaş Sebze ve Meyve Pazarlama Süreci: Toptancı Halleri ve Hal Kayıt Sistemi Üzerine Bir İnceleme	
<i>Marketing Process of Fresh Vegetables and Fruit in Turkey: A Study on Wholesale Markets and Wholesale Market Registration System</i>	
Atila DEVECİ & Ömer Faruk EMEKSİZ	61-83

5. Derleme Makale/Review Article doi: 10.70854/sobbiad.1621726

Macaristan'ı Habsburg Hâkimiyetinden Kurtarmak İçin Gerçekleştirilen Son Muharebe: Zenta Muharebesi (11 Eylül 1697)

The Last Battle to Liberate Hungary from Habsburg Domination: The Battle of Zenta (September 11, 1697)

Gkhan Dilbaş..... 84-113

6. Kitap İncelemesi / Book Review

Roger Garaudy, İsrail Sorunu: Siyasi Siyonizm, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 207 s.

Roger Garaudy, The Case of Israel: A Study of Political Zionism, translation. Cemal Aydın (Istanbul: Timas Press, 2023), 207 pp.

Fatma Nur YÜNCÜ 114-123

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Social Sciences and Humanities Researches

e-ISSN: 2667-7296

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi (SOBBİAD)

Mugla Sıtkı Kocman University Institute of Social Sciences
Journal of Social Sciences and Humanities Researches (SOBBLAD)

SOBBİAD, 26/56 (Haziran 2025).

Takdim | Preface

Değerli okurlar ve araştırmacılar;

Enstitümüz bünyesinde yaklaşık çeyrek asırdır sosyal ve beşeri bilimler alanındaki araştırma ve incelemeleri okuyucusuyla paylaşma ve bu sayede sosyal bilimlerin hemen her bir alanındaki bilimsel birikime doğrudan katkı sağlamayı amaçlayan dergimiz, yirmi dördüncü yılında 56. sayısıyla okuyucusunun karşısına çıkmıştır. Bu sayımızda, üçü araştırma ikisi derleme ve biri de kitap incelemesi olmak üzere sekiz seçkin çalışma, titiz editöryal süreçlerden geçerek yayıma hak kazanmıştır. İlgili çalışmaları siz kıymetli okuyucularımızın takdirine sunmaktan mutluluk duyarız. Bu anlamda başta kıymetli alan editörlerimiz ve yayın kurulu üyelerimiz olmak üzere özverili değerlendirmeleri ile sürece katkı sunan tüm hakemlerimize ve dergimizi tercih eden çok değerli yazarlarımıza teşekkürlerimizi sunarız.

Bu sayı, başta Gazze halkı olmak üzere mağdur ve mazlum tüm halklara ithaf edilmiştir. 21. yüzyılda vahşet, acı ve gözyaşı yerine tüm insanlık adına barış, huzur ve esenliğin hâkim olduğu bir dünya dileriz.

Baş Editör

Dear readers and researchers;

Our journal, which aims to share research and reviews in the field of social sciences and humanities with its readers for about a quarter of a century within our institute and thus to contribute directly to scientific accumulation in almost every field of social sciences, is in its twenty-fourth year with its 56th issue. In this issue, six distinguished studies, three of which are research, two are reviews and one is a book review, have passed through rigorous editorial processes and qualified for publication. We are pleased to present these studies to the appreciation of our esteemed readers. In this sense, we would like to thank section editors and editorial board members, our referees who contributed to the process with their evaluations, and our authors who preferred our journal. This issue is dedicated to all victimised and oppressed peoples, especially the people of Gaza. In the 21st century, on behalf of the whole of humanity, we wish for a world in which peace, tranquillity and well-being will prevail, instead of violence, pain and tears.

Editor-in-Chief

Doç. Dr. Melike SARIKÇIOĞLU ÖKTEN & Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ

Şîa-İmâmîyye'nin Kur'ân'ın Orijinalliği Konusuna Yaklaşımı

The Shi'ah-Imamiyyah Approach to the Originality of the Qur'an

Yakup ÇETİN

Öğretmen | Teacher

Ankara İl Milli Eğitim Müdürlüğü

Ankara Directorate of National Education

Ankara, Türkiye

ykpcn34@gmail.com | 0009-0003-1254-2915

Nezir MAVİŞ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Iğdır University, Faculty of Theology

Iğdır, Türkiye

nmvs@outlook.com.tr | 0000-0001-9762-9849

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi | Received: 24.03.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Cont. Rate: Y.Ç. %50; N.M. %50

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. Bu çalışma birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında tamamladığı “Şîa-İmâmîyye'nin Kur'ân'ın Tahrif ve Korunmuşluğuna Dair Görüşleri” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Research Article

Kabul Tarihi | Accepted: 24.06.2025

Yayın Sezonu | Pub Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation. This study is based on the first author's master's thesis entitled “Shi'a-Imamiyya's Views on the Falsification and Preservation of the Qur'an”, completed under the second author.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Abstract

In the sources of some Islamic sects, there are some negative narrations and views about the originality of the Qur'ān in the first centuries of the Hijra. Shī'ah Imāmiyyah al-Ithnā'ashariyyah [Imāmiyyah] comes first among these sects. In our study, the approach of this sect to the originality of the Qur'ān is discussed. In the first part of our study, the views and opinions of the Imāmiyyah on the falsification of the Qur'ān and in the second part on the preservation of the Qur'ān are included. For this reason, the changes and approaches of the Imāmiyyah in this regard from the past to the present are discussed. At this point, the approaches to the subject are analyzed in the context of the main sources and their authors, which have a source value in the Imāmiyyah and to which great importance is attributed. It is mentioned that these approaches were shaped in two different periods called “ahbārī” and “usūlī” in Imāmiyyah thought. The approach to the authenticity of the Qur'ān is presented by taking these traditions into account. Where necessary, reference is also made to Sunnī sources and recent studies. This study contributes to the understanding that the belief of the Qur'ān retains its authenticity, which has been established in the Islamic world.

Key Words: Kalām, Imāmiyyah, the falsification of the Qur'ān, the preservation of the Qur'ān.

Öz

İslâm mezheplerinin bazılarına ait kaynaklarda hicri ilk asırlarda Kur'ân'ın orijinalliği konusunda olumsuz rivâyet ve görüşlere yer verilmiştir. Bu fırkaların başında İmâmiyye el-İsnâaşeriyye [İmâmiyye] gelmektedir. Çalışmamızda bu fırkanın Kur'ân'ın orijinalliği konusuna yaklaşımı ele alınmaktadır. Çalışmamızın birinci kısmında İmâmiyye'nin Kur'ân'ın tahrifine; ikinci kısmında ise Kur'ân'ın korunmuşluğuna dair görüş ve düşüncelerine yer verilmektedir. Başka deyişle çalışmamızda, İmâmiyye'nin bu hususta geçmişten günümüze geçirdiği değişim dönüşüm ve ortaya koyduğu yaklaşımlar ele alınmaktadır. Bu amaçla İmâmiyye'de kaynaklık değeri olan, önem atfedilen belli başlı kaynaklar ve müellifleri bağlamında konuya dair yaklaşımlar incelenmekte; bu yaklaşımların imâmî düşüncede “ahbârî” ve “usûlî” denilen iki ayrı dönemde şekillendiğine değinilmektedir. İmâmiyye'nin Kur'ân'ın orijinalliği konusuna yaklaşımı bu gelenekler dikkate alınarak sunulmaktadır. Gerekli yerlerde Sünnî kaynaklara ve güncel çalışmalara da müracaat edilen bu çalışmamızın, İslâm dünyasında yerleşik olan Kur'ân'ın korunmuşluğu düşüncesine katkı sunmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İmâmiyye, Kur'ân'ın tahrifi, Kur'ân'ın korunmuşluğu.

Giriş

Kitâb-ı Mukaddes orijinalliğini koruyamayıp tahrife uğramıştır. Allah'ın inayeti, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) inen Kur'ân ayetlerini yazdırıp ezberletmesi ve daha sonra Kur'ân'ın iki kapak arasında toplanmasıyla son ilahi vahyin orijinalliği korunmuştur. Günümüzde Müslümanlar Kur'ân'ın korunmuşluğu inancında birleşmektedir. Hicri ilk asırlar için ise bu birliktelikten söz edilememektedir. Şîî düşüncede hicri ilk dört asırda Kur'ân'ın tahrif edildiği iddiası gündeme getirilmiştir. Bu iddiaların odağı, Şîa'nın ana gövdesini oluşturan İmâmiyye'dir. İmâmiyye'nin bu iddiaları İslâm dünyasında büyük tepki çekmiştir. Bu tepkiler hem Ehl-i sünnet hem de Şîî gelenekte; İmâmiyye'nin gerek *ahbârî* ve *usûlî* dönem kaynaklarında, farklı düzeylerde yer edinmiştir.

Çalışmada mâmiyye'nin söz konusu iddiaları irdelemekte, ilgili rivâyetlerden hareketle konunun sosyal, siyasal ve mezhepsel yönleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca tahrif iddiasının tüm İmâmiyye'ye mâl edilip edilemeyeceği ve bu rivâyetlerin doğrudan tahrifle ilgili olup olmadığına dair görüşlere yer verilmektedir. Fırkanın Kur'ân anlayışında yaşadığı değişimin sebebinin ortaya koymak bağlamında çalışmamızda hicri ilk asırlarda Kur'ân'ın tahrif edildiğini ileri süren İmâmiyye'nin, sonrasında Kur'ân'ın korunmuşluğu düşüncesine dönüşünün imâmet inancıyla ilişkisi üzerinde durulmaktadır.

1. Tahrif Kavramı ve Tahrif Türleri

“Taraf, yan, dil, lehçe ve dönmek” gibi anlamlara gelen tahrif, h-r-f kökünden türemiş olup, kelimenin anlamını veya sözün manasını benzer manalarla değiştirmek demektir (İbn Manzûr, 2010: 9/43). “Kötü tevil, tağyir ve tebdil” anlamlarını da içeren tahrif kelimesi (Tabersî, 2005: 1/193; 3/80), metnin tahrifi ve sözün tahrifi örneklerinde görüldüğü üzere bir şeyi eğip bükme, yani sözü iki farklı anlama gelebilecek şekilde ortaya koymaktır (İsfahânî, 2014: 121). Terim olarak tahrif; “bir metin ya da sözü, gerçek anlamını değiştirecek tarzda çarpıtmaktır.” Manada tahrif, yazılı bir metni doğrudan değiştirmek, keyfi olarak bozmak, ona birtakım eklemelerde bulunmak ya da ondan bazı şeyleri çıkartmak veya orijinal metni aslına uygun olmayacak bir şekilde tevil etmek gibi farklı şekillerde ortaya çıkabilir (Buhl, 1979: 11/667).

Tahrif, manevî ve lafzî kısımlarına ayrılır (Ca'feriyân, 1985: 7). Manevî tahrif sözün tahrif edilerek doğal anlamını kaybetmesidir. Lafzî bu şekilde tefsir etmek bir tür yersiz tevildir. Çünkü manevî tahrif, söylenenin delaletini değiştirip onu doğal manası dışına çıkarır (Ma'rîfet, 2009: 476). Kur'ân'la ilgili olarak bu tür tahrifin meydana geldiği ve bu tevillerin bir kısmının bazı mezhepleri desteklemeye yönelik olduğu görülmektedir (Ca'feriyân, 1985: 8). Kur'ân'da Ehl-i kitabın yaptığı tahriften bahsedilen dört yerde de tahrif kelimesi bu anlamda kullanılmıştır (bk. el-Bakara, 2/75; en-Nisâ, 4/46; el-Mâide, 5/13, 41).

Manevî tahrifi her dönemde görmek mümkündür. Bazı fırkalarca Kur'ân'ın kişisel, siyasi ya da bir takım mezhepsel çıkarlar doğrultusunda yorumlandığı bilinmektedir. İmâmîyye de bu tahrifi kabul etmekte ve bu tahriften korunmak için ancak masûm imâmlar tarafından yapılan doğru tevilin esas alınması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla İmâmîyye'ye göre imâmlardan gelen Kur'ân yorumlarının dışında kalan diğer tüm yorumlar manevî tahrif olarak anlaşılmaktadır. Lafzî tahrif ise tağyir ve tebdil anlamındadır (Tabersî, 2005: 1/193; 3/80). Lafzî tahrif kutsal metinler üzerinde yapılan maddi tebdil (Demirci, 2014: 274), yani ekleme ya da eksiltme yoluna gidilerek metinde değişikliklere neden olan tahriftir (Şahavat, 2014: 43-61).

Lafzî tahrif sûre ve ayetlerde, kelimelerde, harf ve harekelerde olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Ku'rân kelimelerinde bazı isim ve ibarelerin alışagelmışin dışında değiştirilmesi şeklindeki tahrif, küçük bir kısmı hariç, Müslümanların çoğunluğunca kabul edilmeyen bir durumdur (Ca'feriyân, 1985: 8-9). İmâmîyye'ye göre müfessirin, lafzî birden fazla anlama gelen ayetlerin anlamlarından birisini tercih etmesi ancak Hz. Peygamber ve masûm imâmlardan gelecek bir bilgi ile mümkün olabilir. Çünkü hangi mananın doğru olduğunu ancak onlar bilir ve onlardan gelen bir bilgiye dayanmadan tefsir yapmak caiz değildir (Tûsî, ts.: 1/4-6).

İmâmîlerin lafzî tahrifi; Kur'ân'da eksiklik ya da fazlalık bulunduğu, onun değiştirildiği yahut manasının çarpıtıldığı şeklinde anladıkları anlaşılmaktadır. Onlar bir ayetin bir kelimesinde, bir sûrenin tamamında ya da Kur'ân'ın bütününde eksiltme, ekleme veya mana değişikliğine tahrif demişlerdir.

1.1. İmâmiyye’de Tahrif İddiasının Alt Yapısı

İmâmiyye’nin Kur’ân’a yaklaşımında ilk dönemlerdeki tutumu ile sonraki tutumu farklılık arz etmektedir. Şî‘a kaynaklarında tahrif iddiasını içerdiği bilinen en eski kitap Süleym b. Kays el-Hilâlî’nin (ö. 76/695) *Kitâbü Süleym b. Kays* adlı eseridir. Şî‘î çevrelerde, özellikle imametle ilgili konularda bazı müelliflerin itibar ettiği bu kitap için Şeyh Müfid (1951: 149-150), “*Sahîfetü Süleym*’in, içerdiği bilgilerin çoğunluğu ile amel etmemek gerektiğini” söylemiştir.¹

Tahrif iddialarına yer verenlerden Ebu’l-Cârûd Ziyâd b. Münzir’in (ö. 150/767) bir tefsirinden söz edilmektedir (Tûsî, 1996: 131). İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995) bu tefsirin Muhammed el-Bâkır’a (ö. 114/754) ait olup Ebu’l-Cârûd’un bunu kendisinden aktardığını bildirmektedir (2009: 33). Râvisi Kesîr b. Ayyâş el-Kâtânî’nin cerhedilmesi nedeniyle (Necâşî, 2010: 132), bu eser Ebu’l-Cârûd’la ilgili olmasa da ravisi açısından yerilmiştir (Ma’rifet, 1989: 228-229).

İmâmiyye’nin önemli rical ve fihrist eserlerinde “gûlât”² olarak nitelenen bazı kesimler de tahrif iddiasını içeren eserler yazmışlardır. Ahmed b. Muhammed es-Seyyârî’nin (ö. 268/882) *Kitâbü’l Kıraat’ı (et-Tenzîl ve’t-Tahrîf)* ve Alî b. Ahmed el-Kûfî’nin (ö. 352/961), *Kitâbü’t-Tebdîl ve’t-Tahrîf*i buna örnek verilebilir. Bu kaynaklarda Muhammed el-Bâkır, Ca’fer es-Sâdık (ö. 148/765) gibi imâmlara atfedilen tahrif rivâyetlerine, İmâmiyye muhaddislerinden Muhammed b. Hasan es-Saffâr’ın (ö. 290/903) *Besâirü’l-derecât*’ında yorum yapılmadan yer verilmiştir.³

İmâmî müfessir Furât b. İbrâhim el-Kûfî (ö. 310/922[?]) de *Tefsir*’inde tahrifle ilgili rivâyetlere yer verenlerdendir. Alî b. İbrâhim el-Kummî (ö. 307/ 926 [?]) ve Ebü’n-Nasr el-Ayyâşî’nin (ö. 320/932[?]) tefsirlerinde ve Ebû Ca’fer el-Küleynî’nin (ö. 329/941) *el-Kâfî*’sinde aynı durum söz konusudur (Öz, 2002: 26/538). Küleynî’nin talebelerinden Muhammed b. İbrâhim Nu’mânî (ö. 360/971) de tahrif konulu rivâyetlere yer vermiştir. Bunların dışında Ebû Sehl Nevbaht el-Bağdâdî (ö. 311/924) *Kitâbü’t-Tenbîh*’te, Ebû Mansûr et-Tabersî (ö. 620/1223 [?]) *el-İbticâc*’ında, Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679) *Tefsirü’s-sâfî*’inde, Hâşim el-Bahrânî (ö. 1107/1696) *el-Burbân fî tefsîri’l-Kur’ân*’ında, Seyyid Nî‘metullâhel-Cezâirî’nin (ö. 1112/1701) *Menbâu’l-hayat*’ında, Sultan Muhammed el-Cenâbezi’nin (ö. 1909) *Beyânü’s-sâ‘ade fî makâmâtî’l-ibâde*’sinde tahrifle ilgili rivâyetlere yer vermişlerdir (bk. Habibov, 2007: 114; Şen, 2013: 250-254; Öztürk, 2015: 177-180). Burada Nûrî et-Tabersî’nin (ö. 1902) *Faslu’l-bitâb fî tahrîfi Kitâbi Rabbi’l-erbâb* isimli eserini de özellikle belirtmekte yarar vardır. Çünkü bu kitap Şî‘a’nın son dönemde Kur’ân’ın tahrifine inanmakla suçlanmasında bir delil niteliğinde kullanılmıştır (Zahîr, 1983: 22-23).

Kur’ân’ın tahrifi iddiasının ilk defa gulât-ı Şî‘a çevrelerince dillendirildiği, konuyla ilgili ilk eserlerin de 2./8. ve 3./9. asırlarda bu gruplarca telif edildiği görülmektedir. Bahsi geçen eserlerde Muhammed el-Bâkır ve Ca’fer es-Sâdık’a

¹ Şeyh Müfid, *Tashîhu’l-itikâdati’l-İmâmiyye* (Kum: y.y., 1371/1951), 149-150.

² Gulât ya da gâliyye, daha çok Şî‘a’ya mensup olan ve aşırı düşünceler taşıyan gruplar için kullanılan, İslâm toplumu tarafından tasvip edilememeyi belirten bir terimdir. Mustafa Öz, “Gâliyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/333.

³ Muhammed b. Hasan es-Saffâr, *Besâir’ud-derecât*, ed. Muhsin Koca Bağî (Kum: Mektebetü Ayetillah el-‘Uzmâ el-Mer’âşî en-Necefî, 1983).

atfedilen tahrif rivâyetlerinin İmâmiyye'nin ahhârî döneminde itibara alınarak nakledildiği anlaşılmaktadır. Zira bu yüzyıllarda Şîi düşünceye hâkim olan gelenek ahhârîliktir.

İmâmetin vahiy destekli olduğuna dair Şîi inancın, İmâmiyye'de tahrifle ilgili rivâyet ve iddiaların yer almasına zemin hazırladığı düşünülmektedir (Çelik, 2023: 6-7; Çayıroğlu, 2013: 222). Velâyetin⁴ üstün bir mertebe kabul edildiği bu anlayış mensupları Kur'ân'da bu kavramın izlerini sürme gayreti içerisine girmişlerdir (Zahîr, 2019, 101). Zira onlara göre velâyet, İslâm'ın üzerinde dönüp durduğu bir yapıdır. *Besâîr*'de aktarılan şu rivâyet onların bu hususta ilgili akidelerini özetlemektedir: Ali'nin velâyeti bütün nebilerin suhuflarında yazılıdır. Allah, onun velâyeti olmadan hiçbir nebi göndermemiştir. Nebîlerden, "Muhakkak ki Muhammed rasûlümdür ve emîrul-mü'minîn Ali'dir" diye söz aldıktan sonra onların mü'minlikleri onaylanmıştır (Saffâr, 1983: 80).

Tahrifle ilgili rivâyetler daha çok ilk dönem İmâmiyye tefsirlerinde yer almıştır. Metin açısından tahrife uğradığı belirtilen ayetlerin birçoğu Hz. Ali'nin (ö. 40/661) velâyeti, imâmların fazileti ve Ehl-i beyt'le ilgilidir. Diğer yandan tahrif iddiası, İmâmiyye'nin imâmlarının mâsumiyeti inancını gölgelemektedir (Yıldız, 2019: 56). Fırkanın Kur'ân'ın bozulmamış halinin imâmlarda bulunduğuna yönelik iddialarının da imâmlara yüce mertebe, üstün bilgi ve mâsumiyet atfetme inancının bir tezahürü olduğu anlaşılmaktadır (Maviş, 2018: 171).

İmâmiyye'nin temelini oluşturan imâmet, Ehl-i Beyt, velâyet ve imâmların fazileti gibi hususlar fırkanın kendisini ortaya koyma noktasında büyük önem arz etmektedir. Görülen o ki bu yapıyı inşa etmeye yönelik ifadeleri Kur'ân'a söyletme gereği duyulmuştur. Kur'ân'da İmâmiyye'nin aradığını açıkça delillendiremeyince bazı kesimlerin tahrif iddiasına sığınarak imâmet inancını kurtarma yoluna gittiği anlaşılmaktadır.

1.2. İmâmiyye'de Kur'ân'ın Tahrif Olunduğuna Dair Rivâyet Örnekleri

İmâmî düşüncede Kur'ân'ın tahrifi ile ilgili birçok rivâyet bulunmasına rağmen (Ateş, 1975: 152-154), bu hususu savunanlar azınlıktadır (Şen, 2013: 251). Bunlar Haşviyye⁵ ile birtakım ahhârîlerdir (Ma'rîfet, 2011: 8/46). Bu ifadelerden hicri ilk dört asırda ahhârî anlayışın da etkisiyle İmâmiyye'de tahrif düşüncesi gündeme getirildiği, daha sonra usûlî dönemle birlikte bundan vazgeçilip Kur'ân'ın korunmuşluğu inancına dönüldüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan tahrif iddiası İmâmiyye'nin tamamına nispet edilecek bir durum olmadığı gibi, bu hususta görüş

⁴ İmâmiyye'ye göre peygamberlerle birlikte imâmlara da verilmiş ilâhî bir lütuf olan velâyet tekvîni ve teşrîi olarak ikiye ayrılmaktadır. İlk imamların harikulade işler yapma, doğa yasalarına hükmetme ve gaybî işlerde tasarruf sahibi olmalarını ifade eder. İkincisi ise, dinde Hz. Peygamber gibi hüküm koyma yetkisi ile donatıldıkları anlamındadır. Bk. Muhammed Ali el-Hulûv, *el-Velâyetân et-tekvîniyye ve't-teşrîiyye* (Kerbela: el-Atabetü'l-Hüseyniyye, 2009).

⁵ Haşviyye: Dini konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tescîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad. Yurdağür, "Haşviyye", 16/426.

birliği içerisinde oldukları da söylenemez. Bu hususun netleşmesi için İmâmîlerin tahrifile ilgili rivâyetlerine bakmakta yarar vardır.

Alî b. İbrâhîm el-Kummî (ö. 307/919 [?]) ismiyle anılan eseri *Tefsîru'l-Kummî*'nin mukaddimesinde “Tahrif Edilmiş Ayetler” şeklinde bir başlık açmıştır (2014: 1/25-30). Müfessir, Kur'ân'ın bazı ayetlerinin değiştirildiğini örnekleriyle verirken bazılarının da Kur'ân'dan çıkartıldığını iddia etmiştir. Burada lafzî tahrife uğradığı belirtilen ayetlerin velâyet, Ehl-i beyt ve imâmların faziletleriyle ilgili olması dikkat çekmektedir. O, “Allah'ın İndirdiğinin Hilafına Olan Ayetler” kısmında da aynı iddiayı sürdürmektedir. Müfessirin burada aktardığı bir rivâyete göre Ca'fer es-Sâdık, *“Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülüğten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.”* (Âl-i İmrân, 3/110) ayetini okuyan kişiye “*خَيْرَ أُمَّةٍ*” mi? Hem Müslümanların emirini, Hasan ve Hüseyin b. Alî'yi (a.s.) öldürecekler hem de hayırlı bir topluluk olacaklar öyle mi? demıştır. Bunun üzerine gelen, “Ey Allah'ın Resulünün oğlu o halde bu ayet nasıl indirildi?” sorusuna, bu ayetin, “*خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ*” “*Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı imâmlarsınız*” şeklinde olduğunu söylemiştir (Kummî, 2014: 1/164).

Kummî, *وَأَنْتُمْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* “*Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.*” (Âl-i İmrân, 3/110) ve *وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ* “*Yaratıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.*” (el-A'râf, 7/181) ayetlerinde geçen “*أُمَّة*” kelimesine “İmâmlar, Hz. Muhammed'in ailesi ve Hz. Muhammed'e uyanlar” diye mana verip söz konusu ayetlerin bu kelimelerle indirildiğini söylemiştir (2014: 1/162-163). Bu örnekler söz konusu ayetlerin lafzî ve manevî tahrife tabi tutularak imâmet akidesinin temellendirilmeye çalışıldığını göstermektedir (Saylan, 2018: 1556).

Kummî örneğinde görüldüğü üzere, İmâmiyye'nin imâmet inancından hareketle tahrif düşüncesini dillendirdiği; Kur'ân'da bu inanca işaret eden bazı ibarelerin harf ve hareketlerinin hasımlarca farklı okunmak suretiyle bir tahrife gidildiğini iddia ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Furât el-Kûfî (ö. 310/922 [?]), *صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ*, *“Biz, doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.”* (el-Fâtiha, 1/7) ayetini tefsir ederken, “kendilerine nimet verilenleri” Şiâtü Alî (Alî taraftarları), “nimeti de” Alî'nin velâyeti” diye tefsir etmiştir.” (Shahavatov, 2014: 243-255). Müfessir, *يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ* “(Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fâsıkaları saptırır.” (el-Bakara, 2/26) ayetinde geçen “*به*” zamirinin “Hz. Alî'ye dönük olduğunu, Allah'ın onunla dostlarını hidâyete, düşmanlarını delâlete sürüklediğini söylemektedir.” (Şahavat, 1995: 1/54).

İbn Furât'ın velâyet ve imâmet temalı ayetlerin daha çok Ehl-i beyt hakkında indiğine dayanak olacak rivâyetlere yer verdiği görülmektedir (Habibov, 2007: 59). Onun da imâmet inancını desteklemek ve delillendirmek için mezhepsel saiklerle davrandığı anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî (ö. 320/932 [?], döneminin en bilgili, en faziletli, en kıbar ve anlayışlı olanlarından birisi olarak bilinir (Tûsî, 1950: 440). Güvenilirlik ve doğrulukla nitelenmiştir (Necâşî, 2010: 335). Semerkant ahalisinden, Benî Temîm'den olduğu belirtilen müfessir (Tûsî, 1999: 396), bilgisi ve eserleriyle “zamanın biricigi” ve “benzersiz âlim” olarak tanımlanmıştır (İbnü'n-Nedîm, 2009: 684). Öte yandan zayıf kişilerden çokça rivâyette bulunduğu için de eleştirilmiştir (Necâşî, 2010: 335).

Ayyâşî'nin (1991: 1/25)'te Ca'fer es-Sâdık'a nispetle aktardığı, “Eğer Allah'ın kitabında eklemeler ve çıkarmalar olmasaydı, hakkımız gizlenemez ve kâimimiz kalkıp konuştuğunda, Kur'ân da onu tasdik ederdi.” rivâyeti mevcut Kur'ân'ın tahrif edildiği düşüncesini içermektedir. Yine aynı kaynakta Ca'fer es-Sâdık'a nispetle aktarılan başka bir rivâyette, “Allah'ın kitabında bizim hakkımız yazılıdır. Onu silip ‘Allah'tan değildir.’ demeleri ile Allah'ın kitabını bilmemeleri aynı şeydir.” (Ayyâşî, 1991: 1/24) denilmiştir. Kur'ân'da Ehl-i beyt imamlarının haklarını ifade eden ayetlerin silindiğini/Kur'ân'dan çıkarıldığını iddia eden bu sözler tahrif iddiasında bulunmaktan başka bir şey değildir.

Ayyâşî'ye göre Kur'ân'ın tam manasıyla anlaşılması insan aklıyla mümkün değildir; çünkü bu beşer aklının çok ötesindedir (1991: 24-29). Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsiri yalnızca mâsum imâmların bildirdiği rivâyetlerle mümkündür. Bu hususta imâmlardan başkasına yönelenler kör deveye binmiş, rehbersiz yol almaktadır ve sapkınlık içerisine düşmüştür (Bahrânî, 1998: 1/10). Ayyâşî tamamen rivâyet esaslı bir metodoloji izleyerek ahbârî geleneği yansıtan bir yol izlemiştir. Tahrif konulu rivâyetleri aktarırken aksini söylememiş olması, bu rivâyetleri kabul ettiğini çağrıştırmakla, açıklama yapmadan sadece rivâyetleri aktarmakla yetinmesi de onun, tahrif iddiasını kabul ettiğine dair yeterli bir delil değildir.

Küleynî (ö. 329/941), *el-Kâfî fi'l-İlmi'd-Dîn (Kitâbü'l-Kâfî)* adlı eserinde tahrifle ilgili rivâyetlerle birlikte Kur'ân'ın tahrif edilmediğine dair görüşlere de yer vermiş fakat bu hususta kendi düşüncesini belirtmekten çekinmiştir (Uyar, 2000: 257; Şen, 2013: 252). Küleynî'nin eserlerinde geçen tahrif rivâyetlerinin, onun bu iddiayı savunduğuna delil teşkil etmediğini, söz konusu rivâyetlerin Kur'ân'ın zâhirî ve bâtinî yönleriyle ilgili olduğunu, tahrif ithamının Küleynî'ye atılmış bir yalan ve iftira olarak görülmesi gerektiğini düşünenler de mevcuttur (Ma'rifet, 2011: 8/94-95).

el-Kâfî'de Kur'ân'ın tam olup olmadığı ile ilgili olarak Ebû Basîr'in Ca'fer'i Sâdık'a, *Fâtıma Mushâfı*'nı sorması üzerine, “O sizin Kur'ân'ınızın üç katı bir mushâftır, Allah'a kasem olsun ki, o Kur'ân'da sizdekinden bir harf bile yoktur.” cevabını aldığına dair bir rivâyet aktarılmıştır (Küleynî, 2007: 1/239). Aynı eserde yer alan başka bir rivâyette, “Adamın birisi Ebû Abdullah'ın yanında Kur'ân okudu. Ancak okuduğu harfler diğer insanların okuduğu Kur'ân'da yoktu. Ebû Abdullah da adama: Bu okumayı durdur, taki kâim çıkıncaya kadar. Kâim çıkınca (Alî'nin yazdığı Ku'rân'ı) çıkarır, Allah'ın kitabını indirdiği şekilde okur... diyerek adamın okuyuşunu durdurdu.” (Küleynî, 2007: 2/633) denilmiştir.

Küleynî'nin niyeti açıkça bilinmemekle birlikte, aktardığı rivâyetlerle İmâmiyye'nin tahrif iddialarını gündeme taşıyarak mezhebini ve kendisini bu ithamın

muhatapı yaptığı anlaşılmaktadır. Mevcut Kur'ân'ın noksan olduğu iddiasının yanında, asıl Kur'ân'ın gizli olup sonradan ortaya çıkacağını ileri süren bu rivâyetler, hem Kur'ân'ı delil ve mucize olmaktan çıkarıp değersizleştirmekte hem de mezhepsel birtakım saiklerle kendilerine dayanak yaptıkları kaynağın (Kur'ân) güvenilirliğine gölge düşürmektedir.

Burada Nûri et-Tabersî'nin, *Faslü'l-bitâb fî tabri'fî Kitâbi Rabbi'l-erbâb* isimli eserini özellikle hatırlamak lazımdır. Bu eser basıldıktan sonra büyük tepki çekmiş, Nûri et-Tabersî'yi zor duruma düşürmüş ve Şîa âlimlerinin büyük çoğunluğu kitabın geçersiz olduğunu söyleyerek tepki göstermiştir. Şîi ulemadan birçok kişi Nûri et-Tabersî'nin bu eserine reddiye yazmış, kimileri de onun kullandığı delilleri ele alıp eksik ve zayıf yönlerini ortaya koyma gayretinde olmuştur (Zahîr, 1984: 80-89; Malullah, 1981: 97-101). Tabersî'nin eseri İmâmiyye'nin tahrif iddiasının bir delili mahiyetinde iken, bu eserdeki iddialara karşı yazılan reddiyeler ise İmâmiyye'nin tahrif iddiasını reddetme çabasını ortaya koymaktadır.

1.3. İmâmiyye'de Tahrif İddiasının Alanları

İmâmiyye'nin erken dönem kaynaklarında Kur'ân'ın hem lafız hem de mana açısından tahrif edildiğine dair rivâyetler yer almaktadır. *el-Kâfî*'de, Ca'fer es-Sâdık'ın söylediği belirtilen bir rivâyetle, Cebrail'in getirdiği Kur'ân'ın on yedi bin ayetten meydana geldiği belirtilmiş (Küleynî, 2007: 2/634); Beyyine Sûresi'nin birinci ayetinde yetmiş Kureyşli'nin isminin tek tek zikredildiğinin görüldüğü ifade edilmiş (2007: 2/631);⁶ Ca'fer es-Sâdık'ın, "Kur'ân'ı Kerîm'i eksiksiz ve tam olarak cem ettiğini söyleyen kişi yalancıdır. Çünkü Kur'ân'ı Allah'ın indirdiği şekilde cem edip ezberleyen yalnızca Âlî ve ondan sonra gelen imâmlardır." dediği aktarılmıştır (2007: 1/228).

İmâmiyye'nin Kur'ân'ın tahrif edildiğine inandığını düşündüren rivâyetlerin bir kısmı da Kur'ân'ın cemmi ve farklı mushaflardan bahseden haberlerdir. *el-Kâfî*'de bu rivâyetlere geniş yer verilmiştir. Küleynî'nin kaydettiği bir rivâyete göre Câbir, Ebû Ca'fer'in, "Evsîyâ olmaksızın hiç kimse Kur'ân'ın bütününe açık ve gizli manalarına sahip olduğunu söyleyemez." (2007: 1/136) dediği aktarılmıştır. Bu tür rivâyetlerin İmâmiyye'de Kur'ân'ın tahrif edildiği iddiasına mesnet teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Zira otantik olan Kur'ân'ın yalnızca Hz. Âlî'de bulunduğu ve onun gerçek anlamını ancak evsîyanın (vasiler/imâmlar) bildiği düşüncesi aslında Kur'ân'a yönelik bir tahrif iddiası içermektedir.

Başka bir rivâyete göre, "Peygamber efendimiz vefat ettiğinde insanların sağa sola koşuştuklarını gören Âlî (a.s) Kur'ân'ı cem edinceye kadar elbisesini sırtından çıkarmayacağına dair yemin etmiş ve bunu yapmak üzere üç gün evinden çıkmamıştır. O, Âlî'nin kalbinden derlediği ilk mushaf olup Ca'fer ailesindedir." (İbnü'n-Nedim, 2009: 70). Ebû Bâsir'den aktarılan bir rivâyete göre, "Ebû Abdullah'ın (Ca'fer es-Sâdık) 'Bu mushaf nerededir ya da nasıl ortaya çıkacaktır?' sorusuna: Kâim çıkınca (Âlî'nin yazdığı Kur'ân'ı) çıkarır, Allah'ın kitabını indirdiği şekilde okur." (Küleynî, 2007: 2/633) cevabını verdiği belirtilmiştir.

⁶ Ayrıca bk. Ekrem Uysal, *Kelâmî Açardan İmâmiyye'nin Gaybet ve Rec'at İnancı*, Ed. Yusuf Eşit, (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 25-25.

Konuyla ilgili rivâyetlerde geçen *Alî Mushafî*, *Fâtîma Mushafî*, *Câmîa* ve *Cefr*, İmâmiyye'nin tahrife inandığına delil olarak kullanılmıştır (Zahîr, 2019: 80-86). Bazı imâmîlere göre ise bunun tahrifle ilgisi bulunmamaktadır (Habibov, 2007: 120-124). Kur'ân'ın cemi ve tahrif konusunu anlattıktan sonra, Şîiler tarafından tahrif kokusu gelen ve açıkça Allah'ın kitabında tahrif olduğunu iddia eden bir takım rivâyetlerin aktarılmış olduğunu, işin ehli olmayan bazı kimselerin bu rivâyetlerden hareketle Şîî'lerin tahrife inandıkları sonucunu çıkardıklarını söyleyen Ca'feriyyân, onlara cevap olarak İmâmî âlimlere göre rivâyetten bahsetmek ve onu alıntılamanın o rivâyetin sahih olduğunu kabul etmek anlamına gelmediğini hatırlatmaktadır (1985: 44).

İmâmiyye'nin kaynaklarında yer alan Fâtîma Mushafî, Alî Mushafî, Câmîa ve Cefr ile ilgili rivâyetler incelendiğinde bu mushafların yalnızca imâmlar nezdinde mahfuz olduğu ve imâmların dışında hiç kimsenin bu kitaplara muttali olamadığının söylenmesi bu metinlerin varlığı hakkında ciddi şüphe uyandırmaktadır (bk. Öztürk, 2015: 208-228). Konu etrafıca incelendiğinde İmâmiyye'nin Şîiler nezdinde bu şüpheyi bertaraf etmek için konuyu mehdi ile ilişkilendirerek söz konusu mushafın onunla birlikte gün yüzüne çıkacağı iddiasını ortaya attığını söylemek mümkün olmaktadır.

İmâmiyye'de tahrif iddiasının alanlarından biri de “takiyye”dir. Kişinin canına ve malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip, gerekirse aksini söylemesi anlamında bir ibare olan takiyye, Kur'ân'da, *أَلَا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ*, “*Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna.*” (en-Nahl, 16/106) ayetiyle ve Firavun'un halkından olup imanını gizleyen bir kişiden övgüyle bahseden, *وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ*, “*Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi şöyle dedi.*” (el-Mü'min, 40/28) ayetinden hareketle tehlike karşısında kişinin asıl inancını gizleyebileceği belirtilmiştir (Öz, 2010: 39/543). Yani Kur'ân'ın, Müslümanın, can tehlikesi karşısında şifahen küfür sözü söylemesine cevaz verdiği anlaşılmaktadır. İmâmiyye'de ise takiyyeye çok daha geniş ve farklı bir anlam yüklenmiştir.⁷

Konuyla ilgili bir rivâyetlerde Ebû Abdullah'ın, “Takiyye'den daha güzel ne var ki? Takiyye mü'minin cennetidir.”, “Dininizi takiyye ile örtterek koruyun, takiyyesi olmayanın imanı da olmaz.” (Küleynî, 2007: 1/133-135) dediği rivâyet edilmiştir. Ondan aktarılan şu ifadeler takiyyeyi daha açık şekilde ortaya koymaktadır (Küleynî, 2007: 1/134-135):

Bizi utandıracak her türlü işten sakının, çünkü kötü çocuk yaptığı işlerle babasını utandırır. Bağınızı kestiğiniz kişilere karşı (Şîi olmayan Müslümanlar) güzel davranın, onlara hakaret etmeyin. Onlarla birlikte namaz kılın, onların cenazelerine katılın ve hayırda onlarla yarışın. Bu sizin için daha iyidir. Allah'a en sevimli gelen ibadet ise gizlilik. “Gizlilik nedir?” diye soruldu, İmâm bu soruya “Takiyye'dir,” cevabını verdi.

İmâmiyye'nin takiyye inancının özünde “gasp edilmiş hilafet” düşüncesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü onlara göre bu makam Hz. Peygamber sonrasında Hz. Alî ve onun neslinden ortaya çıkacak imâmlara aittir. Dolayısıyla bu nesilden

⁷ Detaylı bilgi için bk. Ekrem Uysal, *Kelâmî Açıldan İmâmiyye'nin Gaybet ve Rec'at İnancı*, ed. Yusuf Eşit (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 121-124.

olmayan yöneticiler hakları olmayan bir makamı işgal etmişlerdir. Bu soydan gelmediği halde bu makamda olan kişiler haddini aşmış, haksız bir şekilde hilafet makamını işgal ederek bu İmâmî anlayışın dışında kalmıştır. Bu durumda olanlara düşmanca bir tavır alınması lüzumu ortaya çıkmış ve kendilerinden olmayanların tamamı tehdit unsuru sayılmıştır. Dolayısıyla onlar takiyyeyi, sadece canın tehdit altında olduğu durumlarda değil, aynı mezhebî düşünceye sahip olmayanlara karşı ve kaim imâm çıkıncaya kadar uygulanması gerekli dinî bir kaide olarak tarif etmişlerdir (Öztürk, 2015: 143). Bazı araştırmacılar, İmâmiyenin takiyye ile yalan ve aldatmayı kastedip inandıklarının tersini izhâr ettikleri, bu yüzden de tahrifle ilgili gerçek niyetlerini gizlediklerini söylerken (Zahîr, 1981: 148; Gördük, 2011: 56), bu iddiaların İmâmîlerin tahrife inandıklarına delil olmayacağı ve tüm İmâmiyye'nin bu şekilde itham edilemeyeceğini belirtenler de bulunmaktadır (Habibov, 2007: 123).

Küleynî, Ebû Abdullah'ın, *وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا* “*Kim Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederse, şüphesiz büyük bir kurtuluşa ermiş olur.*” (el-Ahzâb, 33/71) ayetinin, “*Kim Ali'nin ve ondan sonraki imamların velâyeti hakkında, Allah'a ve Resûlüne itaat ederse, şüphesiz o büyük bir kurtuluşa ermiş olur.*” şeklinde nâzil olduğunu belirttiğine dair rivâyetlere yer vermiştir (2007: 1/108). Eldeki mevcut Kur'an'da bulunmayan bu ifadelerin durumu gizemlidir. İmâmiyye müktesebatında bu rivâyetlerin yaygınlığı ve bunların gerçekte kabul edilip edilmediği düşüncesi tahrif iddialarında takiyye yapıldığını düşündürmektedir.

Ahbârî gelenekten gelen Ni'metullâhel-Cezâirî, Kur'an ayetlerinin tahrif edildiğine dair rivâyetlerin tevâtür derecesine ulaştığını ileri sürmüş ve Şeyh Sadûk, Şeyh Tabersî, Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) gibi tahrif iddiasını reddeden âlimlerin gerçek itikatlarının böyle olmadığını söylemiştir. Ona göre bu âlimleri böyle bir söyleme sevk eden sebep yergi ve hakarete maruz kalma endişesi ve tahrifin kabul edilmesi durumunda eldeki Kur'an'ın hüküm ve kaideleriyle amel etmenin mümkün olmayacağı gibi maslahatlardır (Cezâirî, 1985, 2/358). Cezâirî, her ne kadar bunu İmâmiyye'ye genellemek mümkün değilse de kısmî olarak bu konuda bir takiyyenin varlığını sürdürdüğünün örneğini oluşturmaktadır. Onun gibi İmâmiyye'nin tahrif inancından dönüşünü takiyye olarak gören İmâmîler bu ithamın İmâmiyye'ye genellemesine yol açmıştır.

2. İmâmiyye'de Kur'an'ın Korunmuşluğu İnancı ve Delilleri

Usûlîlikle birlikte İmâmiyye'de Kur'an'ın korunmuşluğu inancı yerleşmiş ve yaygınlaşmıştır. Kâşânî, *وَإِنَّا لَنَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ* “*Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.*” (el-Hicr, 15/9) ayetini Kur'an'ın korunmuşluğuna delil getirmiştir (1995: 4/264). Ma'rifet, aziz ve hamd sahibi Allah'ın kitabına tahrif isnat etmenin, kalıcılığı ve bütünlüğü herkesçe bilinen, ilahî garanti altına alınan vahiy metninin mahiyetini göz ardı eden haksız bir isnat olduğunu belirtmiştir (1989: 9).

İmâmî müfessirler, *وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ* “*O çok değerli bir kitaptır. Ona önünden de ardından da bâtil gelemez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir.*” (Fussilet, 41/41-42) ayeti ve konuyla ilgili diğer ayetlerin Kitab'ın her yerinde batılın inkârına işaret ettiğini söylemişlerdir. Onlar,

tahrif ve çarpıtmayı da batılın bir parçası olarak görmüş, Kur'ân'ın bundan beri olduğunu belirtmişlerdir. Zira Kitab'ın izzeti onun tahrif ve kaybolmaktan korunmasını gerektirmektedir (Hûî, 2009: 209-210).

Hicr sûresinin 9. ayetini tefsir ederken sözlerini, “Bu ayetin bir manası da onu kıyamete kadar koruyacak olan, çağlardan çağlara nakledilmesini muhafaza edecek olan O'dur.” şeklinde sürdüren Tabersî, Kur'ân'ın korunmuşluğuna vurgu yapmıştır (2005: 6/80). Müfessir, *ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* “Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.” (el-Bakara, 2/2) ayetini, “Kur'ân hakkında şüphe olmayan bir kitaptır. Allah'tandır ve inananlar için hidayet yolunun göstericisidir.” ve “Bu kitap mucizedir, gerçek ve yol göstericidir. Kendisinden öncekilerin, İncil ve Tevrat'ın uğradığı tahriften korunmuştur. Şüphecilerin şüphesini yalanlayan, kendisi hakkında hiçbir şüphenin olmadığı diye nitelendirilmeye layık olandır.” (2005: 1/46-47) diyerek Kur'ân'ın tahriften korunmuş olmasının onun ilahi taahhüd altında olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.

İmâmiyye'nin Kur'ân ayetlerini yine Kur'ân'ın korunmuşluğuna delil yapması bu husustaki yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Zira hakkında tereddüt edilen bir şey kendisinin doğruluğuna delil olamaz. Nitekim Ca'feriyan da, “Eğer Kur'ân, tahrif olduğu söylenilen bilgiler de dahil olmak üzere, içerdiği bilgilerin doğruluğunun ölçütü ise tahrifat ve değişiklikten arınmış olmalıdır. Onun her türlü bilgiden üstün olması ve onları düzeltmenin ölçütü olması bütünlüğüne ve tahrifata uğramadığına işaret eder.” (1985: 13) demektedir. İmâmiyye'nin hadislerin Kur'ân'a arz edilmesi gerektiğini söylemeleri de aynı hususa işaret etmektedir.

Tabersî, “Ey insanlar birisi benden size bir hadis naklettiğinde onu Allah'ın kitabına arz edin, uyuyorsa onu alın, uymuyorsa duvara çalın.” hadisini aktardıktan sonra, “Kitabın delil olduğu açıktır. Eğer tahrif edilmişse hadisler ona nasıl arz edilebilir?” (2005: 1/12) demektedir. Küleynî de “Ebû Abdullah (a.s.), Peygamber bana, ‘Ey insanlar, benden size bir söz geldiğinde Allah'ın kitabına uygunsu onu alın ben söylemişimdir. Allah'ın kitabına aykırı ne geldiyse onu ben söylememişimdir.’ dedi.” rivâyetini aktarmış, Ebû Abdullah'ın, “Kur'ân'a uymayan her hadis batıldır.” anlamındaki sözlerine yer vermiştir (2007: 1/41). İmâmiyye'de usûlî gelenekle birlikte hem akli hem nakli delillere dayanılarak tahrif iddiaları rededilmeye başlanmış ve Kur'ân'ın orijinal olduğu düşüncesi yerleşmiştir. Usûlîler, Allah'ın değiştirilemez kelamı olduğunu metniyle ortaya koyan Kur'ân'ın orijinallliğini kanıtlamak için başka bir kanıtı gerek duymamışlardır. Onlar, teahdî ayetlerini (el-Kasas, 28/49; Hûd, 11/13; Yûnus, 10/38; el-Bakara, 2/23; el-İsrâ, 17/88) de Kur'ân'ın mucize olarak meydan okuması ve korunmasına delil saymışlardır (bk. Ma'rifet, 2009: 484).

İmâmîlerin Kur'ân'ı hadislerin hakikatini anlamak için de kaynak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın kendisinde tereddütleri olsaydı Kur'ân'ı hadislerin doğruluğunu anlamada kaynak olarak kullanmazlardı. Tarihî şahitliği ve teahdî ayetlerini de Kur'ân'ın korunmuşluğuna delil getirerek bu husustaki görüşlerini pekiştirme yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

2.1. Ahbârîyye ve Usûliyye'nin Konuya Yaklaşımı

Ahbârîyye ve usûliyye, Şîa geleneğinde ortaya çıkan farklı anlayışları ifade eden anlayışlardır. Ahbârîlik imâmların ahbârının problemleri çözme noktasında yeterli olacağı düşüncesinin hâkim olduğu bir anlayıştır (Bulut, 2013: 44). Onlar, İmâmîyye Şîası içinde, dinî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivâyetlerini esas kabul etmişlerdir (Yurdagür, 1988: 1/490). Ahbârîlik özellikle tahrif iddiasına yer veren ya da bunu savunan İmâmîler ve inançla ilgili konularda imâmlarından gelen haberleri kesin delil kabul edenler için kullanılmıştır (Uyar, 2000: 64). Bu anlayışa göre, imâmlara nisbet edilen haberlerin olduğu gibi kabul edilerek aktarılması ve bunlarla amel edilmesi esastır. Rivâyetler isnat ya da metin açısından tenkit edilmez. İmâmların sözleri evrenseldir ve kıyamete kadar ortaya çıkabilecek tüm müşküllerin çözüm kaynağıdır (Esterâbâdî, 2005: 104).

Kur'ân'ın tahrif olunduğu iddiaları ve konuyla ilgili rivâyetler daha çok ahbârî anlayışla ilgilidir. Onların haber merkezli bir dinî anlayış benimsemelerinin temelinde Kur'ân ve ahbârla ilgili İmâmîyye rivâyetleri bulunmaktadır (Uyar, 2000: 66). Küleynî ve Şeyh Sâduk'a dayandırılan bu anlayış ilk dönem ahbârîliği, Esterâbâdî ile sistemleşen ahbârîlik ise son dönem ahbârîliği diye anılmıştır (Uyar, 2000: 68-69).

Usûliyye ise İmâmîyye Şîası geleneğinde dinî hükümlerin akli istidlâl yoluyla elde edilebileceğini savunan ekoldür (Öz, 2012: 42/214). Usûlîler aklı ön planda tutarak ahbârîlerden ayrılmaktadır. Usûlî düşüncede âlimlerin görevi sadece İmâmların ahbârını incelemek değildir. Söz konusu kaynaklar incelenerek fikhî hükümlerin ortaya konması da son derece önem arz etmektedir. Bu görevin doğal bir sonucu olarak teşekkül eden düşünce Şeyh Müfid'le birlikte bir sistematığe kavuşmuş ve usûlî ekol tam anlamıyla ortaya çıkmıştır (Uyar, 2000: 67; Kartaloğlu, 2011: 199-200). Şeyh Müfid'le başlayıp talebesi Şerîf el-Murtazâ ile süren usûlî düşünce Ebû Ca'fer et-Tûsî ile devam ettirilmiştir (Yıldız, 2019: 48).

Şeyh Müfid'le sistemleşen usûlî anlayışta imâmların bilgisinin sınırlı olduğu vurgulanmıştır (Bulut, 2013: 289). Ahbârı savunan hocası Şeyh Sadûk'u hadislerin zahiriyle hareket etmesi ve haber-i vahidlerin sıhhatini araştırmaması sebebiyle eleştiren ve onun çelişki içerisinde bulunduğunu belirten Şeyh Müfid (1951: 49), ravisinin güvenilirliğine işaret eden bir beyan bulunmadığı takdirde dinî konularda haber-i vahidle amel etmenin caiz olmayacağını söyler (1993: 122). Usûlîler içtihadı ferdî bir zorunluluk yahut ihtiyârî bir vâcip olarak görürlerken ahbârîler ise içtihadı haram sayıp, rivâyeti imâmdan almayı vâcip görürler (Semâhîcî, 2013: 128).

Usûlîler, hadise muvafakat etmese de Kur'ân'ın zâhirine göre amel etmeyi caiz görürler. Onlara göre Kur'ân'ı almak daha önceliklidir; çünkü ayetlerin delâleti bazen kesinlik içermese de ayetler metin açısından kesindir. Ahbârîler ise imâmlardan gelen bir haber olmaması şartıyla Kur'ân'ın zâhirini almayı caiz görürler (Semâhîcî, 2013: 144). Usûlîlerin öncülerinin ahbârî grupları işaret ederek yaptıkları eleştiriler ahbârî ekolün hegemonyasını kırmış (Yıldız, 2019: 47), süreç içerisinde usûlî düşünce hakimiyeti ele almıştır. Şeyh Müfid ve öğrencileriyle başlayan bu gelenek, Tûsî ve Tâbersî ile birlikte Kur'ân'ın korunmuşluğu düşüncesinin etkin şekilde ortaya konulduğu ve tahrif iddialarının net bir şekilde reddedildiği bir dönem olmuştur (2019: 51).

Ahbârîlik ve usûlîlik arasındaki ayrışma İmâmiyye'de Kur'ân'ın tahrif ve korunmuşluğuna dair yaklaşımları etkilemiştir. Tahrif düşüncesinin alt yapısında bulunan masum imâmlar ve onlara atfedilen önem İmâmî düşüncüyü büyük oranda etkilemiştir. İmâmların bilgisinin sınırlandırıldığı usûlî gelenek ise eleştiri ve akli izah kapısını açtığı, buradan da Kur'ân'ın korunmuşluğu düşüncesine bir yol açıldığı anlaşılmaktadır.

2.2. Kur'ân'da Zâhir ve Bâtın Anlam

İmâmiyye'nin Kur'ân'da zâhir ve bâtın anlam yaklaşımını fırkanın tefsirlerinde açıkça ortaya konulmuştur. Bu hususta aktarılan bir rivatte göre Ebû Ca'fer, "Ayetlerin çok çeşitli anlamları vardır. Kur'ân'ın zâhirî tenzîlî, bâtını ise tevilîdir ve tevilini ancak imâmlar bilebilir." demiştir (Kâşânî, 1995: 1/29). Benzer şekilde, "Şüphesiz Kur'ân'ın zahir ve batın yönü vardır." dediği rivâyet edilen Ebû Abdullah'ın başka bir sözünde ise "Kur'ân'da zâhir ve bâtın yönü olmayan hiçbir ayet yoktur. Zâhir ve bâtın onun yorumudur. 'Onun tevilini Allah'tan ve ilimde derinleşenlerden başkası bilemez.' (Âl-i İmrân, 3/7) Onu(n tevilini) biz (imâmlar) biliriz." (Ayyâşî, 1991: 1/23) dediği rivâyet edilmiştir.

Ahbârîler bu ve benzeri rivâyetlere dayanarak Kur'ân'ın zâhiri ile amel etmeyi uygun görmemişlerdir. Ancak usûlîlere göre ise Kur'ân'ın zâhiri de bir delildir. Zira Kur'ân'ın metni kesindir. Ahbârın ise metni kesin olmadığı gibi delâleti de kesinlik arz etmez (Şen, 2013: 242).

Kur'ân'ın bâtınî yönüne vurgu yapan ahbârîlerin düşüncelerini bu yöntemle Kur'ân'a isnad etme imkânı buldukları anlaşılmaktadır. Çünkü Kur'ân'ın anlamının yalnızca imâmlarca bilindiğini söylemek onların her sözünün delil olduğu anlamına gelmektedir. İmâmiyye kaynaklarında aktarılan Kur'ân'ın tahrif edildiğine dair rivâyetleri tahlil ve tenkide tabi tutmaksızın, olduğu gibi kabul eden bu yaklaşım tarzı, tahrif iddialarını gündeme getirmiş ve bu nedenle eleştiriye maruz kalmıştır. Bu rivâyetler hakkında herhangi bir yorum yapmadan sadece onları aktarmakla yetinen ilk dönem ahbârîleri de bu eleştiriden nasibini almıştır. Zira Kur'ân'ın bir zümre ya da belli bazı kişilerce anlaşılabileceği düşüncesi, onun evrenselliği prensibine de ters düşmektedir. Çünkü buradaki bâtınî anlamın ortaya çıkartılması ve içinin doldurulması keyfiyete ve mezhepsel çıkarlara aracılık etmektedir. Usûlîler ise görüşleri ahbâr ile çeliştiğinde kendi rey ve görüşlerine dayanarak fetva verme yoluna giderler (Semâhicî, 2013: 142).

Her iki yaklaşım tarzının Kur'ân'ın ayetlerini anlama noktasındaki farklılığının Kur'ân'ın tahrif ve korunmuşluğu konusuna yaklaşımlarını da belirlediği anlaşılmaktadır. Zira ahbârîyenin rivâyete verdiği kesinlik, onları tahrif iddiasına inanma hatasına sürüklerken usûlîlerin söz konusu rivâyetleri haber-i vahid kabul edip tenkit ederek eleştirmesi ise onları Kur'ân'ın korunmuşluğu düşüncesine götürmüştür.

2.3. İmâmiyye'de Kur'ân'ın Korunmuşluğuna Dair Rivâyet Örnekleri

Başta Hz. Âlî olmak üzere, İmâmiyye imamlarından Kur'ân'ın korunmuşluğu anlamını içeren rivâyetler aktarılmıştır. Kendisinden önceki halifeleri

(3. halife) dahi kendine has bir üslupla yeri geldiğinde tenkid eden Hz. Alî'nin, Kur'ân'ın tahrifi gibi bir iddia karşısında sessiz kalması, onun şahsiyeti ve tavrıyla çelişen bir durumdur. Onun farklı mushaf ve cem iddialarına sessiz kaldığını düşünmenin makul, bunu ifade eden rivâyetlerin ise güvenilir olmadığı açıktır (Güneş, 2007: 143).

Nehcü'l-belâğa'da Hz. Alî'nin, "Her şeyden münezzeh olan Allah hiç kimseye bu Kur'ân'ın benzeri bir şeyle vaaz etmemiştir. Çünkü o, Allah'ın sağlam ipi güvenilir kaynağıdır." dediği kaydedilmiştir (Şerîf er-Radî, 2004: 254). Bu rivâyette Kur'ân yine Kur'ân'dan bir tabirle, "Allah'ın ipi" (Âl-i İmrân, 3/103) ifadesiyle güvenilir bir kaynak ve Allah'ın kitabı olarak tanımlanmıştır.

Başka rivâyetlerde İmâm Alî'nin Kur'ân hakkında şöyle dediği aktarılmıştır: "Kur'ân'ı öğrenin, çünkü o hadislerin en iyisidir. Onu anlayın, çünkü o kalplerin baharıdır. Onun nuruyla şifa arayın, çünkü o göğüslere şifadır ve onu güzel okuyun, çünkü o kalplerin baharı, kıssaların en faydalısıdır." (Şerîf er-Radî, 2004: 164). "İmâm Alî mescide girdiğinde Kur'ân okuyanların sesini duyunca şöyle dedi: Ne mutlu bu insanlara, onlar Allah Resûlü'nün en sevdiği kimselerdir." (Rîşerî, 1995: 3/2521).

İmâmiyye'nin akidesini inşa etmeye çalıştığı imâmet düşüncesi temelinde Hz. Alî'ye nispetle aktardığı bu rivâyetlerde Kur'ân'ın korunmuşluğuna ve tahrif iddialarının reddolunduğuna tanıklık edecek ifadeler yer almaktadır. Bazı İmâmî rivâyetlerde geçtiği üzere Hz. Alî'nin ortaya farklı bir Kur'ân koymayıp ve mevcut Kur'ân'ın sıhhatine halel getirecek herhangi bir şey söylememiş olması, İmâmiyye'de usûlî dönemden itibaren Kur'ân'ın korunmuşluğu inancının yerleşmesinde etkili olduğu söylenebilir. Ahbârî dönemdeki yorumuz hadis anlayışının tahrif rivâyetleriyle birleşmesi neticesinde, bu dönemde mezhep içerisinde tahrif iddialarının öne çıktığı; usûlî dönemde ise akıl ve tevilin devreye girmesiyle söz konusu rivâyetlerin içeriksel tahlile tabi tutularak tahrif iddialarının geçersizliğinin anlaşıldığı ve bu defa da Kur'ân'ın korunmuşluğunu ifade eden rivâyetlerin merkeze alındığını söylemek mümkündür.

Alî b. Hüseyin Zeynelâbidîn'in (ö. 94/712) de Kur'ân'ın korunmuşluğuna dair bazı sözleri İmâmiyye kaynaklarında yer almıştır. O'nun bu hususa dayanak teşkil eden sözleri Kur'ân hakkında şüpheye mahal bırakmayacak bir saygı ve yönelme arzusu içermektedir. İtikad ve fıkıh açısından değer atfedilecek bu söz ve istekler, Zeynelâbidîn'in Kur'ân'ın orijinalliğine olan inancını göstermektedir. Zira onun tahrif edilmiş bir kitaba yönelmesi yahut onunla amel etmesi caiz olmazdı (bk. Alî b. el-Hüseyin, ts. 176-182; Celâlî, 1996/58). Zeynelâbidîn, "Doğrudan ilahî bir vahiy olan Kur'ân, metni ve sûreleriyle birincil kaynak olup otoritesi ve kutsallığı ile Müslümanların üzerinde ittifak ettiği bir kitaptır. O, din olarak İslâma ve peygamber olarak Hz. Muhammed'e bağlı olan hiç kimsenin hükmünü reddedemeyeceği bir kaynaktır." diyerek bu husustaki inancını dile getirmektedir (Celâlî, 1996: 58).

Muhammed el-Bâkır'dan da benzer rivâyetler aktarılmıştır. Ayyâşî'de geçen rivâyetlere göre Muhammed el-Bâkır, "Bir kavim hakkında bir ayet nazil olsa ve sonra o insanlar ölse, Kur'ân'dan geriye kalanlar için o ayet ölür. Ancak Kur'ân başından sonuna kadar yerler ve gökler var oldukça devam eder" (1991: 1/21); "Çekişmekten sakının, çünkü çekişmek gayreti boşa çıkarır ve dini yok eder. Sizden biriniz bir ayetten saparsa cennetten uzak bir yere düşer." (1991: 1/30) demiştir.

Yukarıdaki rivâyetlerde Kur'ân'ın kıyamete kadar korunacağı inancıyla Kur'ân hakkındaki tartışmaların önü kesilmekte ve bu tartışma cennete girememesi sebebi olarak gösterilmektedir.

Konuyla ilgili olarak Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen rivâyetlerden birkaçı şöyledir: "Müminlerin emirinin vasiyetidir! Bilin ki Kur'ân her türlü zahmet ve zorluklara rağmen gündüzün hidayetçisi, karanlık gecenin de ışığıdır." (Küleynî, 2007: 2/332). Ca'fer es-Sâdık, "Kur'ân ve Furkân nedir?" sorusuna şu cevabı vermiştir: "Kur'ân kitabın tamamı, olacakların bilgisidir. Furkân bir ölçü, doğru ve yanlışın kriteridir." (Ayyâşî, 1991: 1/20). Ca'fer es-Sâdık, "Kur'ân'ın içerisinde hidayet ışığı, karanlığı aydınlatan kandiller vardır. O halde görmek isteyen gözünü ona çevirsin, nurlanmak isteyen ona baksın. Zira tefekkür, karanlıkta ışıkla yürüyen kimse gibi anlayış sahibi gönlün hayatıdır." (Küleynî, 2007: 2/332).

Yukarıdaki rivâyetler incelendiğinde, Kur'ân'ın herkes tarafından kabul edilen hidayet kitabı olduğu düşüncesiyle tahrif iddiasının yan yana getirilmesi uygun düşmemektedir. Kur'ân'ın Allah'tan bir vahy, uyarma, cennete yönlendirip cehennemden sakındırma görevini yerine getirmesi hususunda İmâmiyye kaynaklarında aktarılan bu haberlerde Kur'ân'ın korunmuşluğuna dikkat çekilmektedir.

2.4. İmâmiyye Âlimlerinin Kur'ân'ın Korunmuşluğuna Dair Sözleri

İmâmiyye âlimlerinden Kur'ân'ın korunmuşluğuna dair pek çok söz aktarılmıştır. Bunlardan Fazl b. Şâzân en-Nisâbü'rî (ö. 260/874) Kur'ân'ın tahrif edildiği iddialarını tenkit etmiştir (Ma'rîfet, 2011: 8/92; Karataş, 1996: 174; Şen, 2013: 272). İbn Bâbeveyh el-Kummî eş-Şeyh es-Sadûk (1992: 84)'te, "Bizim Kur'ân hakkındaki inancımıza göre; O Allah'ın kelâmı, vahyi, indirdiği kavli ve kitabıdır. لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ "Ona ne ardından ne de önünden batıl gelemes." (Fussilet, 41/42) إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ "İşte gerçek kıssa budur." (Âl-i İmrân, 3/162) أَنَّهُ لَقَوْلُ الْفَصْلِ "Kur'ân ayırt edici kesin bir sözdür. O asla bir şaka ve eğlence değildir." (et-Târık, 86/13-14) ayetleri bunu kesin şekilde ifade etmektedir." demiştir. Kur'ân'ın hacmi konusunda ise müellif, özetle şunları söylemiştir: Bizim inancımız, Kur'ânın iki kapak arasında bulunan, insanların elinde mevcut kitaptan ibaret olduğudur. İnsanlara göre Kur'ân yüz on dört sûredir, bize göre ise ed-Duhâ sûresiyle İnşirâh sûreleri tek sûredir. Kur'ân'la ilgili olarak bizim için bundan farklı bir şey söyleyenler yalancıdır (Şeyh Sadûk, 1992: 85). Vahy olduğu rivâyet edilmekle birlikte, Kur'ân'da bulunmayan haberlerden örnekler veren müellif, bu tür rivâyetlerin Kur'ân olmadığını belirttiikten sonra şu olayı aktarmaktadır: "Mü'minlerin emiri Âlî (a.s.) Kur'ân'ı cemedip getirdi. ... Onlar ise 'Bizim ona ihtiyacımız yok. Sende olan bizde de var.' dediler" (Şeyh Sadûk, 1992: 87).

Şeyh Sadûk, tahrif iddialarını reddetmenin yanında Kur'ân dışı bazı rivâyetlerin Kur'ân'dan olmadığını söylemiştir. O, Kur'ân da ziyadelik ya da noksanlık bulunduğunu kabul etmediklerini açıkça belirtmiş, söz konusu rivâyetlerin ise tahrife delil olmayacağını izah etmeye çalışmıştır (1992: 88). Şeyh Sadûk'un

öğrencisi, eserlerinde konuyla ilgili izahat vermiş, şu sorgulama ve açıklamayı yapmıştır (Müfid, 1993: 78-79):

Kur'ân iki kapak arasında toplanmış, insanların elinde bulunan mıdır yoksa Allah'ın Nebisine indirdiği Kur'ân kayıp mı olmuştur? O'nu Ali (a.s.) mi cem etmiştir yoksa muhaliflerin söylediği gibi Osman b. Affân mı (ö. 35/656) cem etmiştir? Şüphesiz Kur'ân'ın tamamı Allah'ın bütün söz ve vahyi insanların elinde bulunan, iki kapak arasında toplanmış olmalıdır. İçerisinde insan sözünden hiçbir şey yoktur. Ali (a.s.) Kur'ân'ı baştan sona indirildiği haliyle cem etmiştir. Mekki, medenî, nasih, mensuh her şeyi tertip edip yerli yerine koymuştur ve ileride kâim imâmın bunu okuyacağını söylemiştir.

Müellif sözlerine devamla, Kur'ân'da kesinlikle noksanlık bulunmadığını, sadece İmam Ali'nin hakikate uygun, kesin bilgiler türünden tefsir ve tevil yorumlarının mushaftan hazfedilmiş olduğunu; Allah'ın sözleri gibi değilse de bunların kesin bilgiler olduğunu, zira Kur'ân'ın tevilinin (Hz. Ali'nin tevilinin) de Kur'ân olduğunu vurgulamıştır (Şeyh Müfid, 1993: 91-92). Müfid'in bu ifadeleri tutarsız gibi görünse de dikkatlice incelendiğinde onun Kur'ân da noksanlık ve ziyadeliği kabul etmediği gibi bu hususla ilgili rivâyetlerin güvenilirliğini tartıştığı; farklılıklarla ilgili olarak Hz. Ali'ye ait Kur'ân'daki bazı tefsir ve tevil ifadelerinin mushaftan hazfedildiğini söyleyerek, yumuşak ve akılcıca bir yöntemle Kur'ân'ın orijinal olduğunu vurguladığı görülmektedir. Başka deyişle o, Kur'ân'dan hazfedilen söz konusu tevillerin Kitab'ın aslından olmadığının altını çizerek, bunun tahrif olarak görülmesinin yanlış olduğunu belirtmektedir.

Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) da Kur'ân'ın korunmuşluğunu savunmaktadır. O, *Cevâbü'l-mesâilî't-Trablusîyyat* adlı eserinde Kur'ân'ın tahrifinin reddine dair hususları başlıklar halinde ele almış ve cevaplamıştır. “*Zikri Biz indirdik, onu biz koruyacağız*” (el-Hicr, 15/9) ve *لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ* “*Ona ne önünden ne de arkasından batıl gelmez*” (Fussilet, 41/42) ayetlerini buna delil getiren müellif, şu iki hususun altını çizmiştir: (i) İki kapak arasında yer alan bu Kur'ân Cebrâil (a.s.) tarafından nazil olan Allah'ın kelimidir. (ii) Allah'ın indirdiği Kur'ân hiçbir eksiklik ve noksanlıktan etkilenmemiş, O'na hiçbir ilave yapılmamıştır (2019: 202-203).

Şerif el-Murtazâ, İmâmîyye'nin Kur'ân'ın noksanlığı konusunda ittifak ettiğine dair iddiaları şiddetle reddetmiş, ne dediğini anlamayan, nereye gittiğini bilmeyen bir grup hadisçi dışında, İmâmîyye'den hiç kimsenin Kur'ân'ın eksik olduğunu söylemediğini belirtmiştir. Hak ve batıl, iyi ve kötü tefekkür etmeden, düşünülmeden rivâyetlere teslim olmak ne icma ne de ihtilaf sayılmaz.” diyerek İmâmîyye'nin Kur'ân'ın korunmuşluğu görüşünde olduğunu altını çizmektedir. O, tahrif rivâyetlerini zayıf kabul etmekte ve bu rivâyetlerin sadece nakledilmiş olmasıyla tahrif iddiasının kabul edilmiş olmayacağını vurgulamaktadır.

Ahbârilerden farklı olarak hadis eserlerindeki rivâyetlerin hepsini sahih görmeyerek mezhep içerisinde yeni bir sistem oluşturan kelimci-usûlî yolunun öncülerinden olan Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) (Kahraman, 2012: 41/435-436), Kur'ân'ın korunmuşluğu hususunda, “Biliniz ki Kur'ân Peygamber'i doğrulayan en büyük ve en meşhur mucizedir.” dedikten sonra Kur'ân hakkındaki görüşlerini özetle şöyle dile getirmektedir: Kur'ân ayetlerinin eksiltildiği ya da yerlerinin değiştirildiğine dair pek çok rivâyet mevcuttur. ... Kaynaklarda yer alan bu tür rivâyetlerin tümü âhaddır. Bunlardan yüz çevirmek lazımdır. Çünkü bu haberler iki kapak arasındaki

Kur'ân hakkında delil olamazlar. Zira Kur'ân'ın hakikati herkesçe bilinmektedir. Ümmetten hiç kimse buna itiraz etmemiştir. İmâmiyye'nin Kur'ân hakkında aktardığı rivâyetler ise Kur'ân'ın okunmasını, ona sarılmayı, haberleri Kur'ân'a arz etmeyi tavsiye etmektedir. Bu sebeple ona uyana itibar edilir, uyamayandan ise uzaklaşılır. Hiç kimse Hz. Peygamber'den gelen şu haberi yok sayamaz: “Size iki değerli şey (sekaleyn) bırakıyorum, onlara sınıksız sarılırsanız sapıtmazsınız. Allah'ın kitabı ve ıttetrim ehl-i beytim. Bu ikisi havuza ulaşınca kadar birbirinden ayrılmazlar.” Bu hadîs, Kur'ân'ın her çağda geçerliliğine delildir. Çünkü Nebî'nin uyamayacağımız şeylere uymamızı istemesi doğru olmaz. Yine aynı şekilde Ehl-i beytte her zaman ortaya çıkacaktır. Mademki aramızda eldeki Kur'ân'ın sıhhati konusunda ittifak vardır, o zaman onu tefsir etmekle, manasını açıklamakla meşgul olmalı ve bunun dışındakileri önemsememeliyiz (Tûsî, ts. 1/3-4).

Ebû Alî et-Tabersî (ö. 548/1154), “*Kur'ân'ı şüphesiz biz indirdik. O'nu koruyacak olan da şüphesiz biziz.*” (el-Hicr, 15/9) ayetini tefsir ederken bu ayetin, “Ekleme ya da eksiltme yapılmasından, tahrif ve tağyirden Onu koruyacak olan biziz.” manasına geldiğini söyleyerek Kur'ân'ın koruyucusunun bizzat Allah olduğunu ve onun her türlü tahriften korunduğunu ve kıyamete kadar böyle kalacağını vurgulamaktadır (Tabersî, 2005: 3/80).

Tabersî'nin Kur'ân'ın korunmuşluğu hususunda yine Kur'ân metnini delil getirdiği görülmektedir. Bu da onun eldeki Kur'ân'ın tahrif edildiği iddialarını kabul etmediğini ve net olarak tahrif düşüncesinden teberri ettiğini göstermektedir. O, mezheplerinin genel doktrininin tahrifi reddettiğini ve bunu yalnızca Haşviyye ve bazı zayıf rivâyetlerin ürünü olduğunu söyleyip bu iddianında kendileri için hiçbir önem arz etmediğini ortaya koymaktadır.

Tüsterî (ö. 1019/1610) *Mesâ'ibü'n-nevâsib* adlı eserinde Kur'ân'ın tahrif edildiği iddiasıyla İmâmiyye'ye nisbet edilen rivâyetleri, İmâmiyye'nin ekseriyetle kabul etmediği düşünceler olarak niteleyip bunları reddetmiş, bu rivâyetlerin, kendilerini yansıtmayan ve güvenilmeyen küçük bir grubun sözleri olduğunu söylemiştir (Tüsterî, 2005: 115/117).

Yukarıda anılanların dışında da İmâmiyye'de Kur'ân'ın korunmuşluğunu ve tahriften beri olduğunu savunan birçok âlim bulunmaktadır. Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679) *Tefsîri's-Sâfi* adlı eserinde tahrif iddiasıyla ilgili bazı rivâyetleri belirttikten sonra yaptığı açıklamada şöyle söylemiştir (Kâşânî, 1995: 1/51):

Bütün bunlarda bir sorun var. Eğer Kur'ân'da tahrif olduğunu kabul edersek o zaman Kur'ân'ın hiçbir ayetine güven kalmaz. Zira bu düşünceyle Kur'ân'ın her ayeti değiştirilmiş ve tahrif edilmesi mümkün hale gelmiş olur ki bu durumda Allah'ın indirdiği Kur'ân'da bizim için hiçbir delil kalmamış olur. Dolayısıyla Kur'ân'a uyma, emrine sarılma vb. durumlar boşa çıkmış olur. Halbuki Allah Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: “*Gerçekten O öniinden ve arkasından batıl gelmeyen büyük bir kitaptır.*” (Fussilet, 41/42). “*Şüphesiz yokki Kitabı biz indirdik Onu biz koruyacağız.*” (el-Hicr, 15/9) Bu ayetlere rağmen nasıl olur da Kur'ân'da bir değişme ya da bozulma vaki olabilir? Ayrıca Hz. Peygamber ve İmâmlar'dan (a.s.) gelen rivâyetlerin sıhhatini bilmek için bunların Kur'ân'a arz edilmesini isteyen, üzerinde ittifak edilmiş birçok rivâyet gelmiştir. O halde elimizdeki Kur'ân tahrif edilmişse rivâyetleri ona arz etmek ne anlam ifade edecek? O halde tahrif iddiası reddedilmeli, onun bozukluğuna hükmedilmeli ya da tevil edilmelidir.

Kâşânî tahrifle ilgili rivâyetlere yer verdiği için Küleynî'nin tahrife inanmakla eleştirildiğinden bahsetmiş, Kummi'yi de bu rivâyetler konusunda aşırı gitmekle itham etmiştir (1995: 1/52). Kâşânî'nin tahrif iddia ve rivâyetleri için önerdiği tevîl yöntemini başarıyla uygulayanların başında Şeyh Müfid gelmektedir. O, Kur'ân'da eksiltme bulunduğunu belirten rivâyetleri tevîl ederek bundan kasdın Hz. Alî'nin tefsir ifadelerinin mushaftan hazfedilmesi olduğunu söylemektedir (1993: 91-92).

Kâşifülgâtâ (ö. 1228/1813) *Kesfû'l-gtâ an hafıyyâtı mübhemâti ş-şer'ati'l-garrâ* adı eserinde Kur'ân'da hiçbir fazlalık bulunmadığını, onun iki kapağı arasındaki her şeyin Allah'ın kelâmı olduğunu, Kur'ân'ın noksanlıktan muhafaza edildiğinde hiçbir şüphe bulunmadığını, bu hususun Kur'ân'da açıkça belirtmesi ve âlimlerin her dönemde ittifakla bu hususta icma etmesinin bunun kanıtı olduğunu söylemiştir (2001: 3/453).

Görüldüğü üzere İmâmîyye, Kur'ân'ın korunmuşluğunu söylemekte, Kur'ân'ın kendisini bir mucize, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin bir kanıtı ve ayetlerini birer burhan sayarken, tahrife işaret eden rivâyetleri tekzip ederek tahrif düşüncesini reddetmektedir.

Sonuç

İslâm tarihinde her ekol, farklı görüş ve düşüncelerinin meşruiyetini temel dini metinlerde aramıştır. İmametî nas ve tayine dayandıran ve bunu bir iman esası olarak kabul eden İmâmîyye'nin erken dönem kaynaklarında yer alan Kur'ân'ın tahrif edildiğine dair rivâyetlerin mezhebin imâmet öğretisine meşruiyet kazandırma çabasının bir ürünü olduğu söylenebilir. Bu rivâyetler, İmâmîyye'nin ahbârilik denilen, Sünnî düşüncedeki Selefiyye'ye benzer özellikler taşıyan döneminde gündeme getirilmiştir. Söz konusu dönemin karakteristik özelliği nedeniyle bu rivâyetlerin tahlil ve tenkide tabi tutulmadan, olduğu gibi aktarılması İmâmîyye'nin tahrif iddiasıyla itham edilmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Usûlîlik denilen, aklî temellendirmeye öncelik verilen dönemde ise İmâmîyye, söz konusu rivâyetleri Kur'ân'ın korunmuşluğunu ifade eden naslar ışığında, akıl ve mantık süzgecinden geçirerek tahrif iddiasını red edip son ilahi vahiy olan Kur'ân'ın her türlü tahriften berî olduğu inancını benimsemiştir.

Mehzep içerisinde tahrif konusunda zaman zaman farklı sesler duyulmuş olsa da özellikle son dönem âlimleri, mevcut Kur'ân'ın orijinallğine vurgu yaparak İmâmîyye'nin tahrifle itham edilmesine yol açan rivâyetleri ya tevîl edip ya da bunların âhâd haberler olduğuna dikkat çekerek bir değer taşımadıklarını vurgulayıp tahrif iddiasını kesin şekilde reddetmişlerdir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâleti sınırlı bir süreyle kısıtlı olmayıp kıyamet gününe kadar devam edecektir. Dolayısıyla son ilahi vahiy olan Kur'ân'ın her türlü tahriften; noksanlık, ziyadelik, tebdil ve tağyirden korunmuş olduğu aklen ve naklen sabittir. İmâmî ekolde hicri ilk birkaç asırda bazı gruplarca dillendirilen tahrif iddialarının sonraki dönemlerde reddedilerek Kur'ân'ın korunmuşluğu inancına dönülmesinde de usûlî dönemle birlikte aklın doğru işletilmesi ve naklin doğru anlaşılmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde tahrif konusunu gündeme taşıyarak İmâmîyye'yi bu ithamlara maruz bırakmanın ilmîlik ve nesnellikle açıklanamayacağı; Kur'ân'ın tahrif edildiğine

inandığı yönündeki iddiaları reddeden İmâmiyye'yi bundan farklı bir şekilde değerlendirmenin isabetli olmadığı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Abdullah Semâhîcî (2013). “İmâmiyye Şîasının iki ekolü ahbârîler ve usûlîler arasındaki temel farklar”. çev. İbrâhim Kutluay. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4(7): 137-153.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sirnakifd/issue/11319/135261>.
- Ateş, Süleyman (1975). “İmamiyye Şîasının tefsir anlayışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20(1-4): 147-172.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71392/1148239>.
- Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd (1411/1990). *Tefsîrû'l-Ayyâşî*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât.
- Bahrânî, Seyyid Hâşim (1415/1994). *el-Bürhân fî tefsîri'l-Kurân*. ed. Kısmü Dirâsâtül'l-İslâmiyye. 9 Cilt. Kum: Müessesetü'l-Bi'se.
- Buhl, Frants (1979). “Tahrif”. *İslam Ansiklopedisi*. 11/667. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bulut, Halil İbrâhim (2013). *Şîa'da Usûliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Ca'feriân, Rasûl (1985). *Ükzûbetü tabri'î'l-Kur'ân beyne's-Şîa ve's-Sünne*. Tahran: Muâveniyetü'l-Alâkât'd-Devliyeti fî Munazzameti'l-İlâmî'l-İslâmî.
- Celâlî, Muhammed Rızâ el Hüseyinî (1917). *Cihadü'l-İmâmî's-Seccâd*. B.y. Dârü'l-Hadîs.
- Cezâirî, Nî'metullâh (1985). *el-Envâru'n-Nu'mâniyye*. ed. Muhammed Bâkır - Seyyid Hâdî. Tebriz: Şirketi Çap.
- Çayiroğlu, Yüksel (2013). “Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki temel ihtilâf noktaları”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15(1): 199-243.
<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=71173125&Dergival kod=0128>.
- Çelik, Hüseyin (2023). “Şîa mezhebinin Kur'ân anlayışı”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 13: 1-28. <https://doi.org/10.54958/iad.1242789>.
- Demirci, Muhsin (2014). *Kur'ân tarihi*. İstanbul: İlahiyat Vakfı Yayınları, 6. Basım.
- Esterâbâdî, Muhammed Emîn (2005). *el-Fevâidü'l-Medeniyye ve's-şevâhidü'l-Mekkiyye*. ed. Rahmetullah Rahmeti Arâkî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım.
- Gördük, Yunus Emre (2011). “Şîi müelliflerin Tahrifu'l-Kur'ân meselesinde Sünî kaynaklara yaptığı atıflar ve değerlendirmesi -Tayyib el-Musevî el-Cezâirî Örneği-”. *Usul İslâm Araştırmaları* 15(15): 53-74.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/16714/173793>.
- Güneş, Hüseyin (2007). *Tabrif iddiası bağlamında Şîa ve Kur'ân*. Konya: Kitap Dünyası.
- Habibov, Aslan (2007). *İlk dönem Şîi tefsir anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Hûî, Ebû'l-Kâsım el-Müsevî (2009). *el-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Necef: Müessesetü'l-Hûî el-İslâmiyye, 4. Basım.

- Hulûv, Muhammed Alî (2009). *el-Velâyetân et-tekvîniyye ve't-teşrîfiyye*. Kərbela: el-Atabetü'l-Hüseyniyye.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (2010). *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l Ferec Muhammed b. İshak (1430/2009). *Kitâbü'l-Fibrîst*. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâs el-İslâmî.
- Kahraman, Abdullah (2012). "Tûsî, Ebû Ca'fer". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/433-435. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karataş, Şaban (1996). *Şîa'da ve Sünnî kaynaklarda Kur'ân tarihi*. İstanbul: Ekin Yayınları.
- Kartaloğlu, Habib (2011). "İmâmîyye'de Ahbârî-USûlî Farklılaşması: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13(24): 193-216. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd/issue/20597/219494>
- Kâşânî, Muhammed b. Şâh Murtazâ (1995). *Tefsîrû's-Sâfî*. 7 Cilt. Tahran: Mektebetü's-Sadr, 2. Basım.
- Kâşîfûlgâtâ, Ca'fer b. Hızır (2001). *Keşfü'l-gîtâ 'an hafîyyâtî mübbemâtî's-şer'atî'l-garrâ*. 4 Cilt. Kum: Müessesetü Bustan Kitab.
- Kûfî, Furât b. İbrâhim b. Furât (1995). *Tefsîru Furât el-Kûfî*. ed. Muhammed el-Kâzım. Tahran: Vezâret'üs-Sakâfe ve'l-İrşâdî'l-İslâmî, 2. Basım.
- Kummî, Ebü'l-Hasan Alî b. İbrâhim (1435/2014). *Tefsîru'l-Kummî*. Kum: Müessesetü'l-İmâmî'l-Mehdî.
- Küleynî, Ebû Câfer Muhammed b. Yâkub (2007). *el-Kâfî*. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Menşûrât'ul-Fecr.
- Malullah, Muhammed (1982). *eş-Şîa ve tabri'fu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Va'yî'l-İslâmî.
- Ma'rîfet, Muhammed Hâdî (1432/2011). *et-Tembîd fî 'ulûmî'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru't-Taâruf li'l-Matbûât.
- Ma'rîfet, Muhammed Hâdî (2009). *Kur'ân ilimleri*. çev. Burhanettin Dağ. İstanbul: Kevser Yayınları.
- Ma'rîfet, Muhammed Hâdî (1989). *Syânet'ül-Kur'ân mine't-tabri'f*. Kum: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm.
- Maviş, Nezir (2018). *İmâmet doktrininin Şîa-İmâmîyye inançlarının şekillenmesindeki etkisi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Murtazâ, Şerîf (2019). *Cevâbü'l-mesâilî'l-tarabluşiyyât*. ed. Haydar el-Beyâtî vd. İran: el-Mu'temeru'd-Düvelî li-Zikr-i Elfiyeti's-Şerîf el-Murtazâ.
- Necâşî, Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs (1431/2010). *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât.
- Öz, Mustafa (1996). "Gâliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, Mustafa (2002). "Küleynî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/538-539. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, Mustafa (2010). "Takîyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/453-454. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, Mustafa (2012). "Usûliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/214-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Öztürk, Mustafa (2015). *Tefsirde Ehl-i Sünnet ve Şîa polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (2014). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Mârif.
- Rişherî, Muhammed (1995). *Mizânü'l-hikme*. 3 cilt. Kum: Dârü'l-Hadis.
- Saffâr, Muhammed b. Hasan (1983). *Besâirü'd-derecât*. ed. Muhsin Koca Bağî. Kum: Mektebetü Ayetillâh el-Uzmâ el-Mer'âsî en-Necefî.
- Saylan, Nesrişah (2018). "Examination of the claims of distortion on the Qur'ân which is in al-Qummî commentary". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22(1): 679-703. <https://doi.org/10.18505/cuid.420326>
- Shahavatov, Sabuhi (2014). "Tefsirde mezhep refleksi aşırılık-İbn Furât örneği-". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18(1): 243-255. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254656>
- Şahavat, Sabuhi (2014). "İmâmiyye Şîası'nın Kur'ân'ın tahrifi konusuna yaklaşımı". *Usul İslam Araştırmaları* 22(22): 43-61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/16707/173702>
- Şen, Ziya (2013). *Şîa'nın kıraatlere ve Kur'ân taribine bakışı*. İstanbul: Düşün Yayınları.
- Şerîf er-Râdî, Muhammed el-Hüseyin (1425/2004). *Nebcü'l-belâga*. thk. Subhî Sâlih. Kahire-Beyrut: Dârü'l-Kitab, 4. Basım.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'man (1413/1992). *el-Mesâilu's-sereviyye*. ed. Abdülhamîd Sâib. Kum: el-Mu'temerü'l-Âlemi li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'man (1414/1993). *Erâilu'l-makâlât*. Beyrut Dârü'l-Müfid, 2. Basım.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'man (1371/1951). *Tashîbu'l-itikâdati'l-İmâmiyye*. Kum: y.y.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer b. Babaveyh el-Kummî (1413/1992). *Risaletü'l-i'tikâdati'l-İmâmiyye*. ed. İ'sâm Abd Seyyid. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sadık.
- Tabersî, Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen (1426/2005). *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Ulûm.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen (ts.). *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l Arabî.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen (1420/1999). *Fibrîst*. ed. Seyyid Abdülazîz Tabâtâbâi. Kum: Mektebetü'l-Muhakkik.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen (1373/1950). *Ricâl*. ed. el-Kayyûm el-İsfahânî Cevâd. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.
- Uyar, Mazlum (2000). *İmâmiyye Şîa'sında düşünce ekolleri abbârilik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Uysal, Ekrem (2021). *Kelâmî açıdan İmâmiyye'nin gaybet ve rec'at inancı*. ed. Yusuf Eşit. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Yıldız, Süleyman (2019). *Klasik dönem İmâmiyye Şîası tefsirlerinde kıraat olgusu: Tûsî ve Tabersî örneği*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

- Yurdagür, Metin (1988). “Ahbârîyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/490-491. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yurdagür, Metin (1997). “Haşviyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zahîr, İhsân İlahî. (1983). *eş-Şîâ ve'l-Kur'ân*. Lahor: İdâretu Tercümâni's -Sünne.
- Zahîr, İhsan İlahi (2019). *Şîâ ve Sünnnet*. İstanbul: Küresel Kitap.
- Zahîr, İhsan İlahi (1984). *Şîâ'nın Kur'ân imamet ve takıyye anlayışı*. çev. Sabri Hizmetli - Hasan Onat. Ankara: Afşaroğlu Yayınları.
- Zeynelâbidîn, Alî b. Hüseyin (ts.). *es-Sahîfetü'l-kâmiletü's-Seccâdiyye*, thk. es-Seyyid Muhammed el-Bâkır. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât.

Kremlin Perspektifinden Uluslararası Hukuk: Ukrayna'da Savaş ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Putin'i Tutuklama Kararı

The Kremlin's International Law Perspective: War in Ukraine and the International Criminal Court's Arrest Warrant for Putin

İbrahim KÖREMEZLİ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Eskişehir, Türkiye

ikoremezli@ogu.edu.tr | 0000-0003-4130-8186

Müge DALAR BAYSAL

Dr. | Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Eskişehir, Türkiye

dalaroma@gmail.com | 0000-0003-0594-840X

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi | Received: 25.01.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Contribution Rate: İ.K. %50;

M.D.B. % 50

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Research Article

Kabul Tarihi | Accepted: 12.03.2025

Yayın Sezonu | Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atf | Citation: Köremezli, İ., Dalar Baysal, M. (2025). Kremlin perspektifinden uluslararası hukuk: Ukrayna'da savaş ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Putin'i tutuklama Kararı. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 26(56), 23-41.
DOI: 10.70854/sobbiad.1626836

Abstract

The article examines the arrest warrant issued by the International Criminal Court (ICC) against Russian President Vladimir Putin on March 17, 2023, and the Kremlin's international legal discourse. The decision and ensuing debates constitute a new example of the normative differences between Moscow and the West. Russia explains its policy and war against Ukraine on the basis of historical and cultural justifications. The Kremlin therefore interprets the ICC decision as a political move against Russia, and criticizes Ukraine and the Western Powers for acting aggressively and violating international law. Moscow rejects the liberal view of international legal norms as Western hegemony in the world. As a responsible great power that builds and protects international law Russia considers that it has the right to interpret the international norms in the Russian World. Russia also positions its Ukraine policy into an anti-imperialist/anti-colonial narrative. The historical link between the emergence of international law and Western imperialism fuels the Russian narrative in the Global South. This study consists of four parts. The first two sections discuss the reasons for the ICC's claim of jurisdiction and the practical outcome of its decision to arrest Putin. The next two sections focus on the Kremlin narrative and discuss its assessments of the ICC and international law.

Keywords: International Legal Discourse, International Criminal Court, Russia, Ukraine, War Crime

Öz

Bu çalışma, Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM)'nin 17 Mart 2023 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin hakkında çıkardığı tutuklama kararını Rusya'nın uluslararası hukuk söylemi ile birlikte değerlendirmektedir. Söz konusu karar ve sonrasındaki tartışmalar, Moskova ile Batı arasındaki normatif ayrılıkların yeni bir örneğini oluşturmuştur. Rusya Ukrayna'ya karşı yürüttüğü siyaseti ve savaş, tarihî ve kültürel sebeplerle meşru görmektedir. Bu yüzden Kremlin, UCM kararını Rusya'ya karşı yapılmış siyasi bir hamle olarak yorumlamış, Ukrayna ve Ukrayna'yı destekleyen Batılı güçleri saldırganlıkla ve uluslararası hukuku ihlal etmekle eleştirmiştir. Bu bakış açısına göre Rusya, uluslararası hukuku inşa eden ve onu koruyan sorumlu büyük bir devlet olarak kendi medeniyet sahası olarak gördüğü Rus Dünyası'nda uluslararası normları yorumlama hakkına sahiptir. Ayrıca Rusya, Ukrayna politikasını anti-emperyalist/anti-kolonyal bir anlatı içerisine yerleştirmektedir. Uluslararası hukukun oluşumu ile Batı emperyalizmi arasındaki tarihî ilişki, Moskova'nın uluslararası hukuk okuması için Küresel Güney'de uygun bir zemin ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölüm UCM'nin yargı yetkisi iddiasının gerekçelerini ve Putin'i tutuklama kararının uluslararası siyasetteki yansımalarını ele alacaktır. Sonraki iki bölüm Kremlin anlatısına odaklanacak, Kremlin'in UCM ve uluslararası hukuk değerlendirmelerini tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukuk Söylemi, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Rusya, Ukrayna, Savaş Suçu

Giriş

Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (UCM) 17 Mart 2023 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Putin hakkında aldığı tutuklama kararı gündeme bomba gibi düşerken, Batı ve Rusya arasında var olan anlaşmazlıklara bir yenisi daha eklendi (Uluslararası Ceza Mahkemesi [UCM], 2023). Kararın hemen ardından Kremlin sözcüsü Dmitry Peskov ve Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Mariya Zaharova, Rusya'nın UCM'ye taraf olmadığını ve dolayısıyla kararın Rusya için hukuken geçersiz olduğunu ifade ettiler. Rusya Dışişleri Bakanlığı mahkemeyi kendisine duyulan umutları boşa çıkarmakla ve bağımsız bir uluslararası adalet organı haline gelememekle eleştirdi (TASS, 2023a). Mahkemenin aldığı kararın hukuki gerekçeleri ve görevdeki bir devlet başkanını yargılama ihtimali ilk günden itibaren tartışılmaktadır.

2002 yılında UCM'nin kuruluşu, uluslararası ceza adaletinde objektif ve standart bir uygulamanın sağlanabilmesi potansiyeline işaret etmekteydi. Daimi bir mahkeme olarak UCM'nin hem zaman ve kaynak israfı gibi teknik sorunları bertaraf

edeceği hem de her seferinde uluslararası toplumun onayını aramak gibi meşruiyet sorunlarını çözeceği sanılmıştı. Ancak mahkemenin 20 yılı aşan faaliyetleri, bu beklentiler konusunda bazı eleştirileri beraberinde getirdi. Bu eleştirilerden ilki, UCM'nin önündeki davaların münhasıran Afrika devletlerinde yaşanan durumlarla ilgili olmasıydı. Afrika devletleri dışındaki bir devlette yaşanan durumla ilgili ilk soruşturma 2016 gibi geç bir tarihte Gürcistan'daki durum hakkında başlatıldı. Dolayısıyla UCM faaliyetinin tamamında Afrikalıları yargıladı ve faaliyetinin önemli bir kısmında sadece Afrika devletlerindeki durumlarla ilgilendi. Bir diğer eleştiri, Sudan örneğinde olduğu gibi, görevdeki devlet başkanlarının yargılanması girişimine ilişkindir. UCM'nin Putin'i yargılama kararı, mahkemenin meşruiyetinin çok da parlak olmadığı bir döneme denk gelmiştir. Son dönemde ABD ve UCM arasındaki gerilim de göz önüne alındığında büyük güçler ile UCM arasındaki ilişkinin ele alınması gerektiği anlaşılmakta ve bu konudaki çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir (Birdsall, 2010; Paust, 2013; Stromseth, 2018; Hansen, 2020; Marchuk ve Wanigasuriya, 2022). Bu bağlamda çalışma, Rusya özelinde yapacağı değerlendirme ile büyük güçler ve UCM arasındaki ilişkiye dair tartışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Rusya Ukrayna politikası ile hukukun emredici kurallarından biri olan, bir devletin topraklarını egemen bir devletin aleyhine genişletmeyeceği normunu çiğnemiş ve BM Şartı'na aykırı davranmıştır. Ayrıca 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri'ni ihlal eden bu fiil, UCM'yi kuran Roma Statüsü'nde savaş suçu olarak düzenlenmektedir. Bu durum BM Genel Kurul kararında ve BM Genel Sekreteri Antonio Guterres'in açıklamalarında ifade edilmiştir (Birleşmiş Milletler [BM], 2022; BM, 2023). Estonyalı uluslararası hukukçu Lauri Mälksoo daha 2022'deki savaş başlamadan önce şu basit soruyu sormuştu: “Moskova'nın, bölgesel ve küresel ölçekte uluslararası hukukun koruyucusu olduğunu iddia etmeye kalkışmak yerine, hangi tarihsel veya siyasal sebeplerden ve şikâyetlerden kaynaklanırsa kaynaklansın, komşu ülkelerin toprak bütünlüğü hakkını ihlal ettiğini kabul etmesi daha akıllıca olmaz mıydı?” (Mälksoo, 2021: 790).

Kremlin'in uluslararası hukuku savunma iddiası, 2023 yılında yayınladığı dış politika konseptinde yer almaktadır: “Uluslararası hukuk sistemi sınıyor: Küçük bir grup devlet, onu kurallara dayalı dünya düzeni kavramıyla (tüm ilgili devletlerin eşit katılımı olmaksızın geliştirilen kuralların, standartların ve normların dayatılması) değiştirmeye çalışıyor.” (CFP, 2023). Kremlin uluslararası hukuk normlarının liberal yorumunu, dünyaya dayatılan Batı neo-kolonyalizmi olduğu gerekçesiyle reddetmektedir. Ukrayna'daki gelişmeleri uluslararası düzen tartışmalarının içerisine yerleştirmekte ve kurallara dayalı liberal düzen” ile “uluslararası hukuki düzen” arasındaki rekabetin bir vechesi olarak ele almaktadır. Bu bakış açısına göre, kurallara dayalı liberal düzen, sınırlı sayıda devletin katılımıyla oluşmuş, temelde Batı merkezli ve tek kutuplu bir dünya düzenini önceleyen bir uluslararası hukuk perspektifi iken uluslararası hukuki düzen, çok kutuplu ve BM Şartı'nın temelinde yer aldığı, egemenliği önceleyen bir uluslararası hukuk perspektifine işaret etmektedir (Remler, 2020: 5; CFP, 2023; Lavrov, 2023). 2018 yılındaki bir konuşmasında Dışişleri Bakanı

Sergey Lavrov “Uluslararası hukuku değiştirme, revize etme ve parçalama girişimlerine kesin bir ‘hayır’ demenin gerekli olduğu noktaya geldik” demektedir. Dolayısıyla revizyonist olmakla eleştirilen Rusya, Batı’nın revizyonist olduğunu iddia etmektedir. Moskova, Milli Güvenlik Stratejisi ve Dış Politika Konsepti belgelerinde ya da BM toplantılarında uluslararası hukukun önemini vurgulamaya devam etmektedir (Malksoo, 2021: 789; CFP, 2023). Lavrov’un ifadesiyle Batı’nın aksine Rusya, “temelinde BM Şartı bulunan uluslararası hukuka saygı göstermesinin yanı sıra devletlerarası etkileşimde hukuki ve demokratik ilkelerin güçlendirilmesinin tutarlı bir savunucusudur.” (Lavrov, 2023a: 111).

Rusya’nın egemenliği merkeze alan uluslararası hukuk anlayışında, büyük güçlerin özel bir yeri vardır. Rus bakış açısına göre, evrensel uluslararası normların uygulanması büyük güçler arasındaki etkileşim ve uyum ile mümkündür ve her büyük güç kendi medeniyet sahasında uluslararası hukuk normlarını yorumlama konusunda imtiyazlı olmalıdır. Dolayısıyla, Rusya’nın Ukrayna ile tarihi ve kültürel ilişkisi, bölgedeki müdahalesinin hukukiliğinin ve meşruiyetinin kaynağını oluşturmaktadır. Bu anlatı içerisinde Rusya, bir dış güç olmadığı gibi bölgedeki gelişmeler de iki eşit egemen devlet arasındaki bir anlaşmazlık değildir. Rus bakışına göre, halkı Ruslardan ya da Rusça konuşanlardan oluşan Ukrayna, Rus tarihinin ve medeniyetinin bölünmez bir parçasıdır fakat bu kardeş ülkeyi Ruslara saldıran radikaller yönetmektedir. Moskova, Ukrayna hükümetine aşırı milliyetçi, Banderacı, neo-Nazi gibi sıfatlar yüklerken günümüz Ukrayna’sı ile Nazi rejimi arasında bağlantı kurmakta ve Kiev’in meşruiyetini sorgulamaktadır.

Moskova’nın dış politik söyleminde Rusya uluslararası hukuku ihlal eden ya da revize eden bir devlet olmanın aksine, uluslararası hukuku koruyan ve onun ruhuna uygun davranan sorumlu büyük bir güçtür. Büyük bir güç olmanın bir sonucu olarak Moskova, “Rus Dünyası” olarak adlandırdığı kendi medeniyet sahasında “insan hakları”, “egemenlik”, “koruma sorumluluğu” kavramlarının a la Russe yorumuna saygı duyulmasını beklemektedir. Bu çalışma Kremlin ve Dışişleri Bakanlığı’nın açıklamaları ve strateji belgeleri ışığında Rusya’nın uluslararası hukuk retorığının eski Sovyet coğrafyası ve özellikle de Ukrayna’daki gelişmeleri anlamamıza yardımcı olduğu iddiasındadır. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölüm UCM’nin yargı yetkisi iddiasının gerekçelerini ve Putin’i tutuklama kararının uluslararası siyasetteki pratik anlamını ele alacaktır. Bu karar sonrası Rus lider için küresel coğrafyanın büyük bir bölümü ya ulaşılamaz ya da riskli hale gelmiştir. Çalışmanın son iki bölümü ise UCM kararını, Kremlin’in uluslararası hukuk anlayışı bağlamında tartışacaktır.

1. UCM’nin Vladimir Putin’i Tutuklama Kararı

Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin ve Çocuk Hakları Komiseri Maria Alekseyevna Lvova-Beleva’yı savaş suçu işledikleri gerekçesiyle tutuklama kararı UCM’nin II No’lu Ön Yargılama Dairesi tarafından alınmıştır (UCM, 2023). Başsavcı Karim Ahmad Khan, iddianamenin yetimhanelerden ve çocuk bakımevlerinden alınan yüzlerce çocuğun Rusya vatandaşı yapılmak suretiyle Rus ailelere evlatlık verilmesine dayandığını söylemiştir.

Başsavcıya göre Ukrayna bir suç mahalli haline geldiği için yeni tutuklama emirlerinin çıkması da muhtemeldir (Khan, 2023).

Soruşturmalar başladığında ve tutuklama kararları çıktığında Ukrayna, Roma Statüsü'nün tarafı değildi. Dolayısıyla UCM, Roma Statüsü'nün tarafı olmayan Ukrayna'da işlenen suçlar nedeniyle, yine Roma Statüsü'nün tarafı olmayan Rusya Federasyonu'nun devlet başkanı ve üst düzey yetkilisini yargılama iddiasındadır. İlgili soruşturma bağlamında ele alınması gereken üç unsur vardır. İlki her iki devlet de Roma Statüsü'nün tarafı değilken UCM'nin nasıl yargı yetkisi öne sürebildiği konusudur. Uluslararası toplumu yakından ilgilendiren suçları kovuşturmak amacıyla kurulan UCM'nin (Roma Statüsü Madde 1) yargı yetkisi, devletlerin Roma Statüsü'ne taraf olmak yoluyla beyan ettikleri rızaya dayanan bir yetki olarak tarif edilebilir. Burada esas olan, taraf devletle yargılamaya konu teşkil eden suç arasında yargısal bir bağın mevcudiyetidir. Bu yargısal bağ, bilhassa mahkemenin yetkisine yer ve kişi bakımından getirilen sınırlama ile kurulmuştur. UCM ilk elde, yargı yetkisine giren suçlar bir taraf devletin ülkesinde işlenmesi halinde soruşturma başlatabilmektedir (Roma Statüsü Madde 12). Suçun bir taraf devletin ülkesinde işlenmesi durumunda, suça iştirak eden kişinin taraf devletin vatandaşı olup olmadığının önemi kalmamaktadır. İkinci olarak UCM, bir taraf devletin vatandaşı olan 18 yaşın üstündeki gerçek kişilerin işlediği uluslararası suçlar üzerinde yargı yetkisine sahiptir (Roma Statüsü Madde 25). Bu durumda da suçun işlendiği yerin bir önemi yoktur. Suç ile bir taraf devlet arasındaki yargısal bağın yer ve kişi bakımından olmadığı bu olayda UCM'nin yargı yetkisinin dayanağı, Ukrayna hükümetinin mahkemeye iki kez yaptığı bildirimdir. Roma Statüsü, Statü'ye taraf olmayan ancak mahkemenin yargı yetkisine giren bir suç ile yer ve kişi bakımından yargısal bağı bulunan bir devletin, mahkemeye yapacağı yazılı beyanla, bu suç bağlamında mahkemenin yargı yetkisini tanımasına imkân sağlamaktadır (Roma Statüsü, Madde 12/3). 9 Nisan 2014'te yaptığı ilk bildirimde Ukrayna, 21 Kasım 2013-22 Şubat 2014 tarihleri arasında Ukrayna topraklarında UCM'nin yargı yetkisine giren suçlarda mahkemenin yetkisini tanıdı (UCM, 2014). 8 Eylül 2015'te yapılan ikinci bildirimde "Rusya Federasyonu üst düzey yetkilileri ile LNR ve DNR adlı silahlı örgütlerin Ukrayna topraklarında insanlığa karşı suç ve savaş suçu" işlediklerini öne süren Ukrayna, UCM'nin yargı yetkisini 20 Şubat 2014'ten itibaren süresiz şekilde tanıdığını beyan etmiştir (UCM, 2015). Burada silahlı örgüt olarak anılan LNR ve DNR, önce Ukrayna'dan bağımsızlığını ilan ettiğini sonra da Rusya'ya bağlandığını iddia eden Lugansk Halk Cumhuriyeti ile Donetsk Halk Cumhuriyeti'dir.

Ukrayna'daki durum hakkında ön inceleme, Ukrayna'nın yaptığı ilk bildirimden sonra 25 Nisan 2014'te başladı. UCM Savcılık Ofisi ön incelemeye dair 2019 tarihli raporunda, Kırım'da ve Ukrayna'nın doğusunda kasten öldürme, işkence, korunan kişileri düşman bir kuvvetin hizmetine zorlama, işgal bölgesinden nüfusun bir bölümünü nakletme gibi suçların işlendiğine dair makul deliller bulunduğunu öne sürdü (UCM, 2019). Ukrayna'daki çatışmanın ve Rus işgal bölgesinin genişlemesinin ardından UCM savcısı, Ön Yargılama Dairesi'nden resmi soruşturma başlatmak için yetki istedi. Ön Yargılama Dairesi'nin kararından önce,

UCM'nin tarafı olan 43 devlet, Ukrayna'daki durumla ilgili resmi soruşturma başlatılması talebinde bulundu (UCM, 2022). Bu devletler, birkaç istisna dışında, Batı devletlerinden oluşmaktaydı. UCM'ye taraf olan hiçbir Afrika devletinin bu talebin altında imzasının olmaması, muhtemelen Rusya ile ilişkilerini bozmak istememelerinden ve Avrupa'daki bir mahkemenin bir devlet liderini yargılama ihtimalinin rejim güvenliği açısından tehlikeli bulunmuş olmasından kaynaklanıyordu.

Söz konusu yargılama iddiasının gündeme getirdiği bir diğer unsur, devlet başkanları ve üst düzey devlet görevlilerinin yargı bağımsızlığıdır. Devlet başkanları ve resmi sıfatı haiz kişilerin ne ulusal ne de uluslararası hukuk kuralları uyarınca sahip oldukları dokunulmazlık ve yargı bağımsızlığı, UCM'nin yargı yetkisini kullanmasına engel teşkil eder (Roma Statüsü, madde 27). Mahkeme statüsü, resmi ünvan ayrımı yapılmadan herkese eşit şekilde uygulanır. Dolayısıyla Roma Statüsü'ne taraf olan devletler, pacta sunt servanda ilkesinin bir sonucu olarak, devlet başkanlarının yargı bağımsızlığının UCM önünde geçersiz olduğuna rıza göstermiştir. Bu durum, Rusya örneğinde olduğu gibi, UCM'nin tarafı olmamayı seçmiş, yani 27. maddeye rıza göstermemiş devletlerle ilgili durumların mahkeme önüne gelmesi halinde tartışmalı hale gelmektedir.

UCM'nin Roma Statüsü ışığında devlet başkanlarını yargılama girişimi için iki önemli gelişme, Sudan ve Libya'ya ilişkin soruşturmalardır. Her iki devlet de Roma Statüsü'nün tarafı değildir ancak UCM'nin bu iki devlette işlenen uluslararası suçlar hakkında başlattığı soruşturmalar, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) ile UCM arasında kurulan bir tür hukuki bağ sayesinde mümkün olmuştur. Roma Statüsü'nün 13(b) maddesine göre BMGK, BM Antlaşması'nın VII. bölümü uyarınca durumu UCM'ye iletme kararı alabilmektedir. Bu kararı alırken BMGK, ilgili devletin Statü'nün tarafı olup olmadığını dikkate almak zorunda değildir. Nitekim Roma Statüsü'nün tarafı olmayan Libya ve Sudan hakkında soruşturmalar, 13(b) maddesinin uygulanması yoluyla açılmış ve Libya eski devlet başkanı Muammer Kaddafi ve Sudan eski devlet başkanı Ömer el-Beşir hakkında görevlerinin başındayken tutuklama müzakereleri çıkarılmıştır. Kaddafi'nin 20 Ekim 2011'de Sirte'de öldürülmesi ile hakkında açılan dava düşmüş ancak el-Beşir davası devlet başkanlarının yargı bağımsızlığı konusundaki tartışmaları zirveye taşımıştır.

Burada Roma Statüsü'nün taraf devletlere getirdiği iş birliği yükümlülüğü ele alınması gereken hususlardan bir diğeridir. Gıyapta (in absentia) yargılama yapılamadığından ve UCM'ye bağlı bir kolluk gücü olmadığından, şüphelilerin yakalanması ve teslim edilmesi konusunda devletlerden yardım alınması gerekmektedir. Roma Statüsü'nün 27. maddesi taraf devletlere, iç hukuka göre yargı bağımsızlığı olsun olmasın kendi vatandaşlarını teslim etme zorunluluğu getirmektedir. Yine 89. maddeye göre UCM, şahsın bulunduğu herhangi bir devletten de tutuklama talep edebilir. Burada sınırı ise Statü'nün 98. maddesi çizmektedir. Bu maddeye göre UCM'nin tutuklama işlemleri, tutuklama talep edilen devletin bir başka devletin vatandaşının diplomatik dokunulmazlığı konusunda uluslararası hukuk yükümlülüklerine aykırı hareket etmesi gerekiyorsa ve ilgili devletin bu konuda iş birliği söz konusu değilse devam ettirilmez. Dolayısıyla taraf devletlerin UCM'ye

karşı yükümlülükleri ile uluslararası ilişkilerini sorunsuz yürütmeleri arasında bir denge gözetilmiştir.

UCM'nin eski başkanı Piotr Hofmanski, Putin'in yargılanabileceğini fakat bunu UCM'nin tek başına yapmasının mümkün olmadığını, bunun ancak devletlerin iş birliği ile gerçekleşebileceğini söylemişti. Hofmanski'ye göre, yargılamanın zamanı belli olmamakla birlikte tutuklama emri yok olmayacağı için sabırlı olmak gerekmektedir (Bartlett, 2023). Tutuklama müzekkeresinin çıkmasının ardından el-Beşir, Çad, Malavi, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Ürdün, Güney Afrika Cumhuriyeti gibi Roma Statüsü'nün tarafı olan devletlere herhangi bir tutuklamaya uğramadan ziyaretler gerçekleştirmişti. Tüm bu ziyaretlerin ardından ilgili devletin UCM'ye karşı yükümlülüklerini ihlal ettiği kararları alınmış olsa da bu kararların yaptırımsız kalması UCM'nin etkinliğini sorgulatar niteliktedir. Üstelik Statü'nün 87/7. maddesi uyarınca, eğer ilgili konu BMGK tarafından mahkemenin önüne getirilmişse iş birliği talebine uymayan devlet hakkında Konsey yaptırım kararı alabilirdi. Dolayısıyla el-Beşir ile ilgili işlemeyen mekanizmaların Putin hakkında işlemesini beklemek olası değildir.

Putin hakkındaki tutuklama kararından bir yıl sonra UCM, bu sefer İsrail ve Hamas yetkilileri hakkında benzer kararlar almıştır. İsrail'in Ekim 2023 itibarıyla Gazze'de başlattığı askeri operasyon ile binlerce sivilin ölümüne sebep olması, bu operasyonun hukukiliğini tartışmaya açmıştır. Bu operasyondan sorumlu İsrailli siyasetçilerin soykırım suçlamasıyla UCM'de yargılanması talebi de bu tartışmanın merkezinde yer almıştır. UCM, İsrail'in Gazze'deki operasyonunu savaş suçu olarak görenler tarafından da meşru müdafaa olduğu düşünölenler tarafından da eleştirilmiştir. Savaşın başlangıcında UCM'nin Gazze'deki gelişmeler konusunda Ukrayna'dan farklı bir tutum takındığı ve mahkemenin tarafsız hareket etmediğı eleştirileri yükselmiştir (Khane, 2024). Bu eleştiriler UCM'nin Batı'nın bir aracı gibi hareket ettiğı şeklindeki Rus savını güçlendirmiştir. Mayıs 2024 tarihinde Başsavcı Khan içinde Netanyahu'nun da bulunduğı İsrailli siyasetçiler hakkında tutuklama kararı alınmasını talep etmesi ile bu sefer eleştirilerin tarafı değişmiştir. ABD karara büyük tepki göstermiş, hatta bazı ABD'li siyasetçiler UCM'nin ABD egemenliğine büyük bir tehdit olduğunu ifade etmiştir (Klobucista ve Ferragamo, 2024; Al Jazeera, 2024).

UCM'nin aldığı tutuklama kararları sadece Putin ve Lvova-Beleva ile sınırlı kalmamıştı. Birçok Rus askeri personeli Ukrayna'nın altyapısını hedef alarak sivil nüfusa zarar verdiğı gerekçesiyle soruşturmaya dahil edilmiş ve bazıları hakkında da yeni tutuklama emirleri çıkarılmıştır. Dolayısıyla UCM'de yürütölen soruşturma derinleştirilmekte ancak tutuklamalar gerçekleşmeden yargılama süreci başlayamamaktadır.

UCM büyük güçleri rahatsız eden kararlar alırken, bu güçlerin siyasi baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Rusya'da bir misilleme olarak UCM yetkilileri hakkında tutuklama kararları çıkarılmış, ABD'de ise ölkeye giriş çıkışlarını engelleyen yaptırım kararları alınmıştır. Bütün bu tartışma Rusya'nın UCM'yi Batı'nın bir aracı olmakla itham ettiğı tezini zayıflatırken, ABD'nin ise UCM'yi kendi çıkarlarıyla

çelişene kadar desteklediği görülmüştür. Kısacası UCM’nin Ukrayna ve İsrail kararları sonrasındaki tepkiler uluslararası hukuk ve siyaset arasındaki ilişkiyi ve gerilimi ortaya koyarken, mahkemenin kararlarıyla iki büyük gücün tepkisini çekmiş olması karar alma mekanizmasındaki özerkliğini büyük oranda teyit etmektedir.

2. Putin’in Küçülen Dünyası

UCM kararının hukuki sonucunu kısa zaman içinde görmek pek muhtemel olmasa da bu kararın belirli pratik sonuçlarının olduğu açıktır. UCM kararının uluslararası siyasetteki en görünür yansıması, Putin’in dünyasını küçültmek oldu. Putin, Ağustos 2023’te Johannesburg’da gerçekleştirilen BRICS zirvesine çevrimiçi katıldığı gibi Eylül 2023’te Yeni Delhi’deki G-20 zirvesine Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov’u göndermekle yetindi. Dolayısıyla karar sonrası Rus dış politikası ile ilgili en merak edilen sorulardan biri, Rus Devlet Başkanı’nın ilk yurt dışı ziyaretini nereye yapacağı olmuştur. Bu tartışma devam ederken Putin, Çin’i ziyaret edeceğini açıkladı (TASS, 2023b). Rus liderin bir taraftan UCM’ye taraf olan ülkeleri ziyaret etmesi tehlikeli hale gelirken diğer taraftan ABD gibi UCM’ye taraf olmasa da Putin’i savaş suçlusu olarak gören ve yargılanması gerektiğini düşünen Batılı devletlere seyahati de yakın gelecekte mümkün gözükmemektedir. Ukrayna Devlet Başkanı Volodimir Zelenskyy bu durumdan duyduğu memnuniyeti şöyle ifade etmiştir: “Putin yurt dışı ziyaretleri severdi. Şimdi Gelencik’ten [Doğu Karadeniz’de bir liman şehri] öteye gitmekten korkuyor- kendisini hâlâ kabul etmeye hazır olan yerlere bile gitmekten gerçekten korkuyor.” (NV, 2023).

UCM kararı sonrası Putin’in bir ülkeyi ziyareti sadece iki devlet arasındaki bir mesele olmaktan çıkmıştır. Putin’in BRICS zirvesi için Güney Afrika’ya gelme ihtimali, Güney Afrika hükümetini oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Devlet Başkanı Cyril Ramaphosa, Putin’in tutuklanmasının Rusya’ya savaş ilanından başka bir şey olmayacağını söylerken UCM’den çekilme konusu bile gündeme gelmişti. Dolayısıyla, Rus liderin BRICS’e katılmayacağını açıklaması Güney Afrika Cumhuriyeti’ni memnun etmişti (Bartlett, 2023). Hindistan Başbakanı Narendra Modi, G-20 zirvesi için Putin’i Hindistan’a davet ederken ülkesi UCM’ye taraf olmadığı için Ramaphosa’ya göre daha rahattı. Fakat G-20 üyelerinin büyük kısmının Ukrayna’daki gelişmelerden Putin’i sorumlu tutması, Putin’in katılımı halinde zirvenin pek de dostane bir havada geçmeyeceğini gösteriyordu.

Bir devlet liderinin dış politik çıkar ve uluslararası hukuk arasındaki gelgitine en güzel örneği, Brezilya Devlet Başkanı Lula da Silva verdi. Brezilya Roma Statüsü’nün tarafı olmasına rağmen da Silva, Putin’i 2024’teki G20 zirvesine davet ederken tutuklanmayacağına dair teminat veriyordu: “Putin’in kolaylıkla Brezilya’ya gelebileceğini düşünüyorum. Size söyleyebileceğim şey eğer ben Brezilya Başkanı isem ve o da Brezilya’ya gelirse kesinlikle tutuklanmayacak.” (Reuters, 2023a). Da Silva’nın açıklaması bir taraftan Brezilya-Rusya ilişkilerine verilen önemin altını çizerken diğer taraftan Ukrayna krizinde Batı’dan farklı bir tutum içinde olduklarını gösteriyordu. Fakat hemen ertesi gün, büyük ihtimalle danışmanlarının uyarıları neticesinde da Silva Rus liderin tutuklanması ile ilgili kararı ancak mahkemenin

verebileceğini söyleyerek Roma Statüsü ile çatışmayan bir açıklama yapmak zorunda kaldı (Reuters, 2023b).

Bu tartışmalar sonrasında Putin ilk yurtdışı ziyaretini Ekim 2023'te eski bir Sovyet Cumhuriyeti olan Kırgızistan'a büyük güvenlik önlemleri altında gerçekleştirdi (Reuters, 2023b). Bu ziyaretten bir hafta sonra ise beraberindeki büyük bir heyetle Rus dış politikasında gittikçe ağırlığı artan Çin Halk Cumhuriyeti'ne seyahat etti. Çin'e yapılan ziyaretin Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir toplantısı münasebetiyle olması Batı harici dünyanın bir iş birliği şeklinde yorumlandı. Bu ziyarette dünyanın Batı'dan ibaret olmadığı vurgulanırken kurulan yeni dünya düzeninde Rusya ve Çin'in öneminin altı çizilmekteydi.

Putin'in Mayıs 2024'te müttefiki Beyaz Rusya'ya yaptığı ziyaret bir iç geziden farksızdı. Haziran 2024'de Asya'daki stratejik ortağı Kuzey Kore'ye gerçekleştirdiği ziyaret ise Batı karşıtı iş birliğinin yükselişi olarak görüldü (McCarthy ve Chernova, 2024). Uluslararası siyaset ile hukuk arasındaki tartışmaları yeniden alevlendiren Putin'in 3 Eylül 2024 tarihinde Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'a yaptığı ziyaret oldu. Putin tutuklama kararı sonrası ilk kez UCM'ye taraf olan bir ülkeye giriş yapacaktı. Kiev'in sert açıklamalarına rağmen Moğolistan'daki cılız protestolar eşliğinde Rus Devlet Başkanı resmî törenle karşılandı (Comerford, 2024). Bu ziyarette tarih ve ülke özenle seçilmişti. 3 Eylül II. Dünya Savaşı'nın kazanılmasının yıldönümüydü ve Rus anlatısında Moskova'nın Nazilerin yenilgiye uğratılmasında ve sonrasında kurulan uluslararası düzende oynadığı olumlu rolü simgeliyordu. Rus siyasetinin II. Dünya Savaşı'na atfettiği anlam bir tarihî olayın ötesinde Rusya'nın günümüz uluslararası siyasetinde kurucu büyük devletlerden biri olarak görülmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Moğolistan hem Sovyetler Birliği hem de sonrasındaki Rusya Federasyonu ile iyi ilişkilere sahip olan, ekonomi ve enerji konularında Rusya'ya bağımlı bir devlet olması ülkeyi Putin açısından güvenli hale getirmektedir. Moğolistan devlet başkanı eleştiriler karşısında sessiz kalmayı tercih etti. Bu ziyaretle UCM'nin ülkeler üzerinde yaptırım gücü olmadığı, kararın uygulanıp uygulanmayacağı ülkelerin siyasi tercihlerine bağlı olduğu bir kez daha görülmüş oldu.

Tutuklama kararı sonrası Putin'in dış temasları azaldı. Normalde Putin'in katıldığı uluslararası toplantılarda Rusya'yı Sergey Lavrov temsil etti. Türkiye gibi Putin'i ağırlayabileceğini ifade eden ülkeler olsa da Rus devlet başkanı kendini en güvende hissettiği coğrafyadan uzaklaşmadı ve dış seyahatlerini Asya'daki dost ülkelere gerçekleştirdi.

3. Rusya'nın Bölgesel Normatif Düzen Arayışı

Rusya'nın 2014 itibarıyla Ukrayna politikası (Kırım'ı ilhakı, Donbas'daki savaş ve 2022'deki Ukrayna işgali) uluslararası hukuk normları hakkındaki tartışmaları alevlendirmiştir. Özellikle Kremlin'in hukuk normlarını meşrulaştırma aracı olarak kullanması ve uluslararası hukukta revizyonizm arayışı literatürde sıkça tartışılmıştır (Allison, 2020; Borgen, 2015; Romanova, 2018). Bu çalışmada öncelikle

diğer iki tartışmadan kısaca bahsedip üzerinde daha az durulan bölgesel normatif düzen kurma hedefini inceleyeceğiz.

Rusya'nın uluslararası hukuku kendi dış politik çıkarları için bir araç olarak kullandığı pek çok siyasetçi ve akademisyenin ortak kanısıdır. Son dönem Rus dış politikasında self-determinasyon ve insani müdahale kavramları daha önce hiç olmadığı kadar sık kullanılmıştır. Rus kullanımında bu normlar ihtilafı eylemlerin hukuka uygunluğunu ispat eden birer araca dönüşmektedir. Kremlin dış politik davranışının hukuki olduğunu en iyi açıklayan normu ön plana çıkarmakta, hukuki söylemi stratejik bir şekilde kullanmaktadır (Allison, 2020; Fabry, 2018). 2008 Osetya'da koruma sorumluluğu ve 2014 Kırım'da self determinasyon kavramlarının kullanımı böyledir.

2014'te Kırım'ın ilhakı sonrasında bu saldırgan dış politika davranışının sadece güvenlik ve jeopolitik açıdan değil uluslararası hukuk normlarının anlamı açısından önemli olduğu vurgulanmıştı. Rusya'nın saldırgan dış politikası kurallara dayalı liberal uluslararası düzeni aşındırmaktaydı. Söz konusu revizyonizm sadece Ukrayna topraklarını değil, aynı zamanda var olan uluslararası hukuk düzenini de hedefliyordu. Allison'a (2014: 1256) göre, BMGK üyesi bir büyük gücün uluslararası hukuku yeniden yorumlaması dikkate alınması gereken tehlikeli bir girişimdi. ABD'nin Soğuk Savaş sonrasındaki Afganistan ve Irak müdahaleleri örneklerinde olduğu gibi dış müdahale uluslararası hukuk normlarıyla desteklenmeye çalışılsa da bu örnekler toprak kazanımı veya demografi değişimi gibi hedeflere sahip değildi. Rusya örneğinde ilk kez bir büyük güç sınırlarını değiştirirken bunu uluslararası hukuka dayandırmaya çalışmıştır.

Aslına bakılırsa Kırım'ın ilhakı sonrası Rusya, yeni bir uluslararası hukuk söylemi ile ortaya çıkmadı. Kremlin normlara karşı olduğu ve yeni normlar ortaya attığı iddiasında da değildir. Ukrayna krizinin başından itibaren Rusya, evrensel normların tek bir yorumunun olduğuna itiraz ederken, Batı merkezli uluslararası hukuk anlayışına karşı çok sesli ve demokratik bir anlayışı savunduğunu iddia etmektedir. Uluslararası sistemdeki BM merkezli çerçeveye bağlı kalarak, bölgesel düzeyde kendi normatif dünyası için alan açmaya çalışmaktadır (Sakwa, 2017: 130). Romanova'ya (2018) göre Rusya, ABD gibi uluslararası hukuk normlarını yorumlama hakkına sahip olduğunu düşünmektedir.

Bu yaklaşıma göre Rusya uluslararası normları kendi kültürel süzgecinde geçirerek yorumlama hakkına sahiptir. 2006 yılında Putin'in danışmalarından Vladislav Surkov'un ortaya attığı "egemen demokrasi" kavramı buna güzel bir örnektir. Bu kavram, Avrasya'ya özel ve Batı'dakinden farklı bir demokrasi anlayışına işaret ediyordu. Buna göre devlet yönetiminde egemenliğin, Batı Avrupa'dakinden daha fazla öncelendiği ifade ediliyordu (Surkov, 2006: 31-32).

Kültürel ve bölgesel bakış açısının önem kazandığı uluslararası hukuk anlayışında "tarihî adalet" kavramı ön plana çıkmıştır (Allison, 2014; Grant, 2015: 199-201). Uluslararası hukuk yorumlanırken bölgenin tarihine ve kültürüne saygılı davranılması gerekmektedir. Ukrayna'daki gelişmeler Rus basınında, akademik yazınında, dış işleri açıklamalarında ve Putin'in söyleminde Rusya'ya özgü bir tarih anlayışı ile ele alınmaktadır. Böylelikle olayın kahramanları, iyi ve kötü karakterleri,

Rus kültürel kodlarında mündemiç metaforlar ve kalıplar kullanılarak inşa edilmektedir. Rusya'nın inşa ettiği Ukrayna anlatısı, Rusya'nın uluslararası hukuk söyleminin de altyapısını oluşturmaktadır. Kısacası Kremlin kendi kültürel ve tarihî kodlarının hâkim olduğu coğrafyada kendi normatif bakış açısının hâkim olmasını istemektedir.

UCM kararı hakkındaki Rus siyasi söylemi, sadece Rusya'nın Ukrayna'daki siyasetini değil daha geniş anlamda Rusya ve Batı arasındaki normatif mücadelenin de bir örneğini oluşturmaktadır. UCM kararı ve genel olarak Ukrayna Savaşı, ABD'nin küresel hegemonyası bağlamında değerlendirilmekte, Moskova'nın dış politik tercihleri çok merkezli ve daha adil dünya düzeni için mücadele retorikğine dönüşmektedir. Rus bakışına göre bu merkezler birer medeniyet sahası olarak kendi bölgesel normatif bakış açısına da sahiptir.

4. Uluslararası Hukuk ve Emperyalizm Tartışmaları Arasında UCM

Putin Sudan'ın sabık devlet başkanı Ömer el-Beşir'den sonra görevinin başında iken UCM tarafından hakkında tutuklama kararı çıkarılan ilk devlet lideridir. Aradan on yılı aşkın bir süre geçmiş ve siyasi gücünü yitirmiş olmasına rağmen, el-Beşir'in henüz Lahey'deki mahkemeye çıkarılamamış olması elbette dünyanın en güçlü liderlerinden birinin UCM'de yargılanması ihtimalinin oldukça düşük olduğunu göstermektedir. UCM'nin el-Beşir kararı mahkemenin meşruiyet ve imajında bir erozyona sebep olmuştur. Mahkeme, iç çatışma mağluplarını yargılama konusundaki başarısını, elinde siyasi güç bulunduran bir lidere karşı uygulamakta yetersiz kalmıştı. Dolayısıyla Putin'i yargılama kararı, UCM'nin imaj ve saygınlığının zirvede olmadığı bir dönemde gelmiştir. Diğer taraftan bir devlet lideri hakkındaki tutuklama kararının bölgesel ve küresel siyaset açısından bazı yansımalarının olması tabiidir. Dolayısıyla Putin'i tutuklama kararına ilişkin diğer devletlerin tavırlarını Rusya ve Batı arasındaki rekabetten bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Rusya'nın uluslararası sistem ile ilgili eleştirisi Batı etkisi bağlamındadır. Uluslararası sistemin çok merkezli (polycentric) olması gerekmektedir. Kremlin'e göre Batı kendi değerlerini küresel değerler dolduğu iddiasıyla baskı aracına dönüştürmekte, uluslararası hukuku da sadece kendi anlayış ve çıkarlarını önceleyen bir şekilde yorumlamaktadır. Kremlin'e göre iki kutuplu dünya sonrasında, ABD liderliğindeki Batı, bencil ve ikiyüzlü bir tavırla uluslararası hukuka saygı göstermemiştir (Roselle, 2017: 108). Dolayısıyla farklı uluslararası hukuk bakış açıları olabileceği gibi Batı'nın bakış açısının Rusya'ninkinden daha doğru olarak görülmesi için sebep yoktur. Rusya'nın uluslararası hukuku küresel geçerliliği olan bir alandan çok alternatif bölgesel yorumların yapılabildiği bir alan olarak görmesi yeni değildir. Sovyetler Birliği uluslararası hukuku kendi Marksist perspektifinin süzgecinden geçirmektedir. Bu durum egemenlik ve insan hakları gibi pek çok kavramın Rusya coğrafyasında farklı anlamlar kazanmasını beraberinde getirmektedir (Mälksoo, 2015: 6). Başka bir deyişle aynı kelimeleri ve kavramları kullansalar da Batı devletleri ve Rusya aslında uluslararası hukukta farklı dillerde konuşmaktadır.

Rusya'nın uluslararası hukuk anlatısında çok kutupluluk ve nüfuz alanları önemli yere sahiptir. Çok kutuplu dünya düzeninin daha demokratik ve adil olacağı, böylelikle Batı'nın ve özellikle de ABD'nin kendi siyasetini bencilce diğer ülkelere dayatmasının ve diğer devletlerin egemenliklerini ihlal ederek içişlerine müdahale etmelerinin önüne geçileceği vurgulanmaktadır. Kremlin, uluslararası hukukta tek bir anlayışın ya da anlatının var olmaması gerektiğini savunmaktadır. Rusya'nın çok kutuplu dünya anlayışı, sadece güç ilişkilerine odaklanmaz, aynı zamanda demokrasi ve insan hakları gibi normların evrenselliğine de karşı çıkar. Batı menşeli bu normların muhtelif coğrafyalarda ve kültürlerde değişen anlamlara sahip olabileceği, bu yüzden demokrasi ve insan haklarının sadece Batı bakış açısıyla değerlendirilmesinin yanlış olduğunu vurgular. Moskova'ya göre ülkeleri demokratik veya demokratik olmayan şeklinde tasnif etmek iyi niyetli bir yaklaşım değildir. Burada yapılması gereken ülkelerin demokrasi anlayışlarının farklılığını tespit etmek ve bu farklılıklara saygı duymaktır.

Ukrayna'daki gelişmeler Rus anlatısı içerisinde değerlendirildiğinde UCM kararını gerektirecek bir savaş suçu tespit etmek mümkün değildir. Moskova'ya göre Putin hakkında böyle bir kararın çıkması, Batı'nın UCM'yi Rusya'ya karşı bir araç olarak kullanmasından başka bir şey değildir. Lavrov “bağımsız Batı tarzı adaletin ne güzel bir örneği” diyerek UCM'yi kinayeli bir şekilde eleştirmektedir. Rusya Dışişleri Bakanına göre UCM “sözde adalet kurumudur ve Anglo-Saksonların elinde faydalı bir araçtır”. UCM'nin aldığı kararlar profesyonellikten uzak ve ön yargılı olduğu gibi yetki alanını da aşmaktadır. Hükümet görevlilerinin dokunulmazlığı ilkesini göz ardı etmesi, uluslararası hukukun ihlali anlamına gelmektedir. Lavrov'a göre UCM, “her türlü kusurlu yöntem ve manipülasyonu” kullanırken Batılı devletlerden yardım almaktadır (Lavrov, 2023b). UCM'ye karşı Rusya'daki olumsuz söylem, uluslararası hukuk yazımına da yansımıştır. Uzun yıllar Moskova Carnegie'de liberal perspektifteki çalışmalarıyla bilinen, Ukrayna'daki savaş sonrası Batı'ya daha eleştirel yaklaşan Dmitri Trenin, “... Batı, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (UCM) Rusya Devlet Başkanı ve Çocuk Ombudsmanı'na karşı siyasi amaçlı asılsız suçlamalar getirmek için bir araç olarak kullandı.” demektedir (Trenin, 2024).

2024 yılında Rus Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Hukuk Danışma Kurulu, UCM'nin meşruiyet sorununa ilişkin kapsamlı bir rapor hazırladı. Raporda, kuruluşundan günümüze UCM'nin tüm faaliyetlerinde yargı yetkisi, dokunulmazlık ve bağımsızlıklar, çatışma çözümü gibi konularda gerek antlaşmalardan gerekse uluslararası teamül kurallarından doğan uluslararası hukuk kurallarının ısrarla ihlal edilmekte olduğu ifade edildi (Rus Dışişleri Bakanlığı, 2024). Rapora göre UCM, hem Roma Statüsü'nde belirtilen orijinal hedeflerinden hem de genel olarak uluslararası hukukun norm ve ilkelerinden sapmıştır. Savcılık ve Yargılama Dairesi'nin gerçekleştirdiği uluslararası hukuk ihlalleri, usule ilişkin eksiklikler ve konu dışı siyasi faktörler, uluslararası toplumun önemli bir kesiminin gözünde Mahkeme'nin en azından kalıcı ve muhtemelen geri döndürülemez bir meşruiyet ve otorite kaybı sorununu gündeme getirdiğini göstermektedir denildi (Rus Dışişleri Bakanlığı, 2024).

Rusya 2000 yılında Roma Statüsü'ne imza koyarken, Statü'nün farklı hukuk sistemlerini uzlaştırmak için önemli bir çabanın sonucu olduğu ve Rusya

Federasyonu'nun da destekleyebileceği bir uzlaşmanın ortaya çıkmasının memnuniyet verici olduğu ifade edilmişti. Diğer taraftan ise Rusya'nın UCM karşısındaki tavrı daha en baştan itibaren şüpheliydi. Zaman içinde bu şüphelik, özellikle devlet başkanlarını yargılama kararlarıyla birlikte UCM karşıtlığına dönüşmeye başladı. Rus Dışişleri Bakanlığı 2009 yılında yaptığı açıklamada, uzun vadede Rusya'nın Statü'ye taraf olma niyetinin olduğunu ancak UCM'nin gerçekten evrensel, siyasal önyargılardan uzak, tarafsız ve bağımsız bir uluslararası yargı mekanizması olduğuna dair giderilmesi gereken endişelerinin devam ettiğini ifade etmişti. Bu kaygıların ilk işareti, el-Beşir hakkında çıkarılan tutuklama kararıdır. Kararın ardından yine Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada, Moskova'nın Afrika devletlerinin görevdeki devlet başkanının dokunulmazlığı hakkındaki endişelerini paylaştığı, adalet ile barışın sağlanması arasındaki dengenin göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulandı (Rus Dışişleri Bakanlığı, 2009).

Nitekim Rusya, 16 Kasım 2016'da Roma Statüsü'nden imzasını çekme kararı aldı. Geri çekme kararının temel motivasyonu, UCM Savcılığı'nın yürüttüğü ön incelemelere dair yıllık raporunda yer alan Rus askerleri ve Güney Osetya'lı milislerin Kırım'da savaş suçu ve insanlığa karşı suç işlemiş olabileceğine dair kanıtlar olduğu yönündeki ifadelerdi (UCM, 2016). Çekilme kararında, UCM'nin bağımsız bir uluslararası mahkeme haline gelemediğine dikkat çekildi. Bu kararın ardından Rusya, UCM'nin Batı ülkelerinin bir aracı haline geldiğini ve hukuku taraflı bir şekilde yorumladığını iddiasını sıklıkla gündeme getirdi. 22 Mart 2022 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı UCM'nin üç Güney Osetya vatandaşı hakkında aldığı bir karar üzerine oldukça sert bir açıklama yapmıştı:

“Bilindiği üzere UCM Savcısı Khan, etnik Gürcülere karşı savaş suçları işledikleri iddiasıyla üç Güney Osetya vatandaşı (Rusya uyruklu olanlar dâhil) hakkında tutuklama emri çıkardığını açıklamıştı. Ayrıca Ukrayna “dosyasının” UCM'ye geniş çaplı bir soruşturmanın yeni bir aşamasına aktarılması için adımlar attı. Savcı, şu anda ABD ve AB'de ve bunların kontrolü altındaki kurumlarda alevlenen Rusya karşıtı histeriye katkıda bulunmaya karar vermiştir. Emrin zamanlaması ve sanıkların seçimi, UCM'nin Batı'nın elinde itaatkâr bir araç olduğunu ve öyle olmaya devam ettiğini açıkça göstermektedir. UCM açısından ABD ve İngiltere'nin Afganistan ve Irak'ta işlediği apaçık suçların araştırılmasına gerek yoktur... Mahkeme hâlâ IŞİD suçlarıyla ilgilenmemektedir. Rusya Federasyonu'nun UCM'nin Roma Statüsü'ne taraf olmadığını ve UCM ile iş birliği yapmak zorunda olmadığını hatırlatmak isteriz. Bu yapının Rusya ve Güney Osetya toprakları veya vatandaşları üzerinde herhangi bir tasarrufu bulunmamaktadır. Ancak bu kurumun işleyişini yakından takip etmeye devam edeceğiz.” (Zakharova, 2022).

Putin'i tutuklama kararı sonrası Rusya, UCM'ye bir misilleme olarak Khan ve Hofmanski'yi de içeren birçok UCM personeli hakkında ceza davası açmış ve arananlar listesine koymuştur (Trevelyan, 2023; TASS, 2023c). Khan'ın tehdit edildiğini açıklamasıyla birlikte UCM savcısının güvenliği konusundaki endişeler artmıştır. Rusya'nın eski devlet başkanı ve günümüzde Güvenlik Konseyi üyesi Dmitry Medvedev'in tehdidi oldukça dikkat çekicidir: “Kuzey Denizi'ndeki bir Rus

gemisinden Lahey adliyesine hipersonik bir füzenin ateşlendiğini hayal etmek oldukça mümkün. Herkes 'Tanrı'nın ve roketlerin altında yürüyor. Gökyüzüne dikkatli bakın...' (Jochecová, 2023).

Kremlin için Putin hakkında verilen UCM kararı, Batı'nın Rusya'nın içişlerine müdahalesi, Rusya'nın prestijine ve onuruna bir saldırdır. Rusya'nın Ukrayna anlatısı ile Ukrayna ve Batı'nın anlatıları arasındaki farklılık karşı tarafın eylemlerine farklı anlamlar yüklemelerini ve uluslararası hukukun uygulanışını farklı yorumlamalarını beraberinde getirmektedir. Ukraynalı çocukların ülkelerinden götürülmeleri hadisesi, Ukrayna'daki savaşa bakıştaki derin farklılığın bir sonucu olarak görülebilir.

Son dönemde Rusya Küresel Güney kavramının yerine Dünya Çoğunluğu'nu (The World Majority) kullanmaktadır (Stent, 2024). Kremlin'e göre Rusya Batı emperyalizmine karşı Dünya Çoğunluğu'nun çıkarlarını savunmaktadır. Batı ile ilişkileri gerileyen Kremlin gelişmekte olan ülkeler ile ilişkisine daha fazla ağırlık vermektedir. Yeni Delhi'de gerçekleştirilen G20 Zirvesi Bildirisi, Rusya'nın kendi bakış açısını savunmak konusundaki başarısını göstermekteydi. 2022 yılında Endonezya'da gerçekleşen zirvede Rusya'ya karşı daha eleştirel ifadeler kullanılmışken, bu zirvede Rusya istediğini almıştı. Zirve bildirisi Ukrayna'daki gelişmeleri bir Rus saldırısı olarak görmeyen ve Rusya'yı suçlamayan bir dile sahipti. Böylelikle Kremlin uluslararası siyasette gelişmekte olan devletlerin desteğiyle saldırgan devlet imajının küresel olarak kabul görmemesini sağlamayı başarabildi. Hindistan Dışişleri Bakanı Jaishankar'ın Ukrayna'daki savaş ile ilgili olarak söyledikleri de bu durumu destekler niteliktedir: "Bugün bu [Ukrayna'daki savaş] oldukça kutuplaştırıcı bir konu ve bu konuda birden fazla görüşün olduğu bir gerçek." (Foy vd., 2023). Türkiye de Ukrayna'daki savaş konusunda benzer bir yaklaşıma sahiptir. Ankara her ne kadar Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklese de Rusya'yı tek suçlu olarak görmemekte, Putin'e güvenilir bir lider olarak yaklaşıma devam etmektedir (Euronews, 2022). Rusya'nın dış politika anlatısının Batı harici dünyada göreceği kabul, Moskova'nın uluslararası siyasetteki yeri açısından önemlidir.

Sonuç

Rus ordusunun Ukrayna topraklarındaki işgaline rağmen Kremlin'in uluslararası hukukun önemine yaptığı vurguda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Son on yılda Ukrayna'daki kriz derinleşirken Kremlin tutarlı bir şekilde kendi tarih ve uluslararası hukuk yorumunu savunmaya devam etmiştir. Rusya komşusuna karşı saldırgan ve yayılcı dış politika tercihlerini Batı hegemonyası ve tek taraflılığı karşısında meşru müdafaa olarak anlatmaktadır. Rusya Kırım'ın ilhakını self-determinasyon, 2022'deki savaşı terörle ve neo-Nazilerle mücadele, Ukrayna topraklarındaki işgal ve askeri varlığını ise koruma sorumluluğu ile açıklamaktadır. Kremlin anlatısının uluslararası siyasetteki ağırlığı uluslararası hukukun bölgeselliği anlayışının güçlenmesine, Ukrayna'daki savaşın normalleşmesine, Ukrayna topraklarının ilhakının meşrulaşmasına ve elbette Putin hakkındaki tutuklama kararının gayri-hukuki siyasi bir hamle olarak anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Rusya için Ukrayna'daki savaş sadece askerî değil aynı zamanda normatiftir.

UCM'nin Putin'i tutuklama kararı Rus liderin küresel siyasetteki rolüne bir darbe olarak görülebilirken, Kremlin tarafından dillendirilen UCM'nin neo-kolonyalist Batı'nın bir aracı olduğu iddiası hem kararın hukukiliğini sorgulamakta hem de bir uluslararası sistem eleştirisi getirmektedir. Kremlin'e göre var olan uluslararası hukuk düzeni Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın ayrıcalıklı konumunu sürdürmeye hizmet ettiği için uluslararası hukuk, Batı ve diğerleri arasında bir bakıma çatışma alanı olarak görülebilir. UCM gibi Batı merkezli yapılar uluslararası hukuk normlarını Batı kültürel kodları ile yorumladığı için Batı'nın ayrıcalıklı konumunu sürdürmesine yardımcıdır. Kremlin'in Ukrayna'daki savaş ve UCM kararına karşı tepkisini uluslararası sistem tartışmaları üzerinden vermesi ve "Batı merkezli olmayan yeni bir dünya kuruluyor" söylemi bu tabloda daha anlamlı gözükmektedir.

Rusya'nın 2014'ten itibaren takip ettiği Ukrayna politikası, uluslararası hukuk normları üzerine tartışmaları alevlendirmiştir. Kremlin, uluslararası hukuku dış politika aracı olarak kullanmakta ve revizyonist bir yaklaşım benimsemektedir. Self-determinasyon ve insani müdahale kavramlarını stratejik şekilde yorumlayan Rusya, Batı'nın hukuku tekellediğini savunarak, çok sesli bir anlayış öne sürmektedir. Rusya, BM çerçevesinde kalırken kendi normatif alanını oluşturmayı hedeflemekte ve kültürel faktörleri hukuki söylemine entegre etmektedir. UCM'nin Putin hakkındaki kararı, Rusya ile Batı arasındaki normatif mücadelenin bir yansıması olup, Rus söyleminde çok merkezli ve adil bir dünya düzeni mücadelesine bağlanmaktadır.

Kremlin ve UCM'nin açıklamaları farklı uluslararası hukuk perspektiflerine dayanmaktadır. UCM'nin değerlendirmesinde tarihî haklar, dış politika davranışı için bir meşruiyet sebebi değildir. En önemlisi UCM, Ukrayna'yı egemen bir devlet olarak ele alırken Rus bakış açısına göre hem tarihî olarak hem de günümüzdeki yönetimi itibarıyla bu devletin egemenliği tartışmalıdır. UCM, Rusya'yı diğer devletlerden farklı görmezken Rusya eski Sovyet alanında özel hakları olduğu iddiasındadır. Benzer kavramları kullanmakla birlikte Batı ve UCM ile Moskova uluslararası hukuka farklı pencerelerden bakmaktadır. UCM'nin Putin tutuklama kararı sonrasındaki söylemlere bakıldığında uluslararası hukukun devletleri aynı idealler etrafında birleştirmek yerine yeni bir rekabet alanına dönüştüğü görülmektedir. Tutuklama kararının pratiğe uygulanması yakın dönemde mümkün gözükmemekle birlikte Rusya'nın Batı'nın merkezinde olduğu modern uluslararası sistemin saygın bir parçası olmadığı düşüncesi güçlenmiştir.

Kaynakça

- Al Jazeera (2024). How US Politicians Responded to Netanyahu's ICC Arrest Warrant. 21 Kasım 2024, <https://www.aljazeera.com/news/2024/11/21/how-us-politicians-responded-to-netanyahus-icc-arrest-warrant/> Erişim: 12.12.2024.
- Allison, R. (2014). Russian 'Deniable' Intervention in Ukraine: How and Why Russia Broke the Rules. *International Affairs*, 90(6), 1255-1297.

- Allison, R. (2020). Russian Revisionism, Legal Discourse and the 'Rules-Based' International Order. *Europe-Asia Studies*, 72(6), 976-995.
- Allison, R. (2024). Russia's Case for War against Ukraine: Legal Claims, Political Rhetoric, and Instrumentality in a Fracturing International Order. *Problems of Post-Communism*, 71(3), 271-282.
- Bartlett, K. (2023). South Africa Says Putin Not Attending BRICS Summit. <https://www.voanews.com/a/south-africa-says-putin-not-attending-brics-summit-/7187281.html/> Erişim: 09.09.2024.
- Birdsall, A. (2010). The "Monster That We Need to Slay"? Global Governance, the United States, and the International Criminal Court. K. Mills ve K. Stiles (Ed.). *Understanding Global Cooperation*, Leiden: Brill-Nijhoff, 302-322.
- Birleşmiş Milletler (2023). Secretary-General's remarks to the Security Council debate on "Upholding the Purposes and Principles of the UN Charter through Effective Multilateralism: Maintenance of Peace and Security of Ukraine". <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2023-09-20/secretary-generals-remarks-the-security-council-debate-upholding-the-purposes-and-principles-of-the-un-charter-through-effective-multilateralism-maintenance-of-peace/> Erişim: 15.10.2024.
- Comerford, R. (2024). Putin Welcomed in Mongolia despite ICC Arrest Warrant. BBC, <https://www.bbc.com/news/articles/cwy527yex0no/> Erişim: 15.12.2024.
- Euronews (2022). Erdoğan: Rusya- Ukrayna Savaşında Batı'nın takındığı tahrik tavrını doğru bulmuyorum. <https://tr.euronews.com/2022/09/07/erdogan-rusya-ukrayna-savasinda-batinin-takindigi-tahrik-tavrini-dogru-bulmuyorum/> Erişim: 30.03.2025.
- Fabry, M. (2018). Whose International Law? Legal Clashes in the Ukrainian Crisis. R. Birchfield ve A. Young (Ed.). *Triangular Diplomacy among the United States, the European Union, and the Russian Federation*, Londra: Palgrave Macmillan, 169-188.
- Foy, H. vd.. (2023). G20 Statement drops Reference to Russia Aggression 'against' Ukraine. 9 Eylül 2023. <https://www.ft.com/content/af2cf577-9295-4b56-92ce-263abe202c43/> Erişim: 17.09.2024.
- Grant, T. D. (2015). *Aggression against Ukraine: Territory, Responsibility and International Law*. Basingstoke: Palgrave.
- Hansen, T.O. (2020). The Role of Great Powers within the Court. *International Criminal Court in Crisis? Conference*, The Danish Foreign Policy Society & University of Southern Denmark.
- Jochecová, K. (2023). Russia Blasts Back at ICC over Putin Arrest Warrant. <https://www.politico.eu/article/putin-russia-icc-criminal-case-moscow-ukraine-war/> Erişim: 07.09.2024.
- Khan, K. (2023). Statement by Prosecutor Karim A. A. Khan KC on the Issuance of Arrest Warrants against President Vladimir Putin and Ms Maria Lvova-Belova. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-khan->

- kc-issuance-arrest-warrants-against-president-vladimir-putin/ Erişim: 12.09.2024.
- Klobucista, C. ve Ferragamo, M. (2024). The Role of the ICC. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/background/role-icc#chapter-title-01/> Erişim: 22.11.2024.
- Lavrov, S. (2023a). Genuine Multilateralism and Diplomacy vs Rules-Based Order. *Russia in Global Affairs*, 21(3), 104-113.
- Lavrov, S. (2023b). Foreign Minister Sergey Lavrov's video address to the participants in the session of the 11th St Petersburg International Legal Forum 'Foundations of the international legal order vs the "Rules-based Order": The Future of International Law, https://mid.ru/en/foreign_policy/news/1869816/ 18.11.2024
- Mälksoo, L. (2021). Post-Soviet Eurasia, Uti Possidetis and the Clash Between Universal and Russian-Led Regional Understandings of International Law. *New York University Journal of International Law and Politics*, 53(3), 787-822.
- Mälksoo, L. (2015). *Russian Approaches to International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Marchuk, I. ve Wanigasuriya, A. (2022). The ICC and the Russia-Ukraine War. *Insights* 26(4), 1-6.
- NV (2023). Zelenskiy: Posle ordera na arest Putin boitsya yezdit dalše Gelendjika, <https://nv.ua/ukraine/politics/putin-boitsya-uezhat-dalshe-gelendzhika-posle-ordera-na-arest-mus-zelenskiy-50350450.html/> Erişim: 09.09.2024.
- Paust, J. (2013). The US and the ICC: No More Excuses. *Washington University Global Studies Law Review*, 12, 563-585.
- Putin, V. (2021). On the Historical Unity of Russians and Ukrainians, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181/> Erişim: 12.10.2024.
- Putin, V. (2022a). Address by the President of the Russian Federation, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/67828/> Erişim: 5 Mart 2025.
- Putin, V. (2022b). Address by the President of the Russian Federation, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843/> Erişim: 12.10.2024.
- Putin, V. (2024). Expanded Meeting of the Defence Ministry Board, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/75887/> Erişim: 5 Mart 2025.
- Remler, Ph. (2020). *Russia at the United Nations: Law, Sovereignty, and Legitimacy*. Washington DC, Carnegie Endowment for International Peace.
- Reuters (2023a). Putin would not be Arrested in 2024 Brazil G20 Meeting, Lula says. <https://www.reuters.com/world/lula-says-putin-would-not-be-arrested-2024-brazil-g20-meeting-2023-09-10/> Erişim: 12.09.2024.
- Reuters (2023b). Lula Rows Back from Comments that Brazil would not Arrest Putin. <https://www.reuters.com/world/up-brazils-judiciary-decide-putin-arrest-if-he-visits-brazil-lula-2023-09-11/> Erişim: 13.09.2024.

- Romanova, T. (2018). Russias's Neo-revisionalist Challenge to the Liberal International Order. *The International Inspector*, 53(1), 76-91.
- Roselle, L. (2017). Strategic Narratives and Alliances: The Cases of Intervention in Libya (2011) and Economic Sanctions against Russia (2014). *Politics and Governance*, 5(3), 99-110.
- Rus Dışişleri Bakanlığı (2009). Statement by Russian MFA Spokesman Andrei Nesterenko Regarding the Issuance by International Criminal Court of an Arrest Warrant against Sudanese President Omar al-Bashir. <https://www.mid.ru/en/maps/sd/1670514/> Erişim: 10.05.2024.
- Rus Dışişleri Bakanlığı (2024). Problems of Legality of the International Criminal Court (opinion of the International Law Advisory Board under the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation). https://mid.ru/en/foreign_policy/legal_problems_of_international_cooperation/1949021/ Erişim: 05.01.2025.
- Sakwa, R. (2017). *Russia against the Rest. The Post-Cold War Crisis of World Order*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Stent, A. (2024). Russia, the West and the 'World Majority'. <https://www.russiamatters.org/analysis/russia-west-and-world-majority/> Erişim: 12.02.2024.
- Stromseth, J. (2018). The United States and the International Criminal Court: Why Undermining the ICC Undercuts US Interests. *Georgia Journal of International & Comparative Law*, 47(1), 639-660.
- Surkov, V. (2006). *Natsionalizatsiya buduşçego. Suverennaya demokratiya ot idei k doctrine*. Moskova: Evropa, 27-44.
- TASS (2022). Putin obyavil o načale voennoy operatsii na Ukraine. <https://tass.ru/politika/13825671/> Erişim: 10.10.2024.
- TASS (2023a). Russia slams ICC's warrant for Putin's arrest 'null and void' — Kremlin. <https://tass.com/politics/1590501/> Erişim: 07.09.2024.
- TASS (2023b). Putin accepts Xi Jinping's invitation to visit China for Belt and Road Forum. <https://tass.com/politics/1677809/> Erişim: 30.03.2025.
- TASS (2023c). Russian Interior Ministry puts ICC president, vice-president, judge on wanted list. <https://tass.com/society/1680079/> Erişim: 25.09.2024.
- Trenin, D. (2024). The War and the World: How the Ukraine War has Changed the World and Keeps Changing it. <https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/comments/the-war-and-the-world-how-the-ukraine-war-has-changed-the-world-and-keeps-changing-it/> Erişim: 11.11.2024.
- Trevelyan, M. (2023) Russia defies Putin arrest warrant by opening its own case against ICC. <https://www.reuters.com/world/europe/russia-opens-criminal-case-against-icc-judges-prosecutor-over-putin-arrest-2023-03-20/> Erişim: 07.09.2024.
- UCM (2014). Declaration of Ukraine for the Recognition of Jurisdiction. <https://www.icccpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/997/declarationRecognitionJurisdiction09-04-2014.pdf> Erişim: 12.10.2024.

- UCM (2015). Declaration of the Minister for Foreign Affairs of Ukraine. https://www.icccpi.int/sites/default/files/iccdocs/other/Ukraine_Art_12-3_declaration_08092015.pdf#search=ukraine/ Erişim: 12.10.2024.
- UCM (2016). Report on Preliminary Examination Activities. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE_ENG.pdf/ Erişim: 16.10.2024.
- UCM (2019). Statement of the Prosecutor on the Conclusion of the Preliminary Examination in the Situation in Ukraine. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-fatou-bensouda-conclusion-preliminary-examination-situation-ukraine/> Erişim: 15.10.2024.
- UCM (2022). Statement of ICC Prosecutor Karim A.A. Khan QC on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states/> Erişim: 15.10.2024.
- UCM (2023). Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and/> Erişim: 30.03.2025.
- UCM (2024a). Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Ivanovich Kobylash and Viktor Nikolayevich Sokolov. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-ivanovich-kobylash-and/> Erişim: 20.10.2024.
- UCM (2024b). Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Kuzhugetovich Shoigu and Valery Vasilyevich Gerasimov. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-kuzhugetovich-shoigu-and/> Erişim: 22.11.2024.
- Zakharova, M. (2022). Comment by Foreign Ministry Spokeswoman Maria Zakharova on statements by International Criminal Court Prosecutor Karim Khan. https://mid.ru/en/foreign_policy/news/1805840/ Erişim: 30.03.2025.

İlhanlılar Devrinde Vakıf Müessesesi: İlhanlı Elitlerin Vakıf Politikalarına Dair Bir Değerlendirme

The Institution of the Foundation in the Ilkhanate Period: An Assessment of the Foundation Policies of the Ilkhanate Elites

Kansu EKİCİ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author
Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Süleyman Demirel Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Isparta, Türkiye
kansuekici@sdu.edu.tr | 0000-0002-8252-1138

Alican KIRIŞOĞLU

Doktora | PhD
Süleyman Demirel Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Isparta, Türkiye
kirisoglualican@gmail.com | 0000-0003-4775-1031

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi | Received: 04.06.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Contribution Rate: K.E. %50;
A.K. %50

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Research Article

Kabul Tarihi | Accepted: 24.06.2025

Yayın Sezonu | Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atf | Citation: Ekici, K., Kirişoğlu, A. (2024). İlhanlılar devrinde vakıf müessesesi: İlhanlı elitlerin vakıf politikalarına dair bir değerlendirme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 26(56), 42-60.
DOI: 10.70854/sobbiad.1714237

Abstract

The institution of the foundation is a concept of ownership that holds immense significance for the welfare and revival of society, and it has existed in various Islamic and Turkish-Islamic states throughout history. Some sources extolled the greatness of the rulers through the foundations they donated and the construction initiatives they undertook. From the perspective of a ruler, granting foundations to attain the love and trust of the society could often turn into an instrument that left a very positive impression on themselves and society. As is known, with the ascent of Genghis Khan and his successors to the stage of history and their subsequent political activities, it became a common discourse in all contemporary sources that communities living in very different societies and geographies experienced great destruction and pain. Although the Mongols are generally remembered for their destruction, it is understood that the Ilkhanate, a Mongol branch state centered in Azerbaijan under the leadership of Hulagu Khan, carried out construction activities and some foundation initiatives during the establishment phase. These initiatives, despite the backdrop of destruction, held the promise of a transformed future. We observe that the classical foundation tradition gradually became an institutionalised entity in the Ilkhanate State, especially with the spread of Islam among the Mongolian elite. Besides, authorities could not collect taxes from a country that was in ruins and an impoverished society, so the society had to be completely revived. Hereof, the foundation activities carried out by Ghazan Khan and the famous vizier of the period, Rashid al-Din Fazlullâh, were a turning point for the Ilkhanate foundation institution. The study aims to examine the processes that the foundation organisation of the Ilkhanate State went through under the guidance of contemporary sources and research pertinent to the issue at hand.

Keywords: Foundation, Ghazan Khan, Ilkhanate State, the Mongols, Islam.

Öz

Vakıf müessesesi, toplumun yararı ve ihyası noktasında büyük bir öneme haiz olan ve tarih boyunca çeşitli İslâm ve Türk-İslâm devletlerince varlığını sürdürmüş bir mülkiyet anlayışıdır. Kimi kaynaklar hükümdarların yüceliğini, bağısladıkları vakıflar ve imâr hamleleriyle, övgüyle anmaktaydılar. Zira görece bir hükümdarın gözünden, toplumun sevgisini ve güvenini kazanmak adına vakıflar ihsan etmek çoğu zaman oldukça olumlu izlenim bırakan bir enstrümana dönüşebilmekteydi. Bilindiği üzere Cengiz Han ve ardıllarının tarih sahnesine çıkmaları ve siyasi faaliyetlerde bulunmalarıyla, birbirinden çok farklı toplum ve coğrafyalarda ancak aynı dönemde yaşayan toplulukları anlatan çağdaş tüm kaynaklarda büyük bir yıkım ve acının yaşandığı ortak bir söylem haline dönüşmüştü. Moğollar, genellikle yıkımlarla anılabilirler, Hülâgû Han önderliğinde Azerbaycan merkezli kurulan Moğol şube devleti olan İlhanlıların henüz kuruluş aşamasında imar faaliyetleri ve bazı vakıf girişimlerinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa İslâmiyet'in Moğol elitler arasında yayılmaya başlamasıyla klasik vakıf geleneğinin İlhanlı Devleti'nde peyderpey kurumsallaşmaya başladığını görmekteyiz. Bunun haricinde harabeye dönen memleketten ve fakirleşen toplumdaki vergi toplamak mümkün olmuyor, bu noktada toplumun kâmilan ihyası gerekiyordu. Bu doğrultuda Gâzân Han ve devrin meşhur veziri Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın gerçekleştirdiği vakıf faaliyetleri İlhanlı evkâf müessesesi adına bir dönüm noktasıydı. Bu çalışmada çağdaş kaynaklar ve bazı araştırma eserler ekseninde İlhanlı Devleti vakıf teşkilatının geçirdiği süreç, bir bütün halinde incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Gazan Han, İlhanlı Devleti, Moğollar, İslâmiyet.

Giriş

Pek çok sayıda tarihçi ve araştırmacının üzerinde fikir birliği ettiği üzere 13. yüzyılın en büyük tarihi fenomenlerinden birisi kuşkusuz Moğol istila harekâtlarıdır. Bu harekâtlar kısa bir zaman aralığında belli bir noktaya doğru gerçekleşmemiştir. Bu münasebetle Moğol taarruzları Çin'den Avrupa, Hindistan'dan, Anadolu ve Ön Asya'ya kadar çok geniş bir sahada Moğol istila faaliyetleri tarihi kaynaklara yansımıştır. Bilindiği üzere Cengiz Han'ın baniliğinde Büyük Moğol İmparatorluğu büyük bir inkişaf süreci geçirmiş, takip eden müddette ise Moğol fütuh hareketi

bazı istisnai akametler haricinde neredeyse bir yüzyıl daha devam etmişti. Moğol saldırı ve istila faaliyetlerini kaynaklara yansıdığı kadarıyla bu kadar korkunç yapan, düşmanlarında psikolojik çöküntü ve umutsuzluk duygularını filizlendirmek ve bu doğrultuda kendilerine bir başkaldırı veya direnme girişimlerini engellemek amacıyla baskı ve korku temelli girişimleri idi. Anlaşıldığı kadarıyla Moğolların bu stratejileri büyük ölçüde başarıya ulaşmıştı. Timothy May bu hadiseyi “Tsunami stratejisi ya da harekâtı” olarak adlandırmaktadır ki bu tabir bizce de çeşitli toplumlar üzerinde Moğol taarruzları ve idaresinin meydana getirdiği tarihî yıkım ve sosyoekonomik sonuçlar nedeniyle makul bir benzetmedir (May 2016: 13). Nitekim Moğol saldırılarına maruz kalan yerleşim yerlerinin viraneye döndüğü hatta bazı şehirlerin bu sebeple yok oldukları, uzun yıllar bu bölgelerin eski hallerine dönemedikleri bilinmektedir (İbn al-Athîr 2016: 303-311; İbn Vâsıl, 1369: Reşîdu’d-dîn 1940: 350; Kazvîni 1919: 32, 59, 67, 68, 71, 156, 238).

Moğolların bu kadar geniş bir sahaya yayılması ve yönetme arzusu bu muazzam imparatorluğun yekpare bir halde uzun süre tarih sahnesinde yer almasını bir anlamda engelleyecekti. Zira aralarında İlhanlı Devleti’nin de bulunduğu Moğol şube devletlerinin kurulması bu göçebe aristokratların yerel yerleşiklerden derinden etkilenme sürecinin de başlangıcını teşkil edecekti.

Möngke Han’ın emirleri uyarınca Ön Asya’nın tüm hâkimiyet ve hükümet işleri Hülâgû’nun idaresine tevdi edilmesiyle H. 650/M. 1252-3’te imparatorluğun merkezinden harekete başlanmış, Hülâgû, ağabeyi Möngke Han’ın emirleri doğrultusunda 1256’dan itibaren İslâm beldeleri üzerine fütihat politikalarını hız kesmeden sürdürmüştü (et-Tûsî ty.: 3b; an-Nuwayrî 2020: 76; Abramowski 1979: 22, 27-28). Bu münasebetle Azerbâyçân merkezli Moğol şube devleti de kurulmuş oldu. Fethedilen tüm bölgeler dâhil olmak üzere başta Azerbâyçân ve İrân, Anadolu, Trâk ve Horâsân gibi çok geniş bir sahanın yönetim ve toprak idaresi Hülâgû Han ve nesline geçmişti¹. Bahse konu edilen tüm bölgelerdeki eski toprak sahiplerinin kim olduğuna bakılmaksızın, özel mülkiyet hüviyetindeki taşınmazlar da dâhil, çok geniş ve sayısız araziler devlet uhdesine geçirildi ve/veya müsadere edildi. Bu minvalde İlhanlı Devleti’nin tesisi sürecinde bir hayli dîvânî toprakların mevcut olduğu düşünülebilir. Bahse konu bu toprakların önemli bir kısmı İlhanlı idaresince peyderpey taksim edilerek genel anlamda incû, iktâ’, vakıf veya mülk olarak sınıflandırılacaktır (Petrusevskiy 1968: V/515)².

İlhanlı toprak idaresi ve ülüş teşkilatında dîvânî topraklar, hâs/incû ve iktâ’ haricinde tıpkı diğer İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi gelirleri dinî ve hayır kurumlarına bağlı muhtelif araziler bulunmaktaydı. Bu topraklara ve buralardan elde edilen varidata vakıf adı verilmekteydi. Arapça bu ıstılahın “durma/durdurmak”, “yerleşme”, “sona erdirmek”, “bitirmek” gibi anlamlarının yanı sıra “bağış” ve “bağış olarak vermek” manası da bulunmaktadır (Alkhuli 1989: 117; Karslı 2013: 2121;

¹ Konuyla ilgili farklı bir yorum için ayrıca bkz. (Kaya, 2021: 241-250).

² Bahsi geçen bu tasnifler sadece İlhanlı idaresi altındaki topraklarda uygulanmamış, Büyük Moğol İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinde benzer usuller kullanılmıştır. Örneğin Moğol egemenliğindeki Çin’de ve Yuan İmparatorluğu’nda bu kabilden uygulamalar karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Schurmann, 1956: 22-32).

Güneş 2015: 132; Olgun ve Drağsan 1966: 374; Kanar 1998: 681; İbn Manzûr ty.: 9/359-362). İslâm ve Müslüman Türk devletleri haricinde Roma ve Bizans gibi farklı zamanlardaki medeniyetlerde toplum yararına tesis edilmiş vakıf benzeri uygulamaların varlığı bilinmektedir.

İslâm fıkıhı mucibince satılmamak şartıyla ve toplumun dinî, ictimai ve iktisadî her yönden yarar ve çıkarını gözetmek gayesiyle gelirleri amme hizmetine ayrılmış hususî arazi ve mülklere vakıf denilmiştir (Sâmi 2010: 1496; Akay 2005: 491; Sutûde 1347: 2/189). Bu kapsamdaki tüm toprakların hem mülkiyeti hem de varidatı ne devlete ne de herhangi bir şahsa devredilememektedir (Sutûde 1347: 2/190; Demirci 2003: 199-200). Câmî, medrese, şifahâne, pazar ve çeşitli büyüklükteki hanlar gibi pek çok kamu yapısının inşâ ve giderlerinin en önemli finansmanı vakıflardır. Bu sebeple uzun bir süre İslâm cemiyetinin en önemli kurumlarından biri olma özelliğini sürdürmüştür. Öte yandan farklı zaman ve bölgelerde kurulmuş çeşitli İslâm ve Türk-İslâm devletleri bünyesinde pek çok vakıf arazisinin varlığı dikkat çekici bir husustur (Abbasi 2012: 121-122; Petruşevskiy 1976: 2/26-27).

1. İlhanlı Hükümdarlarının Vakıf İşlerine Dair Politikaları ve Evkaf İdaresi

İlhanlı idarî yapısı hakkında oldukça önem arz eden bilgileri ihtiva eden ve bizatihi İlhanlı hizmetinde çeşitli üst kademelerde memuriyetlerde bulunan aynı zamanda iyi bir tedrisattan geçen Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcivânî'nin *Destûru'l-kâtib*'inde vakıf müessesesinin işleyişi hakkında hususî bahis ve malumatlar bulunması konumuz açısından dikkat çekicidir (Nahcivânî 1971: I/2/207-213; Miraftab, 1956: 62). Kaynaktan anlaşıldığı üzere, özellikle İlhanlı Devleti'nin çöküşüne doğru ilerlediği süreçte, vakıf müessesesinin İslam ve Türk-İslam devletleri bünyesindeki geleneksel yapısıyla faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiği, usul ve kaidelerin ise bu doğrultuda uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Buna göre toplumun ve İslâm'ın yararına oluşturulmuş bir idarî mekanizma bulunmaktaydı. Hâkim-i Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlîk (حاکم دیوان اوقاف ممالک) isimli bu dîvân, hayır işlerinin tamamını yönetme ve masrafları tanzim etmekle birlikte vakıf yöneticilerini denetleme, atama ve görevden alma yetkilerine sahipti. Bu idarenin tüm işlerliği ve kaideleri şerî hükümler mucibince sürdürülmekteydi. Dîvânın en büyük vazifelerinden birisi ise vakıf memurlarının ve diğer kimselerin varidatlar üzerinden gerçekleştirebilecekleri usulsüzlükleri önlemek ve evkâf müessesesinin işlerliğini daimî surette sürdürmektir (Nahcivânî 1971: I/2/207-213; Miraftab 1956: 315-316; Danuu 2016: 315-316).

Aslına bakılırsa tarih boyunca yıkımlar ve çeşitli fenalıklarla anılan Moğolların hükümleraltılıkları altına aldıkları topraklarda henüz erken tarihlerden itibaren çeşitli vakıflar aracılığıyla imâr faaliyetlerini ve sübvansiyonları başlattıkları ve bu yöndeki gayretleri malumdur. Henüz İlhanlı Devleti'nin inkişafından itibaren yani Hûlâgû Han dönemiyle vakıf ve imâr çalışmaları teşvik edilmiş, devam eden süreçte ise bu yöndeki uğraşlar sistematik şekilde sürdürülmüştür.

Küçük yaşlardan itibaren ömrünü devrin mütemayiz âlimlerinin yanında, farklı alanlarda ilim tahsil etmeye vakfetmiş İranlı bilgin Nasîru'd-dîn et-Tûsî, Hûlâgû Han'ın Ön Asya seferi esnasında İsmâîlî himayesi altında, Alamut Kalesi'nde bulunmaktaydı. Bilindiği üzere bu kalenin Moğollara teslimiyeti sırasında ikna kabiliyetini kullanarak etkili olan Tûsî, Hûlâgû Han'ın takdiri ve itimadını kazanmıştı (Reşîdu'd-dîn 1373: 985-989; Reşîdu'd-dîn 2013: 21-24; Özdemir 2011: 244-245; Siddîqi 1983: 1/565). Gerek Nasîru'd-dîn et-Tûsî'nin üstün ilmî faziletleri ve tahsiliyle kısa sürede civarda tanınır hale gelmesi, gerekse Moğol yanlısı tutumuyla Alamut Kalesi'nin teslimiyetinde rol oynaması Hûlâgû Han'ın dikkatini çekmesinde yeterli olmuştu. Bu minvalde İlhan, Merâğa'da devrin en büyük ve dikkat çekici rasadhânesinin yapımı için Tûsî'yi görevlendirmiş ve kayda değer bir finansman sağlamıştır. Nâsîru'd-dîn Tûsî'nin rehberliğinde buraya büyük bir gözlemevi ve kütüphane inşa edilmiştir (İbn Fûvatî 1381: 179, 202; Kazvîni 1364: 590; Reşîdu'd-dîn 1373: 1024-1025; Reşîdu'd-dîn 2013: 51; Köprülü 1942: 212-213; Barthold 1984: 214; Lambton 1988: 151-152).

Günümüzde sadece bazı kalıntıları kalan (Starr 2013: 459) ancak devrin en büyük rasadhâne ve kütüphanelerinden birinin buraya yapımı Azerbâycân ve Merâğa özelinde ilmî ve içtimai bakımdan bir dönüm noktası yaratmıştı. Bu sayede dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan âlimler ve ihtisas sahibi olmak isteyen çeşitli kimseler Merâğa'daki geniş imkânlardan istifade etme fırsatı bulmuşlar ve buraya gelmişlerdir. Bahse konu bu ilmî merkezin giderleri tahsis edilen bir vakfa bağlanmıştı. Bu sayede Merâğa Rasadhânesi'nin hem giderleri karşılanmış hem de ilmî araştırmalar için gerekli olan, başta bulunması zor kitapların temini gibi çeşitli masarîf bu yolla temin edilmiş oldu (Köprülü 1942: 214-216; Lambton 1997: 310; Hâiri 1968: 43; Gafarov 2017: 34).

Merâğa Rasadhânesi, yıkımlar ve katliamlarla anılan Moğolların bu faaliyetlerini adeta boşa çıkaran ve Azerbâycân'da inşa ettikleri en mümtaz, çağın ötesindeki bir bilim merkeziydi (Starr 2013: 460). Zira bahsi geçen bu rasadhâne ve kütüphanenin yapımı hiç de kolay olmamıştı. Planlı ve titizlikle sürdürülen bir çalışmanın neticesinde bu kompleksin bina edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nâsîru'd-dîn Tûsî, Mûsul, Bağdâd ve Horâsân'dan toplanan pek çok kitabın buradaki kütüphaneye getirtildiğini yazmaktaydı ki (et-Tûsî ty.: 4a; Barthold 1984: 214; Starr 2013: 460) muhtemelen Alamut ve Bağdâd muhasarası sonrasında elde edilen sayısız kitap da bunlar arasındaydı. Ne yazık ki bu yapı uzun süre varlığını ve işlerliğini koruyamamıştı.

Hûlâgû Han devrinde vakıf işlerinin sorumluluğu emanet edilen Nâsîru'd-dîn Tûsî, bu görevini vefatına değin Abâkâ Han döneminde de sürdürmüştü. Tûsî, vakıf idaresinin düzgün ve sorunsuz şekilde sürdürülmesi adına her bölgeye çeşitli denetici ya da memurlar atamıştı (Minovi ve Minorsky 1940: 767; Lambton 1997: 310; Lambton 1988: 151-152). Süryânî tarihçi Gregory Abûl-Farac, Tûsî'nin vefaât bahsiyle ilgili verdiği bilgilerde onun, ilim kurumlarına ait tüm vakıf işlerinden mesul tutulduğunu, sık sık denetimlerde bulunarak sorumluluğu altındaki bölgelere ziyaretler gerçekleştirdiği ve medreselerdeki muallim ve talebelerin maâşâtları hususunda yakından alakadar olduğunu yazmaktaydı (Bar Hebraeus 1999: 2/592-

593; Pfeiffer 2003: 260). Merâğa Rasadhânesi ve kompleksiyle beraber diğer giderlerin karşılanması için ayrılan bütçe ve vakıf, klasik İslâm vakfından farklılık arz etmekteydi. Zira bazı görüşlere göre hayır ve din dışı kullanılan bu vakıf türü geleneksel anlayışın haricinde kalan istisnai birkaç örnek arasındaydı (Pfeiffer 2003: 261).

Vakıf müessesesinin İlhanlı Devleti bünyesindeki işleyişi hususunda devrin Farsça kaynakları yer yer suskun kalsalar da bazı Memlûkluk devlet adamları ve tarihçileri birtakım malumatlar sunmaktadır. Bunlardan birisi Judith Pfeiffer'ın da işaret ettiği üzere el-Ömerî'dir. Ömerî, Hülâgû Han'dan itibaren vakıf müessesesinin var olduğunu ve her vakfın giderlerinin karşılanması adına bir arazi mülkünün tahsis edildiğini ve gelirinin bu yolla karşılandığından bahsetmektedir. İdare ile ilgili taksim edilmiş ve çeşitli bölgelere atanmış muayyen görevliler tarafından sürdürülmekle birlikte vakıf müessesesi ve idaresinde çeşitli usulsüzlüklerin baş gösterdiğini yazmaktaydı (el-Ömerî 1968: 153; Pfeiffer 2003: 263). Nitekim Ahmed Tekûdâr ve Gâzân Han zamanlarında bu hususla ilgili düzenlemeler göze çarpacaktır. Öte yandan gerek Hülâgû Han gerekse onun halefi ve oğlu Abâkâ Han dönemlerinde vakıflardan elde edilen gelirler başta Hristiyan ve Musevî tabıblara, çeşitli âlimlere ve münecimlere maâşât olarak tahsis edilmisti (Dayı 2019: 134).

Öte yandan Anadolu'da önemli bir güç haline gelen ve oldukça mülk sahibi ve geliri olduğu anlaşılan Nûreddîn Caca, valisi olarak görev yaptığı Kırşehir'de ve civarda büyük bir imâr işine girilerek 20 Mayıs 1272'de vakıf ve hayratlarda bulunmuştu. Bahse konu bu vakfın pek çok Moğol komutanına tasdik ettirmesi bir amacın ürünü olarak değerlendirilebilir. Zira vakfı, kendi sayısız mülklerini korumak ve Moğol patronajlarına sadık olduğu intibayıyla, mevcut idarî konumunu bu yolla sürdürme ve statükosunu "sağlamlaştırma" gayesi ihtimal dâhilindedir. Nitekim Nûreddîn Caca'nın hayır faaliyetlerini bir enstrüman olarak kullanması devrin siyasi konjonktüründe olasıydı (Temir 1989: 102-165; Pfeiffer 2013: 149-160; Peacock 2020: 183).

İlhanlı tarihinde İslâmiyet'i benimsedikten sonra Ahmed adını alan, 26 Muharrem 681/6 Mayıs 1282'de hükümdar olması kararlaştırılan (Reşîdu'd-dîn 1957: 44; İbn Fûvâtî 1381: 251; Kazvînî 1364: 593; Şebânkâre'î 1363: 264) ve 13 Rebî'u'l-evvel 681/21 Haziran 1282'de tahtına oturan (Vassâf 1346: 66; Pfeiffer 2003: 165-166 dpn. 3) Tekûdâr'ın dinî yönelim ve tercihleri, devlet idaresi ve vakıf işlerinde gerçekleştirdiği düzenlemelere de yansımıştır. Ahmed Tekûdâr nezdinde büyük bir itibara mazhar olduğu anlaşılan Şeyh 'Abdu'r-Rahmân (Kemâlî'd-dîn Rafîî)'a ülkenin tüm vakıf işleri emanet edilmiş, evkaf müessesesinin şeriât usulünce idare edileceği kararlaştırılarak, vakıf defterlerinde kayıtlı Hristiyan ve Musevî tabıblar ve münecimlere tahsis edilen vakıf gelirleri ve bu varidatın kullanım hakkı kaldırılmıştır. Bahsi geçen Hristiyan ve Musevî tabıblar ve münecimlerin maâşât, idrârât ve harcırahları, kısacası her türlü masraflarının devlet hazinesinden karşılanacağı emri verilmiştir. Ayrıca hayır evleri, âtil durumdaki, bakımsız tekkelerin onarımı ve yenilerinin de yapılmasıyla birlikte, bunlara ait giderlerin temini için vakıf işlerinin düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Öte yandan Evkâf-ı Harâmeyn'den elde

edilen gelirler yıllık olarak Bâğdâd'da toplanacaktır (Vassâf 1346: 68; İbnü'l-İbrî 2011: 55; Lambton 1997: 310; Köprülü 2005: 321; Pfeiffer 2003: 279; Dayı 2019: 134-135). Bu doğrultuda İlhanlı Devleti'nde ilk kez vakıf gelirlerinden sadece İslâmî kurumların ve Müslüman memurların faydalanabileceği bir aşamaya gelinmesi anlaşılmakla birlikte buralardan elde edilen varidat teftiş edilerek daimî surette kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Lambton 1997: 310).

Ahmed Tekûdâr, İlhanlı hükümdarı olmasının hemen ardından, aynı yılda Memlûk Devleti'yle fasilasız şekilde devam eden savaşları bitirmek adına dinî motiflerle bezenmiş ve İslâm'ın yılmaz savunucusu olduğunu büyük bir gayretle ezeli düşmanına ispatlama temayülüyle Memlûk Sultanı Kalavun (El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Kalavun)'a mektup göndermişti (Reşîdu'd-dîn 1957: 31, 47-48; Vassâf 1346: 70; İbn Haldûn 1383: 4/906; an-Nuwayrî 2020: 93; Pfeiffer 2003: 227). Bu mektubun muhtevası hakkında Memlûk kaynakları etrafıca ve birbirleriyle örtüşen malumatlar sunmaktadır. Ahmed Tekûdâr, Kalavun'a gönderdiği mektubunda memleketinde İslâm dinini yüceltmek için büyük gayretler sarfettiğini, bu kapsamda mescid ve medrese gibi çeşitli imâr işleriyle meşgul olduğunu, harâb haldeki yapıların onarıldığını, kısacası Müslüman ahalinin yararına ve ihyasına yönelik vakıflar bağladığını iddia etmekteydi (Kalkaşendî 1334: 8/65-68; ed-Devâdârî 1971: 8/249-251; Ibn al-Furât 2020: 116-117; el-Makrizî 1997: 2/107-108; Broadbridge 2001: 55-57).

Ahmed Tekûdâr'ın mektubu ve ilk etapta halisane görünen bu girişimi şüphesiz karşı tarafta şüphe ve mesafeyle karşılanmıştı (Erdem 1995: 279). Uzun yıllar devam eden savaşların bunda etkisi büyüktü. Bahsi geçen bu mektup, Sultan Kalavun'un nezdinde yeni İlhanlı hükümdarı Ahmed Tekûdâr'ın bölgedeki İslam toplumu üzerindeki siyasi liderlik girişimi ve bu durumun yarattığı tehdit algısı açısından da değerlendirilmiş olabilir. (Broadbridge 2001: 57; Pfeiffer 2003: 227-230). Zira şimdiye kadar Müslüman bir İlhanlı hükümdarı bulunmamaktaydı. Öte yandan Ahmed Tekûdâr'ın Memlûklarla arzu ettiği barış ve iş birliği girişimleri boşa çıkacaktı. Onun uygulamaları Moğol elitlerce hoş karşılanmamıştı ve hükümdarlık süresi oldukça kısa sürmüştü. Neticede İlhanlı üst yönetiminde yaşanacak siyasî gelişmeler taraflar arasındaki bu yakınlaşmaya müsaade etmeyecek, bilindiği üzere ilerleyen süreçte Memlûk-İlhanlı çatışma ve savaşları kaldığı yerden devam edecektir.

Ahmed Tekûdâr'ın İslâm yanlısı politikaları İlhanlı üst yönetiminde pek de hoş karşılanmamıştı. İlaveten devlet işlerine karşı gerekli ilgiyi göstermediği gibi Şehzâde Argûn onun ilhanlığını tam anlamıyla kabullenememiş ve neticede bir ayaklanmayla tahttan indirilmişti. Ahmed Tekûdâr'ın tahttan indirilişi ve Argûn'un han olması devletin üst kademelerinde görev yapan memur unsurların da tasfiye ve değişimine yol açmıştı. Yeni yapılan atamalar ise istikrarı sağlayamayacak ve kalıcı olamayacaktı. Argûn Han zamanında mâlî idarede çeşitli usulsüzlükler baş göstermişti. Yahudi bir tabip olan Sa'du'd-Devle kısa sürede İlhan Argûn'un itimatını kazanmış ve hükümdarın en yakınındaki birkaç kişiden birisi olmuştu. İlerleyen zamanlarda türlü yolsuzlukları ortaya çıkarmış ve mâlî idarede kanunî ve adilâne atılımlarla devlet hazinesine para akışı sağlamayı başarmıştı. Bu doğrultuda Argûn Han zamanında vezirlik makamına kadar yükselen Sa'du'd-Devle aynı zamanda

devletin vakıf işlerinden de sorumlu tutulmuş ve bu yönde müspet sayılabilecek çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Ancak onun bu hızlı yükselişi ve vezirlik makamı uzun vadeli olamamış, İlhan Argûn'un hastalanması Sa'du'd-Devle'ye muhalif grupların daha rahat hareket etmesine olanak sağlamıştı (Morgan 2007: 142-145; Erdem 1999-2000: 18-19; Uyar 2003: 129-135).

Argûn Han'ın rahatsızlığı ve hayatını kaybetmesinin ardından İlhanlı ümerası o sırada Anadolu'da Türkmenlere karşı tenkil faaliyetleriyle uğraşan Şehzâde Geyhâtû'yu tahta geçirmek istemişlerdi. Bu esnada Antalya'da bulunan ve ilerleyen sürçte İlhanlı tarihinde cömertlikten öte müsrif kişiliğiyle tanınacak Argûn'un biraderi Şehzâde Geyhâtû, 24 Receb 690/23 Temmuz 1291'de hükümdar seçilmiştir. Argûn Han'ın hasta yatağından uzun süre çıkamaması onu devlet işlerinden alıkoymuştu. Diğer taraftan İlhanlı ümerası kendi menfaatleri doğrultusunda hareket imkânı bulmuş ve Geyhâtû'nun yeni hükümdar olarak seçilmesi için uygun ortam bahsi geçen bu ümeraca çeşitli girişimlerle sağlanmıştı. İlhan Geyhâtû döneminde vezaret makamına ulaşmayı başaran, geçmişte ise devlet kademelerinde çeşitli vazifeler almış, Sadru'd-dîn-i Zencânî etkisiyle kardeşi Kutbu'd-dîn Ahmed kâdî'l-kudât makamıyla birlikte ülkenin vakıf işlerinden sorumlu tutulmuştur (Ekici 2012: 38-52; Danuu 2016: 194-199).

Geyhâtû Han zamanında vakıf kararı münasebetiyle kaleme alınmış, bilgimiz dâhilinde günümüze ulaşan iki vesika konumuz açısından önem arz etmektedir. Bunlardan birisi ferdî sayılabilecek bir vakıf olan H. 691³ tarihli, diğeri ise ilk belgenin kaleme alınmasından bir seneyi aşkın surette hükümdar tarafından yani devlet uhdesinde sadır olunmuştur⁴. H. 692 tarihli belge⁵ bu haliyle bilinen ilk İlhanlı fermanı/yarlığı olma özelliği taşımaktadır. Çağdaş kronikler istisna edilirse bu neviden vesikaların son derece ender bulunması, genelde İlhanlı mâlî ve toprak idaresi, özelde ise İlhanlı evkâf dairesi hakkındaki bilgilerimizi ne yazık ki sınırlandırmaktadır. H. 5 Şevvâl 691/M. 19 Eylül 1292 tarihli ilk belge, Bâ-y-itmiş⁶e

³ Bahse konu bu belge Gottfried Herrmann tarafından izahatlı şekilde ve aslıyla birlikte 2004'te yayımlanmış ve Almanca'ya tercüme edilmiştir. Bkz. (Herrmann, 2004: 50-53).

⁴ Bu örnekte olduğu gibi vakıf tayinleri şahsî veya hükümdar ve devlet eliyle tesis edilmek üzere ikiye ayırmak mümkündür (Hoffmann, 2000: 30-31).

⁵ Bahse konu bu vesika Abol'ala Soudavar [Ebu'l-'Alâ' Sûdâver] tarafından 2000'de Tahran'da, müstakil bir makaleye konu olmuş ve yayımlanmış, Osman Gazi Özgüdenli tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Farsça neşri için bkz. (Soudavar, 2000, s. 33-36. Türkçe Çev. Özgüdenli, 2006: 339-347)

⁶ Her ne kadar bu isim Gottfried Herrmann ve Abol'ala Soudavar tarafından "Bâytmish/Bayitmiş" şeklinde okunmuş olsa da Osman Gazi Özgüdenli, Türklerde ad verme geleneğine mütenasip olarak "Bây-itmiş" biçiminin daha doğru olacağı kanaatindedir. Türkçe'deki "zengin" ve "varlıklı" manasında yer etmiş "bay" kelimesiyle "yapmak" anlamındaki "itmiş kelimesinin bir araya gelmesiyle bu ismin oluştuğu zannı bu noktada dikkate değerdir (Bkz. ve krş. Herrmann, 2004: 52; Soudavar, 2006: 341 (dpn. 8; Çevirenin dipnotu); Özgüdenli, 2009: 331 (dpn. 659). Diğer taraftan Geyhâtû Han devrinde vakıf işleriyle ilgili belgelerde rastladığımız Bâ-y-itmiş ismi ve kişisi başta Reşidu'd-dîn ve Vassâf'ın eserlerinde çeşitli vakıfaların anlatıldığı birkaç noktada "Bây-itmiş Kûşçî (بایتمش قوشچی/بایتمش قوشچی)" adıyla geçmektedir. Gottfried Herrmann'ın da dikkat çektiği üzere Geyhâtû Han zamanı belgelerinde ismi zikredilen ve İlhanlı aristokrasisinde önemli bir mevki edinmiş bu kişiyle, çağdaş kroniklerde Bâ-y-

ait olduğu anlaşılan Mendişin Köyü'ne ait gelirlerinin kâmlen vakıf işlerine tahsis edilmesini buyurmaktaydı. Bu kapsamda başta bir zaviye inşası olmakla birlikte seyyah, yolcular ve düşkünlerin bu vakıftan yararlanarak ihtiyaçlarının giderilmesi kararlaştırılmaktaydı. Mendişin Köyü'ne yapılacak bu vakıfla birlikte zaviyede hem muhtaç ve yoksulların ihtiyaçlarının karşılanması hem de bu insanların Allah'ın yolunda ibadetlerini eda edebilmeleri için uygun bir yer temini amaçlanmaktaydı (Herrmann 2004: 50-53).

Bir diğer vesikamız olan H. 692 Cemâziu'l-âhır/M. 1293 Haziran'ında İlhan Geyhâtû'ya atfen "Arincin Turcî⁸ namıyla/lakabıyla ve devrin önde gelen emirlerinin isimlerinin zikredilmesiyle başlayan yarılgta Emir Bâ-y-itmiş Akâ'ya ait Mendişin Köyü'nün gelir ve mahsulünün yardıma muhtaç halde bulunan Nusret-i Fakîre Zaviyesi'ne vakfedilmesini konu almaktaydı. Bu münasebetle Erdebîl civarında görev yapan memurlar ve vergi tahsildarları; bâskâk⁹, nâ'ib¹⁰ ve mutasarrıfların¹¹ durumdan haberdar olması ve gereğini yapmaları (görünüşe göre vergi imtiyazı için) adına sadır olunmuştu (Soudavar 2006: 339-344).

Varlıklı bir zat olduğu anlaşılan Emir Bâ-y-itmiş Akâ, 1292'de Mendişin Köyü'ne bir zaviyenin inşa edilmesi ve giderlerinin köyün gelirleriyle karşılanmasına ön ayak olmuştu. Ancak isminin Nusret-i Fakîre Zaviyesi olduğu anlaşılan bu hayratın giderlerinin temininde kısa sürede bazı aksaklıklar baş göstermiş olacak ki İlhan Geyhâtû bu konuyla ilgili 1293 tarihli yarılgda düzenleme yapmayı uygun bulacaktır. Bahsedilmesi gereken bir diğer konu ise bu dönemde artık İlhanlı aristokrasisinde İslâmî geleneklere uygun vakıf işlerine dair önemli bir temayülün oluştuğudur. Zira bilhassa Hülâgû ve Abâkâ dönemlerinde böylesi bir anlayış ve tatbikat yani klasik İslâm vakfı uygulamaları bildiğimiz kadarıyla yaygın değildi. Bu

itmiş Kûşçî olarak bahsi geçen bu kişinin aynı şahıslar olması muhtemeldir (Reşîdu'd-dîn ['Âli-zâde], 1957: 215-216, 238; Vassâf, 1346: 75, 141; Herrmann, 2004: 52).

⁷ Herrmann, İbn Bazzâz-i Edebîl'den hareketle bu köyün Erdebîl'e sadece 3 km mesafede olduğunu ifade etmiştir. Erdebîl tarikatının İlhanlı hâkimiyetinin son dönemlerinden itibaren bölgede gitgide yayılma alanı bulması ve güçlenmesiyle civardaki vakıfları satın aldığı, satın alınan vakıflar içerisinde Mendişin Köyü'ne ait olanların da bulunduğu anlaşılmaktadır (Herrmann, 2004: 52). Mendişin Köyü hakkında ayrıca bkz. Gronke, 1982: 254-255).

⁸ Tibetçe "Rin-chen rDo-rje" iki kelimeden oluşan bu ifade "mücevher elmas" ve "kıymetli inci" anlamlarına gelmektedir (Hambis, 1945: 91 (dpn. 2); Ekici, 2012: 147 (dpn. 561). Ayrıca bkz. Rybatzki, 2006: 163-164).

⁹ Moğolcada, Türk-İslâm Devletleri'nde ve bilhassa Selçuklularda vergi toplama işlerinden sorumlu memur "şihne" ıstılahıyla aynı manada kullanılmıştır. Hükümdar adına vergi toplamakla yükümlü üst düzey devlet görevlisidir. Bu memurların icra ettikleri iş münasebetiyle birinci vazifeleri ahaliyi gücendirmeden, haksızlık ve yolsuzluğa mahal vermeden, muayyen yasalar çerçevesinde devletin kasasına nakit akışını sağlamaktır. Vászary, 2007: 204-206; Emîn, 1357: 62; Hâtemî, 1373: 90; Vassâf [Şerh], 1401: 542; Soudavar, 2006: 340 (dpn. 4; Çevirenin dipnotu).

¹⁰ Arapça olan bu ıstılah devlet ricalindeki idarî ve mâlî işlerden sorumlu, üst düzey memurlar arasındadır. İlhanlılar devrinde valilerle (hokkâm) birlikte görev yaparlardı (Emîn, 1357: 235-236; Soudavar, 2006: 341 (dpn. 5; Çevirenin dipnotu).

¹¹ Divân adına belirli bir bölgede vergi toplama yetkisine sahip devlet memuru. Mutasarrıflar (çoğulu: mutasarrıfân), aynı zamanda maâşât ve ihtiyaç duydukları her türlü giderleri vazifeli oldukları ve yetki alanlarından elde ettikleri vergi gelirlerinden tahsil etme olanakları bulunmaktaydı (Herrmann, 2004: 77).

dönem vakıflarından yukarıda da bahsettiğimiz gibi elde edilen gelirler başta Hristiyan ve Musevî tabîblere, çeşitli âlimlere ve müneccimlere maâşât olarak tahsis edilmişti. Bu anlayışa Ahmed Tekûdâr son vermişti. Geyhâtû zamanında ise klasik tarzda İslâmî vakıf geleneğinin sürdürüldüğünü idrâk etmekle birlikte bu vakıfların muntazaman işlerliğinin sürdürülebildiği hakkında pek fazla malumat bulunmamaktadır.

Geyhâtû'nun kaynaklarla sabit olan ülke idaresinde ve özel yaşantısındaki pek fena tutumları (Tebrîzî 1397: 697; Ebu'l Fidâ' 1983: 24; an-Nuwayrî 2020: 96; Kazvînî [Ward] 1983: 345; Kazvînî 1364: 600; Bar Hebraeus 1999: 2/640-641; H'ândemîr 1372: 3/135-136; Ekici 2012: 144) Hûlâgû'nun beşinci oğlu Şehzâde Bâydû'nun hükümlerlik iddiasıyla isyan yolunda harekete geçmesine sebebiyet vermişti. İlhan'dan yüz çeviren bazı emirlerin de desteğini almaya muvaffak olan Bâydû, 8 Cemâzi'ul-âhîr 694/25 Nisan 1295'te hükümdar olmuştu. Tahta çıktıktan sonra müşvik ve kucaklayıcı bir tavırla yaptığı ilk icraatlardan birisi İslâm vakıflarından hiçbir surette vergi alınmaması yönünde olmuştu (Kirişoğlu 2018: 73-85). Ancak onun hükümlerlik süresi Geyhâtû Han'dan da kısa sürdü ve ülke yeniden bir taht kavgasına daha sürüklendi.

2. İlhanlı Vakıf Müessesesi İdaresinde Yeni Bir Dönem: Gâzân Han, Sultân Olcâytû ve Vezir Reşîdu'd-dîn Fazlullâh

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Tekûdâr'ın vefatından Gâzân Han devrine kadar evkâf işleri tam anlamıyla işlerliğini koruyamamıştı. İlhanlı Devleti'nde Argûn Han döneminde başlayan mâlî problemler Geyhâtû devriyle halledilmesi şöyle dursun çok daha büyüyecekti. Öte yandan sık yaşanan taht kavgaları ve Moğol ümerası arasındaki politik çatışma ortamı bunun başka bir amiliydi. Nitekim Gâzân Han'ın reformlarının bir yönünü İlhanlı evkâf idaresi oluşturacak ve bu yönde çeşitli hayır işleri tesis edilecekti (Köprülü 2005: 321).

Gâzân Han, pek çok alanda gerçekleştirdiği reformlarıyla tanınmış ve kendi devrine kadar devletin tam anlamıyla halledilemeyen problemlerinin çözümüne yönelik gayretlerde bulunmuştu. Gâzân Han'ın memleketi ve ahaliyi ihya çabaları noktasında vakıf işlerinin nizamına büyük bir önem atfettiği bilinmektedir. Her ne kadar Gâzân Han başta Müslüman Memlûklar olmak üzere İlhanlı dış siyasetinde atalarının politikalarının sıkı bir takipçisi olsa da memleketin idaresinde İslâm yanlısı bir tutumla gayr-i Müslim tebaaya karşı hasmane bir yaklaşıma bürünmüştü (Reşîdu'd-dîn ['Âlî-zâde] 1957: 300; Vassâf 1346: 197; Benâketî 1348: 455; Bar Hebraeus 1999: 656-657). Bu minvalde tıpkı Ahmed Tekûdâr gibi o da İslâmî vakıf geleneğini İlhanlı Devleti bünyesinde muntazaman sürdürme gayretinde olmuştur. Gâzân Han, devlet idaresini ele aldıktan sonra *Musâmeretu'l-ahbar* namıyla anılan tanınmış eserin müellifi ve İlhanlı idaresinde başta divân kâtipliği gibi çeşitli memuriyetlerde bulunmuş Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî'yi evkâf işlerinin idaresinden mesul tutmuştur ki Aksarâyî, bu durumu eserinde yazmaktaydı (Aksarâyî 1999: 304; Aksarâyî 1943: 336; Aka 1989: 293; Erdem 1995: 21; Özgüdenli 2009: 28-29).

Öte yandan daha öncesinde bu neviden türlü şikâyet ve suistimaller yaşanmış olacak ki Gâzân Han'ın H. 703/M. 1303 tarihli yarlığında askerlerin vakıf alanlarına yönelik herhangi bir surette baskı veya gayr-i kanûnî bir girişimde bulunamayacakları kararlaştırılmıştır (Reşîdu'd-dîn 1940: 306; Özgüdenli 2009: 314). Bu sayede tayin olunan vakıf idaresinin işlerliğinin asker tenkili ve tehdidinden uzak şekilde sağlanmaya çalışılmıştır.

Şüphesiz Gâzân Han'ın Tebrîz dolaylarında inşa ettirdiği ve günümüzde tamamen yerle bir halde bulunan “Gâzâniyye (Şenb-i Gâzân, Şâm-i Gâzân, Ebvâbu'l-birr)” namıyla anılacak külliye devrin en büyük imâr faaliyetiydi. Bu imâr ve vakıf çalışması aynı zamanda göçebe Moğol aristokrasisinin klasik davranış biçimleri ve idare tarzlarını kâmilten terk ettiklerini, ekseriyetinin Müslüman yerleşiklerin oluşturduğu toplumun nihayet kentli yöneticileri haline dönuştüklerini ve kendilerini bu şekilde kabullendiklerini gösteren bir sürecin neticesi olarak değerlendirilebilir (Naiemi 2019: 85).

Öte taraftan bu girişim şüphesiz yerel ahali için bir anlamda kalkınma hareketiydi. Bina edilecek şehirle birlikte pek çok istihdam sahası oluşacak, tüccarlar içinse yeni ve büyük bir pazar meydana gelecekti. Bu da bölgedeki nakit akışını hızlandıracaktı. Argûn Han devrinde Tebrîz'in Batı yakasındaki “Şâm” civarında “Argûniyye” adıyla yeni bir şehir kurulmak istenmişti; ancak bu tamamlanamamıştı. Gâzân Han, bir tarafta babasının başlattığı ancak bitiremediği bu imâr hamlesini bir anlamda kendisi sonlandırmış; diğer taraftan kent hayatını teşvik etmiş, İslâm kaideleri mucibince hareket ederek Müslümanların ve tüm düşünlerin yanında durduğunu göstermişti. Gâzân Han'ın emriyle 16 Zî'l-hicce 696/5 Ekim 1297'de inşa sürecine başlanılan¹² ve anlaşıldığı kadarıyla hükümdarın bu çalışmaya büyük bir ehemmiyet vermesiyle devam eden zorlu sürecin takriben H. 702/M. 1303'te sona ermesiyle burası bir anlamda devrin sembol yapılarından birisi olacaktır.

Tebrîz'in Batı yakasındaki “Şâm” civarı olarak anılan, Argûniyye ve Gâzâniyye'nin inşa edildiği bu bölge Azerbâyçân'ın en mümtaz mıntıkalarından birisidir. Zira havasının görece mutedil, toprağının ise son derece verimli ve suyu da bol bulunmaktadır. Argûniyye ve Gâzâniyye'nin Şâm olarak anılan bu bölgeye inşası şüphesiz bir tesadüf olamazdı. Zira ileride artacak nüfusun ihtiyaç duyacağı muhtelif gıda ürününün sağlanabilmesi bu noktada önem arz etmekteydi. Gâzâniyye (Şenb-i Gâzân)'nin, külliye ve bilhassa hayır kurumu olarak ortaya çıkmasında ve İlhanlı vakıf çalışmalarına dair çok önemli bir atılım olmasında kendi içinde haklı nedenleri vardı. Zira bu şehirde câmi, medreseler, misafirhaneler (dâr's-siyâde; seyyidlere mahsus misâfirhane), şifahâne, hamam, kütüphane, rasadhâne gibi türlü yapılar bina edilmiş ve vergilerden muaf tutulmuştu. Külliye'nin vakıf giderleri için hükümdarın kendi

¹² Gâzân Han evvela Tebrîz'de bir süre vakit geçirmiş, Cuma namazını eda ettikten sonra yoksul ve ihtiyaç sahiplerine çokça ihsanlarda bulunmuştu. Bunu takip eden hafta da tekrarlamıştı. Reşîdu'd-dîn, onun 16 Zî'l-hicce 696 Cumartesi günü Şâm, Âdiliyye Bahçesi'nde külliye çalışmalarını başlattığı ve temelin atıldığını, hükümdarın bizaatihi işçileri denetlediğini nakledilmektedir (Reşîdu'd-dîn, 1940: 117; Reşîdu'd-dîn [Alî-zâde], 1957: 324; Meşkûr, 1352: 473). Vassâf'ın ifade ettiği külliye inşasının başlangıç tarihi ise farklıdır. Bu sebeple bazı araştırmalarda külliye'nin yapım faaliyetlerinin H. 697'de başladığı zikredilmektedir.

mülkünden kayda değer bir bütçe ayrılmıştı. Bu bütçeden başta yetim çocukların beslenme, barınma ve eğitimi, yoksul, dul kadınlar ve ihtiyaç sahiplerinin gereksinimlerinin giderilmesi ve himayesi, ziyaretçiler için aş temini, kimsesizlerin defin hizmetleri gibi ve daha burada sayamayacağımız pek çok hayrat adına paylar ayrılmıştı (Reşîdu'd-dîn 1940: 204-216; Reşîdu'd-dîn ['Alî-zâde] 1957: 415-425; Vassâf 1346: 229-231; Köprülü 2005: 322-323; Barthold 1984: 219-220; Nahcevânî 1343: 35-50; Lambton 1988: 154-155; Gilli-Elewy 2000: 117-118; Özgüdenli 2009: 369-379; Özgüdenli 2006: 173-186). Bu haliyle Şenb-i Gâzân, hem dinî ve içtimai gereksinimlerin hem de tahsil ve terbiyenin ahaliye sunulduğu bir merkez ve devasa bir hayır yani vakıf kurumu hüviyetiyle planlanmış ve inşa edilmişti. Kuşkusuz bu yapı, imâr ve vakıf girişimi noktasında İlhanlı tarihi için bir dönüm noktası arz etmekteydi.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Gâzân Han hem vakıf işlerini oldukça önemsenmiş hem de muhtaç, yoksul, kimsesiz, dul ve yetimlerin himayesinde önemli bir rol oynamış; her fırsatta bu kimselere müşfik bir tavırla yaklaşarak ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştı. Müslüman ahali yararına çeşitli hayır işleriyle meşgul olan Gâzân Han, câmiden yoksun köylere câmilerin bina edilmesini, her yıl düzenli olarak kayda değer bir miktarın zekât olarak toplanarak ülke genelindeki yoksul ve düşkünlere dağıtılmasını ve hacıların yol güvenliğinin sağlanması yönünde önemli kararlar almıştır (Köprülü 2005: 323; Özgüdenli 2009: 337-338).

Diğer taraftan Gâzân Han, Hz. Peygamber soyundan gelenlere yani seyyidlere karşı büyük bir sevgi ve saygı duyuyordu, inanç dünyasında onları pek muhterem kimseler olarak kabul ediyordu. Memleketin başta Tebrîz, İsfahân, Şîrâz, Bağdâd, Kirmân gibi muteber yerlerde onlar adına vakıflar tesis ederek dârü's-siyâde yapımı için finansman sağlıyordu (Kâşânî 1348: 93; Lambton 1988: 155; Hoffmann 2000: 111). Öte yandan Gâzân Han, Hille mevkiinde “Nehr-i Gâzânî” olarak ifade edilen kanal inşa ettirmiş, bu sayede Fırat Nehri'nden Kerbelâ'ya, Hz. Hüseyin'in ebedî istirahatgahına kadar su aktarılmıştı. Yine aynı dönemde kaderine terk edildiği anlaşılan ve harap bir vaziyette bulunan 'Irâk'ta Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın şehit edildiği bölgeye hem Fırat Nehri'nden kanal açılarak suyla buluşturulmuş, hamam, duvar yapımı gibi çeşitli yeni yapıların inşasıyla imâr edilmiş, hem de buranın giderleri için araziler vakf edilmişti (Lambton 1988: 155; Hoffmann 2000: 111; Gilli-Elewy 2000: 118; Özgüdenli 2009: 334-335).

Sultân Gâzân devrindeki tek imâr ve vakıf faaliyeti Şenb-i Gâzân değildi. Ancak bu vakıf örneği Gâzân devrinin şüphesiz en çarpıcı girişimi ve yapısı olarak tarihte yer etmeyi başarmıştı. Gâzân Han'ın halefi ve kardeşi Sultân Olcâyâtû (1304-1316) zamanında imâr ve vakıf işlerinin hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Zira Sultân Olcâyâtû'nun bilhassa imâr işlerine düşkün olduğu ve bu hususta ağabeyinin adeta yolundan gittiği bilinmektedir. Sultân Olcâyâtû'nun emriyle Zencân yakınlarında inşa edilen ve başkent olarak ilan edilen (H. 705/M. 1305-1306) “Sultâniyye” en önemli imâr faaliyeti olarak dikkat çekmektedir. Gâzânîyye'den ilham alınarak bina edilen bu şehir bünyesinde pek çok hayır kurumu barındırmaktaydı. Mescid, dârü's-şîfâ, hânkah, medrese, misafirhane (dâr's-siyâde) bunlardan

bazılarıydı. Ayrıca buraya yerleşecek yeni sakinler için pek çok ev de inşa edilmiş ve yeni kurulan şehrin hayır kurumları içinse vakıflar tayin edilmiştir (Kâşânî 1348: 45-48; Köprülü 2005: 323).

Sultân Gâzân ve Olcâyâtü devirlerinin Hemedânlı veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Tebrîz'in Kuzeydoğusunda inşa ettirdiği "Rab'-i Reşîdî", görece Şenb-i Gâzân ve Sultânîyye ile mukayese edilebilecek bir yapı ve vakıf kurumu olarak son derece dikkat çekici bir yerleşim yeridir. Tebrîz'in Kuzeydoğusunda bulunan Sorhâb, Velîyân-kûh Dağı'nın eteklerine bina edilen Rab'-i Reşîdî, H. 716/M. 1316'da son halini alarak daha ziyade bilim ve eğitim faaliyetleri yürütmek gayesiyle inşa edilmişti. Bunun yanında söz konusu külliye çeşitli yapılar yer almakla birlikte adeta yeni bir yaşam alanıydı. Rabaz-i Reşîdî, Şehristân-i Reşîdî ve Rab'-i Reşîdî isimleriyle anılan ana yapılarda değirmen, darphane, dokuma, kâğıt, boya ve benzeri imalathaneler, câmi ve mescidler, medrese ve kütüphane, aşevi, dârü's-şifâ, hamam, yetimhane, dârû-hâne gibi pek çok dinî, sınai, sosyal ve kültürel amaçlı yapıları¹³ bünyesinde barındırmaktaydı. Rab'-i Reşîdî'nin dikkat çeken bir diğer özelliği ise başta bir eğitim kompleksi olarak tasarlandığından birçok hafız, fakih, âlim, hekim ve mu'allim buraya yerleştirilerek maaş bağlanmıştı. Bunlar haricinde burada çeşitli görevler için çok sayıda memur, işler mucibince takdir edilen miktarda maaşla vazifelendirilmişti. Ayrıca tıpkı Gâzânîyye'de olduğu gibi öksüz ve yetim çocuklar unutulmamış ve onlar için ayrı bir eğitim kurumu¹⁴ oluşturulmuş ve talebelere burs imkânları sağlanmıştı. Bu haliyle Rab'-i Reşîdî, Müslüman İlhanlı elitlerin epeyce mühim bir diğer imâr ve vakıf hamlesi olarak değerlendirilebilir. Takdir edileceği üzere Rab'-i Reşîdî gibi çok yönlü bir yaşam alanı ve külliye inşâ süreci ve sonrasındaki harcamanın karşılanabilmesi hususunda finansman önemli bir meseleydi. Hemedânlı Vezir Reşîdu'd-dîn'in memleketin pek çok yerinde çeşitli mülkleri ve ziyadesiyle gelire sahip olduğu bilinmektedir. Zira Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, İlhanlı Sarayı'ndaki üst düzey vazifelerini ifa ettiği sürede eşine az rastlanır türden bir servet edinmişti. Keza evlatları yine devletin önemli bürokratik ve idarî vazifelerinde bulunmaktaydı. Bu minvalde bahse konu bu yapının giderleri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın vakıflarıyla karşılanmıştır (Reşîdu'd-dîn 2536: 245; Hoffmann 2000: 141; Özgüdenli 2006 (b): 210 (dpn. 11)).

Ancak ne yazık ki kendi devri için muazzam nitelikleri bünyesinde barındırdığı anlaşılan Rab'-i Reşîdî isimli bu yapının akıbeti Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın devlet kademesindeki görevinden azli ve idamıyla belirlenmiş oluyordu. Onun vefatından sonra bir süre daha faaliyetlerini sürdürse de takip eden süreçte bu külliye yağmalanmış ve kaderine terk edilmiştir. Bu sebeple yapılış amacına uygun olarak uzun yıllar hizmet edemediği ve işlerliğini kısa sürede yitirdiği açıktır (Wilber ve Minovi 1938, 248-252; Rahnumâ 1350: 113-122; Nahcevanî 1343: 11-14; Receb-zâde

¹³ Rab'-i Reşîdî'deki yapılar ve bunların işleyişleri, vesair diğer hususlar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. (Reşîdu'd-dîn, 2536: 42-43, 130-172, v.d.; Reşîdu'd-dîn, 1358: 286-291).

¹⁴ Tartışmaya açık (Reşîdu'd-dîn 1358: 286-291) bazı bilgilerden hareketle bu komplekste yüzlerce bilim insanı ve talebenin bulunduğu ve görev yaptığı kanısı yönündeki bazı görüşler sabit olsa da buradaki âlim, hekim, mu'allim ve öğrencinin sayılarının birkaç düzineden fazla olmadığı anlaşılmaktadır Bkz. Hoffmann, 2014: 173-175).

1377: 380-383; Lambton 1988: 155; Lambton 1997: 303, 306, 317-318; Özgüdenli 2006 (b): 207-229; Naiemi 2019: 158-162).

Sonuç

Hülagû Han döneminden itibaren İlhanlı hükümdarları, imâr ve vakıf faaliyetlerinde önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, Moğolların daha önce bölgede gerçekleştirdiği büyük tahribatlar nedeniyle bu çalışmalar yeterli seviyeye ulaşamamıştır. Ahmed Tekûdâr örneğinde gördüğümüz üzere Moğol ümerası arasında İslâmiyet, belirgin ve peyderpey yayılma alanı bulmuş, bu durum Moğol elitlerin hayatlarının her alanında olduğu gibi vakıf anlayışını ve buna atfettiği önemi de olumlu yönde değiştirmişti. Nitekim Ahmed Tekûdâr, hükümdarlık tahtına oturduğu vakit devletin vakıf teşkilatını klasik İslâm vakıf düzeni doğrultusunda yapılandırmaya gayret etmişti. İlhan Geyhâtû zamanında karşılaştığımız ve bir Moğol eliti olduğunu farz ettiğimiz Bâ-y-itmiş'in vakıf faaliyetleri ve Müslümanları himayekâr tavırları bu noktada göze çarpan bir diğer örnektir. İlhanlı tarihinde reformlarıyla öne çıkan Gâzân Han devrinde evkâf müessesesinin ıslahı bir dönüm noktasıydı. Bu dönemde memleketin dört bir yanına bina edilen çeşitli hayratlar ve Tebrîz'de inşa edilen pek çok hayır kurumunu bünyesinde barındıran Şenb-i Gâzân yerleşim alanı şüphesiz çok önemliydi. Nitekim Gâzân Han'ın biraderi Sultân Olcâyâtû da, devlet idaresinde olduğu gibi imâr ve vakıf işlerinde ağabeyinin takipçisi olmuştu ve tıpkı onun gibi Sultâniyye namıyla anılacak yeni bir şehir inşa ettirmişti. Gerek Gâzân Han, gerekse Sultân Olcâyâtû dönemlerinin pek meşhur devlet adamı ve veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Tebrîz'in Kuzeydoğusunda inşa ettirdiği Rab'-i Reşîdî ve memleketin muhtelif bölgelerindeki hayır işleri hükümdarların yaptığı imâr ve vakıf girişimleriyle rahatlıkla mukayese edilebilecek türdendi. Rab'-i Reşîdî, Müslüman İlhanlı elitlerin epeyce mühim bir diğer imâr ve vakıf hamlesi olarak değerlendirilebilir. Bu halde yaptıkları teşvik ve yardımlarla Gâzân Han, Sultân Olcâyâtû ve Vezir Reşîdu'd-dîn Fazlullâh; İlhanlı imâr, hayrat ve evkâf müessesesinin en önemli aktörleri olmuşlardı. Ebû Sa'îd Bahâdır Han döneminde ise ülke genelinde yaşanan siyasî otorite boşluğu devletin ekonomik ve vakıf idaresini de olumsuz yönde etkilemişti. Zira bu dönemde vakıf idaresi işlerliğini neredeyse tamamen kaybetmiş, Gâzân Han ve Sultân Olcâyâtû döneminde imâr ve hayrat alanında yaşanan olumlu gelişmelerin çok uzağında kalmıştı.

Kaynakça

- ‘Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî Vassâf (1346). *Tabrîr-i târîh-i vassâf*. yay. ‘Abdu’l-Muhammed Âyetî. Tahran.
- ‘Abdullâh-i Kâşânî (1348). *Târîh-i olcâyâtû*. neşr. Mehîn Hamblî. Tahran.
- Abbasi, M. Z.. (2012). “The classical islamic law of waqf: A concise introduction”, *Arab Law Quarterly*, 26 (2), 121-153. <http://www.jstor.org/stable/23234650>
- Abramowski, Waltraut. (1979). “Die chinesischen annalen des möngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih”, *Zentralasiatische Studien*, 13, 7-71.

- Ahmed Hâtemî. (1373/1994). *Şerb-i muşkilât-i târîh-i cibânguşâ-yi cuveynî*. Tahran: İntişârât-i Pâyê.
- Ahmed b. Muhammed-i Tebrîzî. (1397/2018). *Şâhanşâh-nâme*. Haz. Mehşîd Guherî Kahakî, Cevâd Raşekî Ali Abâdî, Tahran: İntişârât-ı Doktor Muhammed Afşâr.
- Aka, İsmail. (1989). “Kerimüddin aksarâyî”, *DİA*, 2, 293.
- Akay, Hasan. (2005). *İslami terimler sözlüğü*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Alkhuli, Muhammad Ali. (1989). *A dictionary of islamic terms. English-Arabic and arabic-english*. Riyad.
- Barthold, W. (1984). *An historical geography of iran*. Translated By Svat Soucek. Ed. C. E. Bosworth, Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- Broadbridge, Anne Falby. (2001). *Mamluk ideological and diplomatic relations with mongol and turkic rulers of the near east and central asia (658-807/1260-1405)*. The University of Chicago. Doktora Tezi, Illinois.
- Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı devletinde vezaret*. AÜ, SBE. Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Dayı, Özkan. (2019). *Moğolların teşkilat ve idarî tarihi. İran moğolları 1220-1295*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Demirci, Mustafa. (2003). *İslamın ilk üç asrında toprak sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 9, Beyrut: Dâru Sadr.
- Ebu'l Fidâ'. (1983). *The memoirs of a syrian prince. 'Abî-l fidâ' Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*. İng. Çev. P. M. Holt, Wiesbaden.
- Ebü Zeyd Velîyu'd-dîn 'Abdu'r-Rahmân b. Muhammed İbn Haldûn. (1383). *el-İber. Târîh-i ibn baldûn*. F. Çev. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, 4, Tahran.
- Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî. (1334). *Subhü'l-A'sa fî sinâati'l-inşa*. 8, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Kahire: Emirîyee Basımevi.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târîhu muhtasari'd-düvel*. Çev. Şerafeddin Yaltkaya, Ankara: TTK.
- Ekici, Kansu. (2012). *İlhanlı hükümdarı Geyhâtû ve zamanı*. SDÜ, SBE.Doktora Tezi, Isparta.
- Erdem, İlhan. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri (1258-1308)*. AÜ, SBE. Doktora Tezi, Ankara.
- Erdem, İlhan. (1999-2000). “Olcaytu hanın ölümüne kadar ilhanlılarda yaşanan siyasal-kültürel gelişmeler ve yakın-doğuya etkileri”. *AÜ DTCTF TAD*, 20 (31), 1-36. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000135
- Fahru'd-dîn Ebü Suleymân Dâvûd bin Tâcu'd-dîn Benâketî. (1348). *Târîh-i benâketî (Ravzatu evlâu'l-elbâb fî ma'rifeti't-tevârîh ve'l ensâb)*. neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran.
- Gafarov, Anar. (2017). “Nasîruddîn tûsinin hayatı, ilmi hüviyeti ve eserleri”. *Bilime Adanmış Ömür. Nasîruddîn Tûsî*, Ed. Aykut Kar, Anar Gafarov, Ankara: Gece Kitaplığı, 19-44.
- Gilli-Elewy, Hend. (2000). *Bagdad nach dem sturz des kalifats: Die geschichte einer provinz unter ilhânischer herrschaft (656-735/1258-1335)*. Berlin.

- Giyasu'd-dîn b. Husâmud-dîn H'ândemîr. (1372). *Târîh-i babîbu's-siyer fî âbbâr-i efrâd-i beşer*. neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, 3, Tahran.
- Gregory Abûl-Farac Bar Hebraeus. (1999). *Abû'l-Farac tarihi*. 2, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK.
- Gronke, Monika. (1982). *Arabische und persische privat-urkunden des 12. und 13. jahrhunderts aus ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin.
- Güneş, Kadir. (2015). *Arapça-Türkçe sözlük*, İstanbul: Mektep Yayınları.
- Hâc Huseyn-i Nahcevanî. (1343/1964). "Târîh-çe-yi şenb-i gâzân". *Çihil Makâle*, Yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz, 35-50.
- Hâc Huseyn-i Nahcevanî. (1343/1964). "Rab'-i reşîdî". *Çihil Makâle*, Yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz, 11-24.
- Hairi, Abdulhadi. (1968). *Naşîr al-dîn tûsi. His supposed political role in the Mongol invasion of Baghdad*. McGill University, Institute of Islamic Studies. Yüksek Lisans Tezi, Montreal.
- Hambis, Louis. (1945). *Le chapitre CVII du yuan che. Les généalogies impériales mongoles dans l'histoire chinoise officielle de la dynastie mongole*. Avec des notes supplémentaires par Paul Pelliot, Leiden: Brill.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. (1919). *Nuzhetu'l-kulûb. The geographical part of the nuzhat-al-qulub composed by hamd-allah mustawfi of qazwin in 740 (1340)*. İng. Çev. G. Le Strange, Leyden-London.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. (1364). *Târîh-i guzâide*. neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. (1983). *The Zafer-Nâmah of ħamdallah mustawfi and the il-khan dynasty of Iran*. İng. Çev. L. J. Ward, 2, University of Manchester. Doktora Tezi, Manchester.
- Hâşim Receb-zâde. (1377/1998). *H'âce reşîdu'd-dîn fazlullâh*. Tahran.
- Herrmann, Gottfried. (2004). *Persische urkunden der mongolenzeit*. Documenta iranica et islamica 2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hoffmann, Birgitt. (2000). *Waqf im mongolischen iran. Raşîduddins sorge um nachruhm und seelenheil*. Stuttgart: Freiburger Islamstudien.
- Hoffmann, Birgitt. (2014). "In pursuit of memoria and Salvation: Rashîd al-Dîn and his rab'-i rashîdî". *Politics patronage and the transmission of knowledge in 13th - 15th century tabriz*. Ed. Judith Pfeiffer, Brill, 169-185.
- Huseyn-kulî Sutûde. (1347/1968). *Târîh-i âl-i muzaffer*. 2, Tahran.
- Ibn al-Athîr. (2016). *The chronicle of ibn al-athir for the crusading period from al-kâmil fî'l-ta'rih*. 3 (The Years 589-629/1193-1231: The ayyubids after saladin and the mongol menace), Trans. D. S. Richards, New York: Ashgate Publishing.
- Ibn al-Furât. (2020). *Baybars' successors. Ibn al-furât on qalâwûn and al-asbraf*. Trans. David Cook, London and New York: Routledge.
- İbn Aybek ed-Devâdârî, Ebî Bekr b. 'Abdullâh b. Aybek. (1971). *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*. 8, ed-Dureru'l-fâhir fî sireti'l-el-Melik en-Nâsir, hersg. Von Ulrich Haarman, *Die chronik des ibn ad-dawâdârî*, der Bericht über die Frühen Mamluken, Freiburg.

- İbn Fûvatî, Kemâlu'd-dîn 'Abdu'l Rezzâk b. Ahmed. (1381). *el-Havâdis'l-câmî'a ve'l tecâribu'n-nâfî'a fî'l-mî'atu's-sâbia*. Çev. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran.
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim. (1369). *Tarih-i Eyyubiyân. Müferricü'l-kürûb fî ahbârî benî eyyûb*. Çev. Pervîz Atabekî, Tahran.
- Kanar, Mehmet. (1998). *Ferbengî türkeî be farisî, ferbengî farisî be türkeî* (Büyük sözlük, farsça-türkçe, Türkçe-farsça), İstanbul.
- Karslı, İlyas. (2013). *Arapça-Türkçe yeni sözlük*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kaya, Çetin. (2021). "Hülegü'nün İlhanlı hanedanına meşru zemin inşası", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları*, 3 (6), 241-250.
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî. (1999). *Musâmeretu'l-ahbar ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara: TTK.
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî. (1943). *Selçukî devletleri tarihi*, Çev. M. Nuri Gencosman, (Not. F. N. Uzluk), Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Kirişoğlu, Alican. (2018). "İlhanlılar tarihinden bir kesit; baydu han ve devri", *İran Araştırmaları (İraniyat) Dergisi*, 3 (1), İranoloji Derneği Yayınları, 65-112.
- Köprülü, M. Fuad. (1942). "XIII. asırda maraga rasathanesi hakkında bazı notlar", *Belleten*, 6 (23-24), 207-226.
- Köprülü, M. Fuad. (2005). "Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekâmülü". *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Haz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 295-326.
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and change in medieval persia. Aspects of administrative, economic and social history 11th-14th century*. London.
- Lambton, A. (1997). Awqâf in Persia: 6th-8th / 12th-14th Centuries. *Islamic Law and Society*, 4(3), 298-318. <https://doi.org/10.1163/1568519972599761>
- May, Timothy. (2016). "Mongol conquest strategy in the middle east". *The mongols' middle east. Continuity and transformation in ilkhanid iran*, Ed. Bruno De Nicola, Charles Melville, Brill, 13-37.
- Minovi, M., Minorsky, V. (1940). "Naşîr al-dîn tûsî on finance". *BSOAS*, 10 (3), Cambridge University Press, 755-789.
- Miraftab, Mahmud. (1956). *Dastûr al-kâtib fî tacyin al-marâtib*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen.
- Morgan, David. (2007). *The mongols*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkârî. (1363). *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran.
- Muhammed Cevâd Meşkûr. (1352/1973). *Târîh-i tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nobom-i hicrî*, Tahran.
- Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcivânî. (1971). *Destûru'l-kâtib fî ta'yîn'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alîoglu 'Ali-zâde, 1 (2), Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Moskova.
- Naiemi, Atri Hatef. (2019). *A dialogue between friends and foes: Transcultural interactions in ilkhanid capital cities 1256-1335 AD*, University of Victoria. Doktora Tezi, Victoria.

- Nasîru'd-dîn et-Tûsî. (ty.). *Zich'ul ilbanî*, Bibliotheque Nationale France, Department des Manuscrits, Persian 163 (el yazması).
- Olgun, İbrahim, Drağsan, Cemşit. (1966). *Farsça-Türkçe sözlük*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Özdemir, H. Ahmet. (2011). *Moğol istilâsı. Cengiz ve hülâgû dönemleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özgüdenli, Osman Gazi. (2009). *Moğol iranında gelenek ve değişim. Gâzân han ve reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, Osman. G. (2006). “XIV. yüzyılda tebrîzde bir hayır ve kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”. *Turco-Iranica. Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 173-206.
- Özgüdenli, Osman. G. (2006 b). “Bir ilhânî şehir modeli: Rab’-i reşîdîde meslekler, görevliler ve ücretler”. *Turco-Iranica. Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 207-223.
- Peacock, A. C. S. (2020). “Waqf inscriptions from medieval anatolia”. *Philanthropy in Anatolia through the Ages. The First International Suna & Inan Kiraç Symposium on Mediterranean Civilizations*, Ed. Oguz Tekin, Christopher H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul: Koç University Press, 183-193.
- Pfeiffer, Judith. (2003). *Conversion to islam among the ilkhans in muslim narrative traditions. The case of ahmad tegüder*. The University of Chicago. Doktora Tezi, Chicago-Illinois.
- Pfeiffer, Judith. (2013). “Protecting private property vs negotiating political authority: Nur al-Din b. jaja and his endowments in thirteenth-century anatolia”. *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran. Art, Literature and Culture From Early Islam to Qajar Persia*, Ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock and Firuza Abdullaeva, London: Published by I. B. Tauris, 147-165.
- Petrusevskiy, I. P. (1976). *Keşâverzî ve münâsebât-ı arzî der-îrân. ‘Abd-i mogûl*. Çev. Kerim Keşâverz, 2, Tahran: Müesses-e Mütâlaat ve Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Petrusevskiy, I. P. (1968). “The socio-economic condition of iran under the il-Khâns”. *The Cambridge History of Iran*, 5 (The Saljuq and Mongol Periods), Ed. J. A. Boyle, Cambridge: Cambridge University Press, 483-537.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1940). *Târih-i mubârek-i gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte gâzân-hân's aus dem tâ'rih-i mubârek-i gâzânî des reşîd al-Dîn fadlallâh b. 'imâd al-daula abü'l-hair*. London.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1373). *Câmi'u't-tevârih*. neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, 4, Tahran.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1957). *Câmi'u't-tevârih*. 3, neşr. ‘Abdu’l Kerim ‘Ali-oğlu ‘Alî-zâde, Bakü.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1957). *Ta'rih-i mübârek-i gâzânî des raşîd al-dîn fadlallâh abü'l-hair. Geschichte der ilhâne abâgâ bis gâihâtü (1265-1295)*. neşr. Karl Jahn's-Gravenhage.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (2013). *Câmiu't-tevârih (İlhanlılar kısmı)*. Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara: TTK.

- Reşîdû'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (2536/1977). *Vakf-nâme-yi rab'i-reşîdî*. neşr. Muctebâ Mînovî, İrec Avşâr, Tahran.
- Reşîdû'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1358). *Sevânihu'l-efkâr-i reşîdî*. neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran.
- Rybatzki, Volker. (2006). *Die personennamen und titel der mittelmongolischen dokumente*. Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies.
- Sâmi, Şemseddin. (2010). *Kâmûs-ı türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Schurmann, Herbert Franz. (1956). *Economic structure of the yüan dynasty. Translation of chapters 93 and 94 of the yüan-shih*. Cambridge.
- Siddiqi, Bakhtyar Husain. (1983). "Nasîr al-din tusi". *A History of Muslim Philosophy*, 1, Ed. M. M. Sharif, 564-580.
- Soudavar, Abol'ala. (1379/2000). "Nokhostûn farmân-i fârsî-yi ilkhânân". *Mîrâs-i Cavidân*, 8 (29), 33-36. Türkçe Çev. (2006). "İlk Farsça ilhanlı fermânı". Çev. Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 339-347.
- Starr, S. Frederick. (2013). *Lost enlightenment. Central asia's golden age from the arab conquest to tamerlane*. Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- Şemîs Şerîk Emîn. (1357/1938). *Ferbeng-i istilâbât-i divânî-yi dovrân-i mogûl*. Tahran.
- (1401) *Şerh-i müşkilât-ı târih-i vassâf. Tecziyetu'l-emsâr ve tecziyetu'l-a'sâr*. be ihtimâm: Ahmed Hâtemî, Celîl-i Teclîl, 1, Dânişgâh-i Şehid Beheştî, Tahrân: Neşr-i Ulûm.
- Şihâb ad-Dîn Ahmad an-Nuwayrî. (2020). *Das unfassbare fassen und zu geschichte formen. An-Nuwayrîs dîkr ahbâr ad-dawla al-ğünkizhânîya*. Çev. ve Haz. Anna Katharina Angermann, Universität Bonn, Philosophischen Fakultät. Doktora Tezi, Bonn.
- Şihâbed-dîn b. Fazlullâh el-Ömerî. (1968). *Das mongolische weltreich. Al-'umari's darstellung der mongolischen reiche in seinem werke masâlik al-absâ fî mamâlik al-amsâr*. (Moğollarla ilgili kısmın neşri ve Çev. Klaus Lech), Wiesbaden.
- Takiyüddin Ahmet b. 'Ali el-Makrizî. (1997). *es-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata, 2, Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmiye.
- Temir, Ahmet. (1989). *Kırşehir emiri caca-oğlu nureddinin 1272 tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesi*. Ankara: TTK.
- Uyar, Mustafa. (2003). "İlhanlı devletinde yahudi bir vezir: Sa'düddeve". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21 (33), 129-135.
- https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000143
- Vásáry, István. (2007). "The origin of the institution of basqaqs". *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th centuries*, Variorum Collected Studies Series, 201-206.

**Türkiye’de Yaş Sebze ve Meyve Pazarlama Süreci:
Toptancı Halleri ve Hal Kayıt Sistemi Üzerine Bir İnceleme**

*Marketing Process of Fresh Vegetables and Fruit in Turkey: A Study on
Wholesale Markets and Wholesale Market Registration System*

Atıla DEVECİ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author
Ziraat Y. Müh. | Agricultural Engineer
Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Tarım
Ekonomisi Bölümü
Adana, Türkiye
atiladeveci@gmail.com | 0009-0005-1388-7426

Ömer Faruk EMEKSİZ

Prof. Dr. | Prof. Dr.
Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi,
Tarım Ekonomisi Bölümü
Adana, Türkiye
femeksiz@cu.edu.tr | 0000-0001-8820-9922.

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Derleme Makale

Geliş Tarihi | Received: 06.05.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Contribution Rate: A.D. %50;
Ö.F.E. % 50

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. Bu çalışma birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında tamamladığı “Adana İlinde, Seçili Yaş Sebze ve Meyve Türlerinde Pazarlama Marjlarının Analizi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Review Article

Kabul Tarihi | Accepted: 26.06.2025

Yayın Sezonu | Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation. This study is based on the first author’s master’s thesis entitled “Analysis of Marketing Margins in Selected Fresh Fruit and Vegetables in Adana Province”, completed under second author.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atf | Citation: Deveci, A., Emeksiz Ö. F. (2025). Türkiye’de Yaş Sebze ve Meyve Pazarlama Süreci: Toptancı Halleri ve Hal Kayıt Sistemi Üzerine Bir İnceleme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 26(56), 61-83.
DOI: 10.70854/sobbiad.1693316

Abstract

This study focuses on the role of the Wholesale Market Registration System (Hal Kayıt Sistemi- HKS) in the trade of fresh fruits and vegetables, examining its regulatory function through a review of relevant legislation and literature. The primary aim of HKS is to ensure transparency, enhance traceability, and prevent unregistered transactions within the wholesale markets. By digitally recording data throughout the supply chain from producer to consumer the system contributes to market regulation and stability. The study emphasizes that, rather than introducing new legal amendments, improving the functionality and efficiency of the existing HKS is more crucial for combating informal trade and addressing sectoral challenges. In this context, HKS is not only a registration tool but also an effective mechanism for supervision and market regulation.

Keywords: Fresh fruit and vegetable marketing, Informal trade, Wholesale Market Registration System (HKS)

Öz

Bu çalışma, Hal Kayıt Sistemi’nin (HKS) yaş meyve ve sebze ticaretindeki işlevine odaklanarak, sistemin sektör içerisindeki düzenleyici rolünü mevzuat ve literatür taramasıyla incelemektedir. HKS’nin temel amacı; hal üzerinden gerçekleşen ticarete şeffaflık sağlamak, izlenebilirliği artırmak ve kayıt dışı işlemleri engelleyerek sektörü denetim altına almaktır. Sistem, üreticiden tüketiciye kadar olan zincirde verilerin dijital ortamda kayda geçirilmesini sağlayarak hem ticaretin düzenlenmesine hem de piyasa istikrarının korunmasına katkıda bulunmaktadır. Çalışmada, kayıt dışılıkla mücadelede ve sektörel sorunların çözümünde yeni yasal düzenlemelerden ziyade mevcut HKS’nin işlevselliğinin artırılmasının daha etkili olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda HKS, sadece bir kayıt aracı değil, aynı zamanda etkin bir denetim ve düzenleme mekanizması olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaş sebze ve meyve pazarlaması, Kayıt dışı ticaret, Hal Kayıt Sistemi (HKS)

Giriş

Tarım sektörü, Türkiye ekonomisinin temel dinamiklerinden biri olup, istihdamdan dış ticarete kadar geniş bir etki alanına sahiptir. Bu sektör içerisinde yaş sebze ve meyve üretimi hem üretim hacmi hem de tüketiciye doğrudan ulaşan yapısıyla ayrı bir öneme sahiptir. Ancak üretimin tek başına yeterli olmadığı, bu ürünlerin etkin ve verimli bir şekilde pazarlanmasının da en az üretim kadar stratejik bir boyut taşıdığı bir gerçektir. Türkiye’de yaş sebze ve meyve pazarlama süreci; üreticiden tüketiciye kadar uzanan, çeşitli araçların ve yapısal unsurların yer aldığı çok katmanlı bir sistemle yürütülmektedir.

Bu sistemin temel taşlarından biri olan toptancı halleri, ürünlerin ilk elden satışının gerçekleştirildiği, fiyat oluşumunun belirlendiği ve ticari faaliyetlerin organize edildiği merkezlerdir. Toptancı hallerinin yanında, sektörün dijitalleşme ve şeffaflık ilkeleri doğrultusunda geliştirilen Hal Kayıt Sistemi (HKS) ise, ürünlerin izlenebilirliğini sağlamakta ve kayıt dışılığın önlenmesine katkı sunmaktadır. Bu unsurlar, yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda sosyal, lojistik ve hukuki boyutları da içeren geniş kapsamlı bir pazarlama yapısının temelini oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, çalışmanın amacı; Türkiye’de yaş sebze ve meyve pazarlama sürecini bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak, organizasyonel yapı, toptancı halleri ve HKS’nin işlevleri doğrultusunda sektördeki mevcut durumu değerlendirmek ve karşılaşılan sorunlara yönelik çözüm önerileri sunmaktır. Böylece, yaş meyve ve sebze sektöründe daha etkin, sürdürülebilir ve şeffaf bir pazarlama sistemine ulaşılması yönünde katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Bu çalışmanın temelini, 5957 sayılı Kanun ve buna bağlı yönetmelikler, tebliğler ve genelgeler gibi mevzuat metinleri oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında, ilgili konunun kuramsal temellerini güçlendirmek amacıyla Ticaret Bakanlığı web sitesi ve literatürden de kapsamlı bir şekilde faydalanılmıştır. Literatür taramasında özellikle son yıllarda yapılmış akademik çalışmalar incelenmiş; mevzuat analizi ise yasa, yönetmelik ve idari düzenlemeler temelinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş ve doküman analizi tekniği kullanılarak belgeler sistematik biçimde sınıflandırılıp içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Böylece kuramsal bilgi ile uygulamadaki hukuki çerçeve bütüncül bir şekilde ele alınarak konunun teorik ve pratik boyutları ortaya konmuştur.

1. Yaş Sebze ve Meyve Ticareti Üzerine Kurumsal Yapılanma ve Denetim Mekanizmaları

Türkiye’de yaş meyve ve sebze ticareti, üretimden tüketime kadar olan süreçte çok aktörlü bir yapıya sahip olup, bu yapının denetlenmesi ve kayıt altına alınması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, 5957 sayılı Kanun doğrultusunda yapılandırılan Hal Kayıt Sistemi (HKS), yaş meyve ve sebze ticaretinin şeffaf, izlenebilir ve kayıtlı bir zeminde yürütülmesini sağlamak amacıyla hayata geçirilmiştir. HKS’nin en temel işlevi, ticarete konu olan ürünlerin her aşamada izlenebilmesini sağlayacak bir veri altyapısı kurmak ve bu verileri kamu otoritelerinin denetim süreçlerine entegre etmektir. Bu nedenle taze sebze ve meyve pazarlamasında kullanılan yöntemler, önemli bir pazarlama fonksiyonu oluşturmaktadır (Akpınar vd., 2009).

1.1. Yasal ve Kurumsal Çerçeve (5957 Sayılı Kanun)

26 Mart 2010 tarihinde yürürlüğe giren 5957 sayılı “Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun”; toptancı hallerin kuruluşu, yönetimi, denetimi, hal rüsumu, hal hakem heyeti gibi konuları kapsamlı şekilde düzenlemektedir. Yaş sebze ve meyve ticareti, Türkiye’de Ticaret Bakanlığı ile yerel yönetim birimlerinin eşgüdüm içinde denetim ve düzenleme faaliyetlerini sürdürdüğü bir alandır. Ticaret Bakanlığı, ilgili mevzuatın etkin biçimde uygulanmasını temin amacıyla her türlü idari tedbiri alma, yerel yönetim birimlerine gerekli talimatları verme ve denetim faaliyetlerini gerçekleştirme yetkisi ve sorumluluğuna sahiptir. Yerel yönetimler ise yaş sebze ve meyve ticaretinin düzenli ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için, ilgili mevzuat çerçevesinde toptancı hallerini kurmak ve Ticaret Bakanlığı’nın onayı doğrultusunda işletmekle yükümlüdür. Ayrıca, yerel yönetimler tarafından yetki devri suretiyle, gerçek veya tüzel kişiler de toptancı hallerinin kurulması ve işletilmesinde görev alabilmektedir. 5957 sayılı Kanun, yaş sebze ve meyve ticaretinin düzenlenmesi amacıyla toptancı hallerin kuruluş koşullarını, işletme esaslarını ve denetim yetkilerini belirlemektedir. Aynı kanun uyarınca Ticaret Bakanlığı, Hal Kayıt Sistemi’ni kurmakla yükümlü kılınmış, yerel yönetimlere ise toptancı hallerin kurulması ve işletilmesine yönelik yükümlülükler verilmiştir (Resmî Gazete, 2010).

Ticaret Bakanlığı; Kanunun 15. maddesi, Ticaret Bakanlığı’na idari düzenleme, talimat verme, veri izleme ve denetim yetkileri tanır. Ayrıca, madde 16 ile HKS'nin oluşturulması, veri toplama, izlenmesi ve yayımlanması zorunlu kılınmıştır. 5957 sayılı Yasa (2010) kapsamında Hal Kayıt Sistemi (HKS) ile yaş meyve-sebze ticareti dijital olarak izlenebilir hale getirilmiştir. Adanacioğlu ve Yercan (2012), bu düzenlemenin kayıt dışılığın önlenmesine zemin hazırladığını ancak fiilen hayata tam yansımadığını belirtir.

Yerel Yönetim Sorumluluğu: 3. maddede toptancı hallerin kurulması belediyeler ya da özel/kooperatif sahibi gerçek-tüzel kişiler tarafından yapılabilir. Bu işletim, Bakanlık onayı ile şekillenir. Kınıklı vd. (2019) İzmir örneğinde hem belediye ortamında hem de yetki devriyle işleyen modelleri detaylı biçimde incelemiştir. Belediye encümeni onayı, laboratuvar, tasnif, depolama gibi asgari tesislere ve altyapıya sahip olma zorunluluğu getirilmiştir.

1.2. Veri Sistemleri ve Denetim

Hal Kayıt Sistemi (HKS); Ticaret Bakanlığı tarafından geliştirilerek toptancı hallerdeki tüm ticari hareketlerin dijital olarak izlenebilir hale gelmesini sağlamıştır. Bu kapsamda, Ticaret Bakanlığı tarafından oluşturulan ve geliştirilen Hal Kayıt Sistemi (HKS), yaş sebze ve meyve ticaretine ilişkin verilerin kayıt altına alınmasını sağlayarak, sektörde koordinasyonun sağlanması, denetim faaliyetlerinin yürütülmesi ve istatistiki analizlerin yapılması açısından önemli bir araç işlevi görmektedir. HKS, Kanunun 16. maddesine istinaden oluşturulmuş olup, 15 Şubat 2012’de faaliyete geçmiştir. Bu sistem sayesinde;

- Fiyat, hacim gibi veriler merkezi toplanarak analiz edilir.
- Bakanlık ve yerel denetim birimleri koordineli şekilde denetim sağlar.
- İstatistiki değerlendirmelerle piyasa takibi ve kriz yönetimi etkin yürütülür.

Gıda güvenliği; kimyasal kalıntılar ve teknik şartnamelere uyum, HKS tabanlı denetimle daha sistematik şekilde izlenmekte; bu yönde laboratuvar altyapısı ve sertifikasyon sistemleri kurulmaktadır.

Yaş sebze ve meyve ticareti, ürünlerin üretim yerlerinde veya ithalat işlemlerinin gerçekleştiği gümrük kapılarının bulunduğu bölgelerde kurulan toptancı hallerinde, Hal Kayıt Sistemi (HKS) üzerinden pazarlama organları tarafından yapılan bildirimler aracılığıyla yasal zeminde gerçekleştirilmektedir. Her bir pazarlama organı, gerçekleştirdiği ticarete; ürünün tedarik edildiği kaynak, sevk edildiği yer, ürünün türü, çeşidi, miktarı ve işlem tutarına ilişkin bilgileri HKS’ye kaydetmekle yükümlüdür. Bu bildirimler doğrultusunda, sistemde her bir ürün için dijital bir "künye" oluşturulmakta; böylece ürünün üretimden tüketime kadar olan her aşaması kayıt altına alınarak izlenebilir hâle gelmektedir. Ürünlerin toptan veya perakende ticaretini yapan aktörlerin yanı sıra, bu ürünleri taşıyan nakliyeciler ve depolayan işletmeler de ilgili ürünlerin toptancı hallerinden temin edildiğini ve sistem üzerinde doğru beyanlarla bildirildiğini belgelemek zorundadır. Bu uygulama, kayıt dışılığın önlenmesi ve ticaretin şeffaf biçimde yürütülmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Kınıklı vd. (2019), Hal Kayıt Sistemi’nin ürünün üretim noktasından

nihai tüketiciye kadar izlenmesine, dijital künye oluşturulmasına ve bu şekilde kayıt dışılığın önlenmesine olan katkısını vurgulamıştır.

Denetim mekanizmalarının merkezinde Hal Kayıt Sistemi bulunmaktadır. HKS aracılığıyla yapılan bildirimlerde; ürünün menşei, türü, miktarı, fiyatı, sevkiyat bilgileri ve alıcı-satıcı kimlikleri sistematik olarak kayıt altına alınmakta, her ürün için dijital bir künye oluşturularak izlenebilirlik sağlanmaktadır. Bu künyeler, üretimden perakende satışa kadar olan tüm aşamalarda ürünlerin nereden geldiğini ve kaç el değiştirdiğini belgeleyerek, kayıt dışılığı önlemeye yönelik somut bir araç sunmaktadır. Toptancı hallerine giren ya da buralardan çıkan her ürün için bu bildirimlerin eksiksiz yapılması, sistemin işlerliği açısından kritik öneme sahiptir.

Bununla birlikte, sistemin pratikte karşılaştığı sorunlar da dikkat çekicidir. Özellikle küçük üreticilerin sisteme entegrasyonunda yaşanan zorluklar, mobil uygulamaların sınırlı erişilebilirliği, kayıt dışı ticaretin sürmesi ve bazı aktörlerin bildirim yükümlülüklerinden kaçınması, denetim mekanizmasının etkinliğini azaltmaktadır. Ayrıca, perakende düzeyde faaliyet gösteren semt pazarları gibi alanlarda ürünlerin sisteme dahil edilmesi sürecinde yeterli kontrol mekanizmaları bulunmamaktadır. Bu da son aşamada ürün izlenebilirliğinde kopukluklar yaratmaktadır. Hal Kayıt Sistemi'nin uygulamada yetersiz kaldığı ve komisyoncuların büyük bir kısmının bu sistemi etkisiz bulduğu görülmektedir (Kınıklı vd., 2019).

Bu kapsamda denetim sisteminin güçlendirilmesi için çeşitli öneriler sunulabilir. Öncelikle, HKS kullanıcı ara yüzleri sadeleştirilmeli, özellikle küçük ölçekli üreticilere yönelik teknik destek ve eğitim faaliyetleri artırılmalıdır. Yerel yönetimlerin denetim kapasiteleri geliştirilerek, pazar yerlerinde doğrudan gözetim mekanizmaları oluşturulmalı; mobil ekipler aracılığıyla denetimler artırılmalıdır. Ayrıca, üretici örgütlerinin HKS'ye entegrasyonu teşvik edilmeli ve kayıt dışı faaliyetlere karşı caydırıcı cezai yaptırımlar uygulanmalıdır. Yaş meyve ve sebze ticaretinin izlenebilir, güvenli ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması için etkin bir denetim mekanizması zorunludur.

Hal Kayıt Sistemi bu sürecin merkezinde yer almakla birlikte, sistemin tam işlevselliğe kavuşabilmesi için hem kurumsal kapasitenin artırılması hem de paydaşların bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede atılacak her adım, gıda güvenliğini güçlendirecek, kayıt dışılığı azaltacak ve tarım piyasalarının daha sağlıklı işlemesine katkı sağlayacaktır.

1.3. Toptancı Hallerin Yaş Sebze ve Meyve Ticaretindeki Düzenleyici ve Denetleyici Rolü

Toptancı haller, yaş meyve ve sebze ticaretinin düzenli, izlenebilir ve denetlenebilir şekilde yürütülmesini sağlayan temel yapılar arasında yer almaktadır. Bu haller, üreticiden tüketiciye kadar uzanan tedarik zincirinde ürünlerin toplanması, sınıflandırılması, fiyatlandırılması ve dağıtımında merkezi bir rol üstlenir. Ticareti kayıt altına almak ve şeffaf fiyat oluşumunu sağlamak amacıyla dijital sistemler üzerinden işlem yapılmasını zorunlu kılan yasal düzenlemelerle desteklenen bu yapılar, aynı zamanda gıda güvenliği, kalite kontrolü ve piyasa istikrarı açısından da

kritik önemdedir. Denetim yetkisi hem merkezi idare hem de yerel yönetimler arasında paylaştırılmış olup, bu yapı sayesinde toptancı haller sadece ticaretin yürütüldüğü alanlar değil, aynı zamanda piyasa gözetiminin ve kamu otoritesinin etkinliğinin sağlandığı yerler hâline gelmiştir. Bu işlevsellik, ürün hareketlerinin izlenmesi, kayıt dışılığın azaltılması ve üretici ile tüketici arasındaki aracılık zincirinin denetlenmesi açısından stratejik bir değer taşımaktadır.5957 sayılı Kanun kapsamında toptancı halleri;

- Yaş meyve ve sebze ticaretinin kayıt altına alınması,
- Arz-talep dengesi içinde fiyat oluşumunun sağlanması,
- Haksız ticari uygulamaların önlenmesi,
- Kayıt dışı ekonomiyle mücadele,
- Gıda güvenliğinin izlenmesi,
- Merkezi ve yerel düzeyde denetim yapılabilmesi

açılarından sistemin kilit denetim ve düzenleme noktalarıdır.

Ancak akademik çalışmalar, uygulamada altyapı eksiklikleri, kurumsal kapasite sorunları ve kayıt dışılık gibi engellerin bu işlevlerin etkin biçimde yerine getirilmesini sınırladığını göstermektedir. Adanacıoğlu ve Yercan (2012) tarafından yapılan bir çalışmada, Yeni Hal Kanununun yürürlüğe girmesine rağmen kayıt dışı işlemlerin önlenemediği, yaş meyve ve sebze ticaretinde toptancı hallerinin müzayede, depolama, tasnifleme ve ambalajlama tesisleri ile laboratuvar ve soğuk hava deposu gibi alt yapı eksiklikleri nedeniyle pazarlama ve yardımcı hizmetleri yerine getirmede işlevsiz kaldığı, gıda güvenilirliğinin ihmal edildiği, kayıt dışılığa bağlı olarak rekabet şartlarının oluşturulamadığı, üretici ile tüketici arasındaki pazarlama marjının oldukça yüksek olduğu ve bunun giderek arttığı belirtilmiştir (Adanacıoğlu ve Yercan, 2012).

Toptancı halleri, yaş sebze ve meyve toptan ticaretinin serbest piyasa koşullarında yürütüldüğü, ürün fiyatlarının alıcı ve satıcı arasında karşılıklı anlaşmayla belirlendiği, arz ve talebe müdahale edilmeyen pazar yapılarıdır. Bu yapılar, ekonomik faaliyetlerin tam rekabet koşulları altında gerçekleşmesini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Aynı zamanda toptancı haller, yaş sebze ve meyve ürünlerinin analiz edilmesi, depolanması, ayıklanması, sınıflandırılması, hazırlanması, ambalajlanması, işaretlenmesi ve etiketlenmesi gibi pazarlama işlemlerinin yasal denetim altında, nitelikli koşullarda yürütülmesine olanak tanımaktadır. Toptancı Halleri, yaş sebze ve meyve ticaretinin kalite, standart ve sağlık kurallarına uygun olarak serbest rekabet sistemi içerisinde yapılmasını sağlamak, üretici ve tüketiciler ile yaş sebze ve meyve ticaretini meslek edinenlerin çıkarlarını dengeli ve eşit şekilde korumak amacıyla kurulmaktadır (Yılmaz, 2007).

Yaş sebze ve meyve ticaretine konu olan her ürün, Hal Kayıt Sistemi’ne (HKS) bildirilmek suretiyle yalnızca toptancı halleri dâhilinde pazarlanabilmektedir. Ancak bazı istisnai durumlarda, HKS’ye bildirimde bulunmak kaydıyla, ürünlerin toptancı hali dışında da toptan satışı mümkün kılınmıştır. Bu istisnalar; sanayi üretiminde kullanılmak üzere pazarlanan ürünler, ithalat ve ihracat amacıyla işlem gören ürünler, üretici örgütlerince doğrudan satılan mallar, Organik Tarım Kanunu

kapsamındaki sertifikalı ürünler ve İyi Tarım Uygulamaları kapsamında sertifikalandırılmış ürünleri kapsamaktadır.

Bunun yanında, perakende olarak ya da toptancı halinde toptan satış yapmak ya da sadece kendi tüketiminde kullanmak amacıyla fatura veya müstahsil makbuzu karşılığında doğrudan üreticilerden yapılan toptan alımlar da HKS' ye bildirilmek koşuluyla toptancı hali dışında gerçekleştirilebilmektedir. Bu istisnalar haricindeki tüm yaş sebze ve meyve ticareti elektronik ticaret yoluyla yapılan satışlar da dâhil olmak üzere yalnızca toptancı haller aracılığıyla yürütülmektedir. Ticarete konu ürünün işlem gördüğü pazarlama kanalına bağlı olarak, Ticaret Bakanlığı ve ilgili yerel yönetim birimleri tarafından müştereken belirlenen rüsum bedeli (yaş sebze ve meyve ticaretinden alınan vergi tutarı) değişiklik göstermektedir. Hal dâhilinde pazarlanan ürünlerden toplam ticaret bedelinin %1'i oranında rüsum alınırken; toptancı hali dışında, ancak HKS bildiriyle gerçekleştirilen yasal satışlardan bu oran %2'ye çıkmaktadır. Hal dışında yapılan yasal ticaret genellikle zayıt oranını en aza indirmek amacıyla yürütülen; sanayiciler tarafından sınaî üretim amacıyla, ihracatçılar tarafından dış pazarlara sunulmak üzere ve üretici örgütlerince doğrudan gerçekleştirilen satışları kapsamaktadır. HKS uygulamaları, pazarlama zincirinin izlenebilirliği açısından önemli katkılar sunmaktadır (Ölmez ve Demirörs, 2015) (Kınıklı vd., 2019).

Yaş sebze ve meyve ticareti, Ticaret Bakanlığı kurumlarının denetim ve kontrolünde, ilgili İl'in Belediyesi ya da İl Belediyesinin kurulmasına müsaade ettiği özel toptancı hallerinin yönetiminde gerçekleştirilmektedir. Türkiye'de belediyelerce bizzat işletilen 170 adet toptancı halinin yanı sıra 6 adet de özel toptancı hali mevcuttur. Türkiye'de toptancı hallerin sayısı 177 adet (2009 yılında 191 adet) olup, çoğunlukla altyapı eksiklikleri giderilememiştir. Ayrıca, Türkiye'deki haller büyüklük kriterlerine göre sınıflandırıldığında, yaklaşık %90'ı küçük sınıfına girmektedir (Albayrak, 2009). (Çizelge 1)

Çizelge 1: Türkiye Yaş Sebze ve Meyve Halleri Sayısı (2025)

S/N	Yaş Sebze ve Meyve Halleri	Sayı (Adet)
1	Belediye Toptancı Hal Sayısı	170
2	Özel Toptancı Hal Sayısı	6
Toplam Toptancı Hal Sayısı		176

Kaynak: Ticaret Bakanlığı (<https://ticaret.gov.tr/istatistikler/bakanlik-istatistikleri/ic-ticaret-ve-tuketici-istatistikleri/meyve-ve-sebze-ticareti-verileri>), Son Erişim:14.04.2025

1.4. Yaş Sebze ve Meyve Tedarik Zincirinde Perakende Pazarlama Kanallarının Rolü ve 5957 Sayılı Kanun'un Etkisi

Yaş meyve ve sebze ticareti, tarladan sofraya uzanan çok aşamalı bir süreci kapsar. Bu sürecin son halkasını oluşturan perakende pazarlama kanalları; semt pazarları, süpermarketler, manavlar ve üretici pazarları gibi satış noktalarını içerir ve ürünün nihai tüketiciye ulaşmasında kritik rol oynar. 5957 sayılı Kanun, bu aşamayı sistemin ayrılmaz bir parçası olarak tanımlayarak, perakende satış noktalarının

toptancı halleri aracılığıyla kayıtlı ürün temin etmesini ve Hal Kayıt Sistemi (HKS) üzerinden işlem yapmasını zorunlu kılmıştır. Böylece ürün akışı izlenebilir hâle getirilmiş, piyasa düzeni ve gıda güvenliği güçlendirilmiştir. Perakende kanallar aynı zamanda üreticinin emeğini değere dönüştürmesini ve tüketicinin adil fiyatla güvenli ürüne ulaşmasını sağlar. Bu yapılar, yalnızca ticaretin son noktası değil, aynı zamanda ekonomik denge ve toplumsal fayda açısından da önemli işlevler üstlenir.

Yaş sebze ve meyve ürünlerinin perakende düzeyde pazarlanmasında, belirli günlerde kurulan semt pazarları, ürünlerin nihai tüketicisiyle buluştuğu en yaygın perakende pazarlama kanallarından biridir. Semt pazarları, yerel yönetimler tarafından belirlenen alanlarda, haftanın genellikle bir veya iki günü kurulan ve yaş sebze ile meyve ürünlerinin serbest piyasa koşulları altında perakende olarak satışa sunulduğu geçici piyasa yapılarıdır. Perakendeciler pazarda sahip oldukları güç nedeniyle tüketici talebini, tüketicilerin neyi, nasıl ve nerede satın aldıklarını şekillendirmektedir (Chen, 2007).

Tüketicilerin semt pazarlarını tercih etmesinde çeşitli etkenler rol oynamaktadır. Bu etkenler arasında; ürün çeşitliliğinin fazla olması, fiyatların genellikle daha makul düzeylerde seyretmesi, pazarlık imkânı sunulması, pazar yerinin ikametgâha yakınlığı, ürünlerin taze ve doğal olması gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Bu özellikleriyle semt pazarları, hem tüketici tercihlerinde önemli bir yer edinmekte hem de yaş sebze ve meyve ticaretinin yerel ölçekte canlılığını sürdüren temel perakende noktaları arasında yer almaktadır. Pazarlar, en düşükten en yüksek gelir düzeyine kadar tüm toplumsal gruplara hitap etmeleri, alıcılara seçenekler sunmaları, ucuzlukları ve kolay erişilebilir olmaları yüzünden yarattıkları şehrsel sorunlara rağmen, asla önemlerini kaybetmeyecek gibi görünmektedirler (Özgüç ve Mitchell, 2000).

Organize perakende zincirleri, son yıllarda Türkiye’de yaş sebze ve meyve perakende pazarında hızla büyüyerek geleneksel kanallara kıyasla daha geniş ürün yelpazesi ve operasyonel avantajlarla önemli bir pay elde etmiştir. Türkiye’de geleneksel perakende yapıları olan bakkal, manav, büfe ve zincir dışı küçük marketler hâlen varlığını korumakla birlikte, son on yıllık süreçte organize hızlı tüketim malları perakendeciliği belirgin bir büyüme göstermiş ve yaş sebze ile meyve satışında dikkate değer bir pazar payı elde etmiştir. Bu gelişme, organize perakende zincirlerinin sahip olduğu geniş tedarik ağı, ürün çeşitliliği, kalite kontrolü, standardizasyon, esnek ödeme koşulları, işletme güvenilirliği ve etkili pazarlama stratejileri gibi avantajlarla doğrudan ilişkilidir.

Organize perakende yapıları, yaş sebze ve meyve tedarikinde büyük ölçekli ve planlı alım gücüne sahip olmaları sayesinde ürünlerin hem kalite hem de süreklilik açısından standart bir yapıda tüketiciye ulaştırılmasına olanak sağlamaktadır. Bu yönüyle organize perakendecilik, geleneksel satış kanallarının sunduğu esneklik ve birebir hizmetten farklı olarak, ölçek ekonomisinin ve teknolojik altyapının avantajlarını yansıtan çağdaş bir perakende pazarlama modelidir.

Teknolojik gelişmeler, hızlı nüfus artışları ve kentleşme, nüfusun sosyodemografik yapısındaki değişimler, tüketici davranışları ve alışkanlıklarının farklılaşması, pazarlama yönetiminin katkısıyla meydana çıkan yeni ihtiyaçlar ve aynı

ihtiyaçlara cevap verecek ürün ve marka sayısındaki artışlar perakendecilik sektöründe de değişime sebep olmuştur (Aksulu, 2000).

Sonuç olarak, 5957 sayılı Kanun'un öngördüğü düzenlemeler doğrultusunda perakende pazarlama kanalları, yaş meyve ve sebze ticaretinin hem kayıt altına alınmasında hem de sistemin şeffaf, güvenilir ve sürdürülebilir işleminde temel bir rol üstlenmektedir. Bu kanalların işlevselliği, yalnızca ticari verimlilik açısından değil, tüketici sağlığı, gıda güvenliği ve kamu denetimi açısından da stratejik bir öneme sahiptir.

2. Hal Kayıt Sistemi (HKS)

Hal kayıt sistemi (HKS); 5957 sayılı kanunun 11.03.2010 yılında kabul edilmesi ve 1.1.2012 tarihinde yürürlüğe girmesi ile yaş sebze ve meyve ticaretinde aktif olarak kullanılmaya başlanmıştır. Taze sebze ve meyvelerin tüketim oranları oldukça yüksek olduğu için ticari olarak da oldukça önemli besin maddeleri arasında yer almaktadırlar. Diğer yandan bu gıdalar kayıt dışı işlemlere de oldukça müsaittir. Ancak kayıt dışı işleme dâhil edilen taze sebze ve meyveler hem ekonomik hem de sağlık açısından topluma zarar vermektedir (Çetin, 2009).

Hal kayıt sisteminin yürürlüğe girmesi ile

1.Yaş sebze ve meyve ticareti ile ilgili meslek grup ve mensuplarının kayıt altına alınması,

2.Üreticiden, nihai tüketiciye kadar olan tüm pazarlama aşamalarında yaş sebze ve meyve ticaretinin kayıt altına alınarak, kayıt dışılığın önlenmesi,

3.Hal Kayıt Sistemi ile ilgili güncel veri tabanı oluşturularak, yaş sebze ve meyve ticaretinin elektronik ortamda takip edilmesi,

4.Kamu sektöründe karar vericilerin yaş sebze ve meyve ticaretinin daha sağlıklı yapılabilmesi adına üretim ve tüketim politikaları, dış ticaret politikaları vb. gibi işlemlerde ihtiyaç duyduğu istatistiksel işlemler ve veri tabanı ile daha sağlıklı kararlar alabilmesi ve düzenlemeler yapılabilmesi,

5.Ticaret Bakanlığı kurum ve kuruluşları, yerel yönetim toptancı halleri gibi sektörün kontrol ve denetim organlarının arasında ortak bilgi paylaşımı ve iletişimin sağlanması,

6.Yaş sebze ve meyve sektörü ile ilgili her konuda hesap verilebilirlik ile saydamlığın sağlanması,

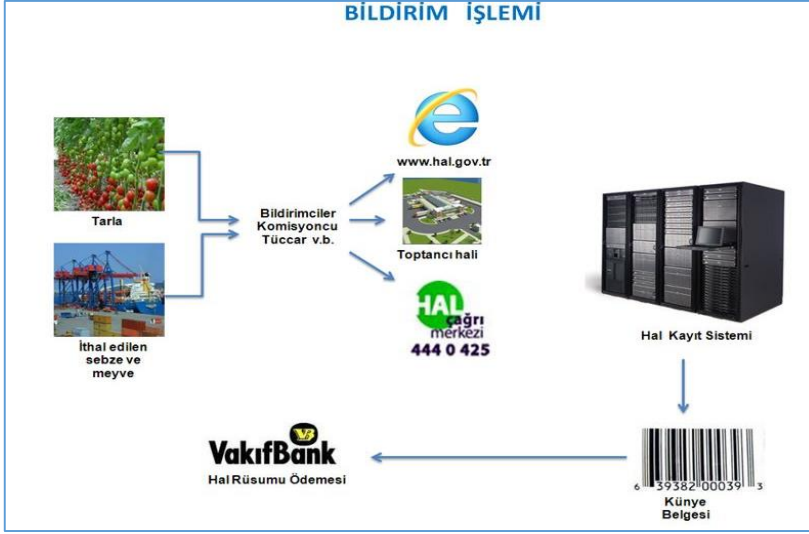
7.Tüketicilerin, ürün künyeleri ve HKS mobil uygulamaları sayesinde tükettikleri ürünün nerede ve kim tarafından üretilip hangi değerlerle el değiştirdiği, gibi bilgilere ulaşabilmesi, amaçlanmıştır. HKS sistemine ilişkin bilgi eksikliği, uygulamada en büyük sorunlardan biri olarak öne çıkmaktadır (Kınıklı vd., 2019).

2.1. Bildirim İşlemi

Bildirim; ürünlerin üretildiği yerden ya da ithalatı yapılan ürünlerin ülkeye girdiği gümrük kapısının bulunduğu yerden itibaren nakliyesi henüz başlamadan önce HKS' ye taşınacak ürünün çeşidi, miktarı, tutarı ve nakliye safhaları gibi bilgilerinin ticareti gerçekleştiren alıcı tarafından beyan edilme işlemidir. Bildirim;

ürünlerin üretim veya gümrük noktalarından sevk öncesi HKS’ye elektronik olarak beyan edilmesi süreci olup, çağrı merkezi, mobil uygulama, web servisi gibi farklı erişim yollarıyla yapılabilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2012) (Mysoft, 2019). Üreticiden temin edilen ürünler; adet ile yapılan satışlarda en az 150 adet, bağ ile yapılan satışlarda en az 50 bağ, kilogram ile yapılan satışlarda en az 100 kg olacak şekilde, HKS’ de kayıtlı kullanıcı kodu ve şifresiyle ürünün miktarı, tutarı ve sevk edileceği yer belirtilerek, bildirim işlemi gerçekleştirilmektedir. (Şekil 1)

Şekil 1: Bildirim İşlemi Algoritması

Kaynak: Ticaret Bakanlığı(<https://ticaret.gov.tr/ic-ticaret/bilgi-sistemleri/hal-kayit-sistemi-hks>),
Son Erişim:14.04.2025

Bildirimler, ürünlerin üretildiği bölgedeki, ithal edilen ürünler ise gümrük kapısının bulunduğu yerdeki yaş sebze ve meyve toptancı hal müdürlüklerinden doğrudan yapılabileceği gibi;

- 444 0 425 (444 0 HAL) numaralı HKS Çağrı Merkezi üzerinden,
- Hal müdürlüklerinden,
- HKS mobil uygulamalarından,
- E Bildirimle,
- Ticaret İl Müdürlüklerinden,
- WEB servsinden (www.hal.gov.tr),

yukarıdaki seçenekler üzerinden de yapılabilmektedir. Yaş sebze ve meyve sektör mensupları, yaş sebze ve meyve ticaretinde bildirim işlemlerine ilişkin, bilgi alma, uygulamalara yönelik her türlü teknik destek, şikâyet, öneri vb. gibi konularda da bu seçenekler aracılığıyla hizmet alabilmektedir. Çizelge 2’de 2025 yılı içinde yapılan bildirim miktarı ve kaynakları görülmektedir.

Çizelge 1: Bildirim Kaynakları (Mart.2025)

S/N	Bildirim Kaynağı	Sayısı (Adet)	Oran (%)
1	Çağrı Merkezi	52	0,0003
2	E Bildirim	502.830	2,7
3	Hal Müdürlükleri	1.731	0,009
4	Ticaret İl Müdürlükleri	-	0
5	WEB Servisi	18.044.495	97,0
TOPLAM		18.600.993	100

Kaynak: Ticaret Bakanlığı (<https://ticaret.gov.tr/istatistikler/bakanlik-istatistikleri/ic-ticaret-ve-tuketici-istatistikleri/meyve-ve-sebze-ticareti-verileri>), Son Erişim:14.04.2025

Üreticiler, yasal mevzuatta belirtilen miktar sınırları çerçevesinde (en fazla 200 kg) ve belirlenen satış alanlarında (üretici pazarları, semt pazarları vb.) ürettikleri ürünleri perakende olarak doğrudan tüketicilere arz etmeleri durumunda, söz konusu ürünlerin henüz ticarete konu olmamış olması kaydıyla, yaş sebze ve meyve toptancı hallerine veya sınıai işletmelere sevki sırasında bildirimde bulunmakla yükümlü değildir.

Kınıklı vd. (2019), İzmir örneğinde yaptıkları çalışmada, üreticilerin 200 kg sınırı altında gerçekleştirdiği doğrudan perakende satışlarda bildirim yükümlülüğünün olmadığını, ancak üretici bu eşiği aştığında veya toptancı/pazarlama kuruluşlarına satış yaptığında bildirimin zorunlu hale geldiğini belirtmiştir.

Ancak perakende satış öncesinde ticarete konu olan her türlü yaş sebze ve meyve için, satış işleminin gerçekleştirilmesinin ardından bildirimde bulunma sorumluluğu, ürünü satın alan toptancı ya da pazarlama kuruluşuna aittir. Bildirimin yapılmaması ya da gerçeğe aykırı beyanlarla gerçekleştirilmesi durumunda, sevkiyat sürecinde yer alan alıcı, pazarlama kanalı ve sevkiyatı gerçekleştiren kişi veya kuruluşlar dâhil olmak üzere tüm paydaşlar, ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde idari ve cezai yaptırımlara tabi tutulacaktır.

HKS verilerine göre 2012 yılında yaklaşık 8,5 milyon adet olan bildirim sayısı, sistemin her geçen yılda geliştirilmesi ve gerçekleştirilen denetim ve yaptırımlar neticesinde 2024 yılında yaklaşık 223 milyon adet seviyesine yükselmiştir. Sistemin devreye alındığı 15 Şubat 2012 itibarıyla kullanıcılar HAL kayıtlarına önceden erişim sağlayabilmiş, Ocak 2012’de çağrı merkezi hizmeti sunulmaya başlanmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2012). (Çizelge 3)

Çizelge 2. Bildirim Miktarları

YILLAR	Bildirim Sayısı (Milyon Adet)	Endeks
2012	8,5	100
2013	15,6	182
2014	84,3	987

2015	128,4	1.505
2016	142,9	1.674
2017	149,8	1.754
2018	160,4	1.878
2019	164,2	1.924
2020	182,1	2.133
2021	193,1	2.262
2022	209,3	2.452
2023	207,6	2.431
2024	223,2	2.614

Kaynak: Ticaret Bakanlığı (<https://ticaret.gov.tr/istatistikler/bakanlik-istatistikleri/ic-ticaret-ve-tuketici-istatistikleri/meyve-ve-sebze-ticareti-verileri>), Son Erişim:14.04.2025

2.2. Künye

Bildirim işleminin gerçekleştirilmesinin ardından, Hal Kayıt Sistemi (HKS) tarafından ilgili ürüne ait bir künye oluşturulmaktadır. Bu künye; ürünün üretim yeri, cinsi, miktarı, üretici ya da işletme bilgileri ile varsa ürün sertifikasyonuna ilişkin verileri içeren ve yaş sebze ile meyvelerin perakende satışa sunulduğu alanlarda bulundurulması zorunlu olan bir kimlik belgesi niteliği taşımaktadır.

Künye, tüketicilere ürünün tarladan sofraya uzanan tedarik zincirini şeffaf biçimde gösteren bir enformasyon aracı olarak işlev görmektedir. Her bir bildirim karşılığında, ürüne özel benzersiz bir künye numarası oluşturulmakta olup, bu numara ürünle ilişkili izlenebilirliği sağlamaktadır. Bu künye; ürünün üretim yeri, cinsi, miktarı, üretici ya da işletme bilgileri ile varsa ürün sertifikasyonuna ilişkin verileri içeren ve yaş sebze ile meyvelerin perakende satışa sunulduğu alanlarda bulundurulması zorunlu olan bir kimlik belgesi niteliği taşımaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2012).

Ürün künyesinde; HKS künye numarası, üretim tarihi, üreticinin adı ve soyadı, ticaret unvanı, ürün miktarı, üretim yeri, işletme adı ve ürünün pazarlama sürecindeki her aşamada oluşan fiyat bilgileri yer almaktadır. İthal ürünlerde ise ithalata ilişkin ilave bilgiler de bu künye üzerinde belirtilmektedir. Künye numarası aracılığıyla ürüne ilişkin detaylı verilere HKS mobil uygulaması ile Ticaret Bakanlığı ve e-Devlet dijital platformları üzerinden erişim sağlanabilmektedir.

5957 sayılı Kanun kapsamında, HKS tarafından oluşturulan bu künyelerin, ticareti yapılan ürünlerin muhafaza edildiği kasa, ambalaj kutusu gibi her türlü taşıma ve saklama aracında, herkes tarafından açıkça görülebilecek şekilde bulundurulması yasal bir zorunluluktur. Künye bilgilerinde yer alan barkodlar ve mobil uygulamalar vasıtasıyla, her bir ürünün üreticiden nihai tüketiciye kadar geçtiği pazarlama kanalları ve bu sürece dâhil olan pazarlama organları, tüketiciler tarafından kolaylıkla sorgulanabilmektedir. (Şekil 2)

Şekil 2: Künye Sorgulama

26.09.2023 00:42		Ticaret Bakanlığı - Ürün Künyesi Sorgulama	
Ticaret Bakanlığı			
Ürün Künyesi Sorgulama			
Hal Kayıt Bilgileri			
Künye Numarası	2013959230124929601		
Mal Sahibi Adı Soyadı / Unvanı	MİGROS TİCARET A.Ş.		
Üretici Adı Soyadı / Unvanı	POLAT AKPOLAT		
Ürünün Adı	MANDALİNA		
Ürünün Cinsi	DİĞER		
Ürünün Türü	İyi Tanım		
İlk Bildirim Zamanı	05/01/2023 10:44:27		
Üretim Yeri (İl/ilçe/Belde)	ADANA/YÜREĞİR/MERKEZ KÖYLER		
Bildirim Kayıt Zamanı	13/09/2023 02:10:44		
Ürünün Gideceği Yer (İl/ilçe/Belde)	ADANA/ÇUKUROVA/MERKEZ		
Tüketim Yeri	TOROS ADANA MAĞAZASI		
e-Devlet Kapısı'nın kurulması ve yönetilmesi görevi T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı tarafından yürütülmekte olup, sistemin geliştirilmesi ve işletilmesi Türksat A.Ş. tarafından yapılmaktadır.			
©2023 Tüm Hakları Saklıdır. Gizlilik, Kullanım ve Telif Hakları bildiriminde belirtilen kurallar çerçevesinde hizmet sunulmaktadır.			

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, Ürün Künyesi Sorgulama, (<https://www.turkiye.gov.tr/gumruk-ve-ticaret-urun-kunyesi-sorgulama?sorgu=sonucu>), Son Erişim:14.04.2025

2.3. HKS Mobil

Ticaret Bakanlığı tarafından, yaş sebze ve meyve ticaretinde yer alan pazarlama kanallarındaki tüm paydaşların ve nihai tüketicilerin, ticarete konu ürünlere ilişkin bilgilere en hızlı ve kolay biçimde erişimini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur.2018 yılı itibarıyla mobil tabanlı bir uygulama kullanıma sunulmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2012). Bu uygulama aracılığıyla, yaş sebze ve meyve ticareti sırasında ürün künyelerinde yer alan kare kodların okutulması yoluyla, ürünle ilgili detaylı bilgilere erişim sağlanabilmektedir.

Kare kodun okutulması neticesinde yalnızca künyede yer alan temel bilgiler değil, aynı zamanda ürünün pazarlama süreci boyunca kaç kez el değiştirdiği ve her aşamada hangi fiyatlarla işlem gördüğü gibi ticari veriler de kullanıcıların erişimine açılmaktadır. Pazarlama süreci boyunca ürünün işlem gördüğü tüm aşamalardaki bilgiler kare kod aracılığıyla izlenebilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2012).

Bu sayede, yaş sebze ve meyvelerin üretim aşamasından nihai tüketiciye ulaşınca dek geçtiği tüm pazarlama organları ve kanalları ile bu süreçte oluşan

pazarlama marjları kayıt altına alınmakta; böylece hem ticaret zincirinde yer alan aktörlerin hem de nihai tüketicilerin şeffaf ve güncel bilgiye ulaşması mümkün kılınmaktadır. Kare kod aracılığıyla ürünün üretimden tüketime kadar tüm süreç boyunca bilgiye erişim sağlanabilmektedir (Astill vd., 2019) (Kurtuluş ve Sen, 2014). (Şekil 3)

Şekil 3: HKS Mobil Uygulama

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, Hal Kayıt Sistemi (HKS). (<https://ticaret.gov.tr/ic-ticaret/bilgi-sistemleri/hal-kayit-sistemi-hks>) Son Erişim:14.04.2025

Ayrıca kayıt altına alınan bu verilerle oluşturulan veri tabanıyla; yaş sebze ve meyvelerin arz ve talep durumuna göre belirlenecek ticaretinin kaliteli, standartlara ve gıda güvenilirliğine uygun olarak serbest rekabet koşulları içinde yapılması hususunda alınabilecek önlemler, uygulanacak politikalar için istatistiki veri tabanının oluşturularak, kontrol ve denetim olanakları sağlanmaktadır. Tüketicilerin %87,17’si meyve ve sebzelerin karekodlu takibi yapılırsa kullanmak istediklerini, %86,17’si ise Ticaret Bakanlığı tarafından yapılan meyve ve sebzelerin karekodlu takibini sağlayan mobil uygulamayı kullanmak istediklerini ifade etmişlerdir (Aytop vd., 2022). (Şekil 4)

Şekil 4: HKS Mobil ile Barkodlu Künve Sorgulaması

KÜNYE BİLGİLERİ		FİYAT BİLGİLERİ	
Ürün	: MANDALINA/İyi Tanım/DİĞER		
Üretici	: POLAT AKPOLAT		
Üretim Yeri	: ADANA/YÜREĞİR/MERKEZ KÖYLER		
İlk Bildirim Tarihi	: 05.01.2023		
İşletme Adı	: MİGROS TİCARET A.Ş.		
Tüketim Yeri	: ADANA/ÇUKUROVA/MERKEZ		

KÜNYE BİLGİLERİ		FİYAT BİLGİLERİ	
POLAT SEBZE MEYVE NARENCİYE SANAYİ VE TİCARET ANONİM			
Tüccar (Hal İçi)	Alış Fiyatı	5 TL	
MİGROS TİCARET A.Ş.	Market	Alış Fiyatı	14 TL

Kaynak: 5957 sayılı Kanun ve HKS mobil uygulamasından faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. Hal Kayıt Sistemi Kapsamında Yaş Sebze ve Meyve Ticareti; Pazarlama Organları, Bildirim Süreçleri ve Yasal Yükümlülükler

Ticaret Bakanlığı'nın denetim ve sorumluluğunda faaliyet gösteren Hal Kayıt Sistemi (HKS), yaş sebze ve meyve ticaretine konu olan ürünlerin üreticiden nihai tüketiciye kadar izlenebilirliğini amaçlamaktadır. Tüm pazarlama organlarını sistem dâhilinde kayıt altına almaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2012). Pazarlama faaliyetlerini sürdüren ve gerekli koşulları sağlayan gerçek ve tüzel kişiler, HKS'ye faaliyet kapsamlarına uygun farklı unvan ve sorumluluklarla kaydedilmektedir. HKS'ye üye olan pazarlama organları, yalnızca yetki alanları kapsamında ticaretini gerçekleştirecekleri ürünler için bildirimde bulunarak faaliyetlerini sürdürebilmektedir.

Toplu olarak yaş sebze ve meyve alımı, satımı, sarfı, işlenmesi veya devri gibi ticari faaliyetleri yürüten pazarlama organları, ilgili mevzuat uyarınca "bildirimci" olarak tanımlanmaktadır. Bildirimde bulunmakla yükümlü olan tüm gerçek ve tüzel kişiler, HKS'ye kayıt yaptırmak zorundadır. Aynı zamanda, yaş sebze ve meyvenin tasnif edildiği, işlendiği, depolandığı veya sevk edildiği tüm tesis, depo, işletme, dağıtım merkezi ve şubeler de sisteme dâhil edilmelidir.

Yaş sebze ve meyve toptancı hallerinde faaliyet gösteren sektör mensupları, yerel yönetimlerin idaresinde bulunan Hal Şube Müdürlükleri aracılığıyla; toptancı halleri dışında faaliyet gösterenler ise Ticaret İl Müdürlükleri vasıtasıyla HKS'ye kayıt yaptırabilmektedir. Sisteme kayıt olan her bir sektör mensubu, yürüttüğü ticari

faaliyet doğrultusunda uygun bir bildirimci sıfatıyla tanımlanmakta ve bu sıfat çerçevesinde bir dosya oluşturularak ilgili tüm belge ve evraklar söz konusu dosyada muhafaza edilmektedir. Bildirimcilerin sıfatları ile birlikte, ticaretin nerede, nasıl ve hangi koşullarda yürütüleceği hususları, 5957 sayılı Kanun ve ilgili yönetmeliklerle belirlenmiştir.

Her bir bildirimciye, HKS’ye erişim sağlayabilmeleri amacıyla kullanıcı adı ve şifre tahsis edilmektedir. HKS’ye kayıtlı olmayan sektör mensupları sistem üzerinden bildirimde bulunamamakta; dolayısıyla yaş sebze ve meyve ticaretini yasal olarak sürdürmemektedir.

Öte yandan, üreticiler tarafından üretilmiş ancak henüz ticarete konu olmamış yaş sebze ve meyve ürünlerinin yalnızca depolama amacıyla sevk edilmesi ya da toptancı hallerinde işyeri sahibi olunması durumlarında, üreticilerin de HKS’ye kayıt yaptırmaları ve bildirimde bulunmaları zorunludur. Ancak, üreticiler tarafından yasa ile belirlenen miktar sınırını aşmamak kaydıyla (en fazla 200 kg), üretici pazarlarında gerçekleştirilen perakende satışlarda, bildirim yükümlülüğü bulunmamaktadır. Bu kapsamda, üreticiler söz konusu ürünleri doğrudan nihai tüketiciye arz edebilmektedir. Ankara örneğinde yapılan bir çalışma, toptancı hal yapısının dönüşümünü inceleyerek, sistem içindeki aktörlerin rollerine ışık tutmaktadır (Eronat, 2012).

3.1. Bildirimciler

a) Sanayiciler

Üreticilerden ya da HKS’deki diğer toptancı pazarlama organlarından sınai üretimde kullanmak üzere ürün satın alan sektör mensuplarıdır.

b) İhracatçılar

Üreticilerden ya da HKS’deki diğer toptancı pazarlama organlarından aldığı ürünü yasal koşullar elverdiğinde ihracat yaparak dış piyasalara pazarlayan pazarlama organıdır.

c) İthalatçılar

İlgili mevzuatlar çerçevesinde yaş sebze ve meyve ithal eden, ithal edilen ürünü yurt içinde ticareti yapılan diğer yaş sebze ve meyve ürünleri gibi toptancı ya da perakendeci pazarlama organlarına pazarlayan, bildirim yapmakla mükellef pazarlama organlarıdır.

ç) Üretici örgütleri ve Kooperatifler

Türkiye’de üretici örgütleri ile kooperatifler, tarımsal üreticilerin birlikte hareket etmesini sağlamak amacıyla kurulmuş yapılar olmakla birlikte, amaç ve işlev açısından bazı temel farklara sahiptir. Üretici örgütleri, kurucuları ve üye ya da ortakları yalnızca çiftçilerden oluşan meslekî, ekonomik ya da sosyal amaçlı olarak bir araya gelerek örgütlenmelerdir. 5957 sayılı Kanun çerçevesinde genellikle ürün bazlı kurulan birliklerdir ve temel olarak pazarlama, fiyat istikrarı ve Hal Kayıt Sistemi (HKS) entegrasyonu gibi konulara odaklanırlar. Üretici örgütleri 5957 sayılı kanun kapsamında yaş sebze ve meyve ticareti ile ilgili faaliyetlerde bulunmaları halinde bildirim yapmakla mükelleflerdir. Üreticilerce kurulan tüzel kişilikler, Ticaret Bakanlığından üretici örgütü belgesi almak kaydıyla üretici örgütü olarak kabul

edilmektedir. Üretici örgütleri, ortak veya üyeleri ile ortak veya üyeleri dışındaki üreticiler ile diğer üretici örgütlerine ait malların toptan veya perakende olarak alım ve satımını yapabilmektedir.

Kooperatifler ise 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'na dayanır ve sadece pazarlama değil, aynı zamanda üretim, girdi temini, kredi sağlama ve işleme gibi çok yönlü hizmetler sunarlar. Üretici örgütleri daha dar kapsamlı ve satış odaklı yapılar iken, kooperatifler üretimden tüketime kadar uzanan süreçte daha geniş bir görev alanına sahiptir. Bu nedenle, kooperatifler tarım sektöründe hem ekonomik hem sosyal kalkınmaya katkı sağlayan daha kapsamlı örgütlenme biçimleri olarak öne çıkar. Hallerin sadece altısında, toplam 10.966 üretici ve ikisinde kooperatif faaliyette bulunmaktadır. Faal olan hallerde 6.286 komisyoncu çalışmaktadır. Görüldüğü üzere, yaş meyve ve sebze pazarlamasında üretici ve kooperatiflerin ağırlığının olması arzulanırken komisyoncuların etkin olduğu ortaya çıkmaktadır (Albayrak, 2009).

d) Komisyoncular

Komisyoncular, alıcı ve satıcı arasında serbest piyasa koşullarında aracılık ederek, her iki tarafında haklarını gözeterek, her iki tarafı da günün şartlarında meslekî bilgi ve tecrübeleri doğrultusunda piyasanın durumu hakkında en doğru şekilde bilgilendirmekle ve piyasanın doğru bir şekilde oluşmasını sağlamakla yükümlü olan sektör mensuplarıdır. Komisyoncular, kendi adına ve hesabına toptan yaş sebze ve meyve alımı veya satımı yapamamaktadır.

Komisyoncular, üreticilerin yetiştirmiş olduğu yaş sebze ve meyve ürünlerini, toptancı hallerinde üretici adına pazarlayan ve bu satış işleminden elde edilen bedel üzerinden %8 oranında komisyon alan aracı pazarlama aktörleridir. Elde ettikleri komisyon bedeli üzerinden %18 oranında katma değer vergisi (KDV) ödemekle yükümlüdürler. Komisyoncular, üreticiden teslim aldıkları ürünleri; cinsi, doğal yapısı, standardı, gıda güvenliği koşulları ve kalite kriterlerine uygun biçimde muhafaza etmek, ürün hakkında gerekli bilgilendirmeleri sağlamakla sorumludur. Ayrıca, yasal kesintileri satış bedelinden düşmek suretiyle, kalan ürün bedelini satış tarihinden itibaren en geç on beş iş günü içerisinde üreticiye veya üretici örgütüne ödemekle mükelleftirler. Satışa sunulmak üzere teslim alınan ürünlerin bedelinden, mevzuatla belirlenmiş yasal kesintiler dışında herhangi bir ilave kesinti yapılması komisyoncular açısından yasal olarak mümkün değildir. Üreticilerin sıklıkla kullandığı pazarlama kanallarının komisyoncu ve tüccar olduğu belirlenmiştir (Kınıklı vd., 2019).

e) Tüccarlar

• *Hal İçi Tüccar:* Hal içi tüccar, üreticiden aldığı ya da üretici sıfatıyla ürettikleri ürünleri, hal kayıt sistemine girerek toptancı hallerinde kendi namına pazarlayan sektör mensuplarıdır. Hal içi tüccarlar il dışına giden ürünlerde ve ihtiyaç halinde aynı il 'de diğer tüccarlara, marketlere ve pazarcı gibi diğer aracı pazarlama organları ile yaptıkları ticaretle ürünün nihai tüketiciye ulaşmasını sağlamaktadır.

• *Hal Dışı Tüccar:* Hal dışı tüccar, üreticiden aldığı ya da üretici sıfatıyla ürettikleri ürünleri, HKS'ye girerek toptancı halleri dışında kendi namına satan ve satış bedeli üzerinden %2 Rüsum ücreti ödeyen sektör mensuplarıdır. Hal dışı tüccar,

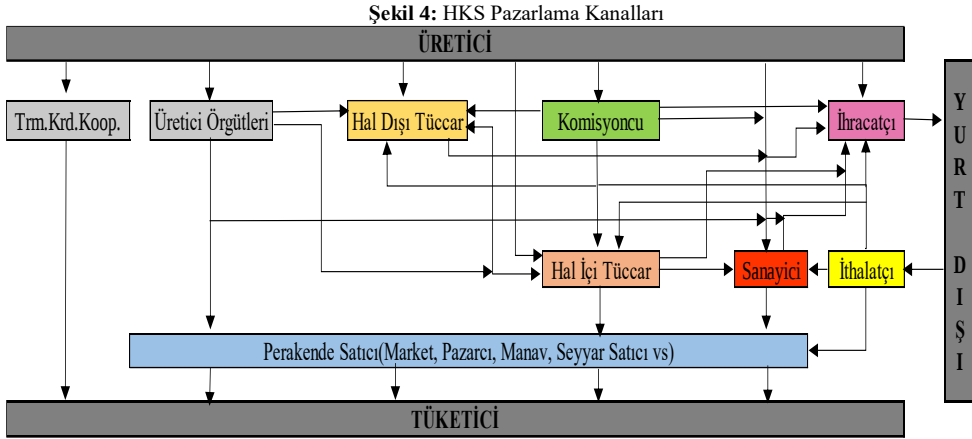
HKS’ de tanımlı yaş sebze ve meyve ürünlerini toptan pazarlama yetkisine sahip olan Hal içi tüccar, İhracatçı, Sanayici gibi bildirimci sıfatına haiz pazarlama organları ile ticaret gerçekleştirebilmektedir. Hal dışı tüccar unvanına sahip pazarlama organlarının ticaretini gerçekleştirdikleri ürünler için yaptıkları bildirimlerle toptancı hali dışında perakende pazarlama kanallarına ürün pazarlama yetkileri bulunmamaktadır. Türkiye’de işlenmiş ürünler dikkate alınmadığında yaş meyve ve sebze üreticiden kendi ya da başkası hesabına ürünü satan farklı özellikteki toplayıcı, simsar, komisyoncu, tüccar gibi araçlar yoluyla tüketiciye ulaştırılmaktadır (Albayrak, 2009).

f) Market, Manav, Pazarcı ve Diğer Perakendeciler

Yaş sebze ve meyve hallerinden aldıkları, yaş sebze ve meyve ürünlerini, nihai tüketiciye pazarlayan perakende pazarlama organlarıdır. HKS’ de bildirimci olarak sıfatlandırılan perakende pazarlama kanalları aracılığıyla ticarete konu olan ürünlerin pazarlama safhalarının denetimi ve istatistiksel analizler için bir veri tabanı oluşması sağlanmaktadır.

g) Lokanta, Otel, Yemekhane, Hastane ve Yurt gibi kuruluş ve İşletmeler

Yaş sebze ve meyve hallerinden aldıkları ürünleri işleyerek nihai tüketicilere sunan pazarlama organlarıdır. HKS’ de bildirimci olarak sıfatlandırılan bu tip işletmeler aracılığıyla, ticarete konu olan ürünün pazarlanmasında tercih edilen pazarlama kanalları, pazarlama organları ve hangi pazarlama marjlarıyla ürünlerin el değiştirerek nihai tüketiciye sunulduğu kayıt altına alınmaktadır. (Şekil 5)

Kaynak: 5957 sayılı kanun, yönetmelik ve Ticaret Bakanlığı sıfat işlem tablolarından faydalanılarak HKS’yi kullanım oranları göz önünde bulundurularak, yazar tarafından oluşturulmuştur. (Ticaret Bakanlığı, 2012a)
(<https://www.hal.gov.tr/SiteAssets/Lists/DuyurularListesi/EditForm/Sifat%20IslemTablosu.pdf>).
Erişim: 14.04.2025.

Çizelge 4’te 2025 yılı için Hal Kayıt Sisteminde mevcut kayıtlı sıfatlar altında bulunan bildirimci sayıları ve toplam bildirimci sayısı belirtilmektedir. Toplam 19

adet bildirimci sınıfı ve bu 19 bildirimci sınıfında 70.909 adet yaş sebze ve meyve ticaret mensubu yer almaktadır.

Çizelge 4: Hâl Kayıt Sistemi Kullanıcı Verileri (2025)

S/N	Kayıtlı Sınıf	Adet	Oran (%)
1	Pazarıcı	17.753	25,0
2	Üretici	15.280	21,5
3	Hal Dışı Tüccar	9.566	13,5
4	Hal İçi Tüccar	5.468	7,7
5	Komisyoncu	3.284	4,6
6	Manav	4.374	6,2
7	Market	3.098	4,4
8	İhracatçı	6.356	9,0
9	Depo Tasn. / Ambar	2.161	3,0
10	Üretici Örgütü	835	1,2
11	Sanayici	877	1,2
12	İthalatçı	1048	1,5
13	Lokanta	456	0,6
14	Otel	102	0,1
15	Yemek Fabrikası	102	0,1
16	Yurt	34	0,05
17	Hastane	7	0,01
18	İmalatçı	92	0,1
19	E Market	16	0,02
TOPLAM		70.909	100

Kaynak: Ticaret Bakanlığı (<https://ticaret.gov.tr/istatistikler/bakanlik-istatistikleri/ic-ticaret-ve-tuketici-istatistikleri/meyve-ve-sebze-ticareti-verileri>), Erişim: 14.04.2025

3.2. Bildirimcilerin yükümlülükleri

- Yaş sebze ve meyve ticareti yapmak isteyen her bir sektör mensubu, bildirimci olarak Hal Kayıt Sistemine kayıt olmak,
- Ticareti gerçekleşecek olan her yaş sebze ve meyve için bildirimde bulunmak,
- Beyan edilen bildirim miktarının üstünde alım, satım ve devri olan ürünlere ait bildirimde bulunmak,
- Beyan edilen bildirimle ilgili olarak Hal Kayıt Sistemine bildirilen bilgilerin doğruluğunu kontrol ederek, eksiklik ya da hataların anında doğru bilgilerle düzeltilmesini sağlamak,

d) Beyan edilen bildirim ile ilgili olarak tahakkuk edilen hal rüsumunu beş iş günü içinde ödenmesini sağlamak,

e) Hal Kayıt Sistemine giriş yaparak, bildirim işlemi yapabilmesi için kendisine verilen kullanıcı adı ve şifreyi, 5957 sayılı kanun gereklerince kullanarak, gizliliğini korumak,

f) Hal Kayıt Sisteminde kayıtlı olan iletişim bilgileri için olan değişiklikleri hemen, öbür değişiklikler için ise en geç bir ay içinde Hal Kayıt Sistemine işlenmesi için Hal Şube Müdürlükleri ya da İl Ticaret Müdürlüklerine başvurmak,

g) Kanun ve yönetmeliklerde belirtilen mevzuat işlemlerine ve Bakanlık yetkisinde belirlenen tüm sorumlulukları yerine getirmekle mükelleftir. Bildirimcilerin yükümlülükleri Hal Kayıt Sistemi yönetmeliği ile belirlenmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2023).

Sonuç

Dünya da insan nüfusunun geometrik artışla katlanarak artması önceleri sadece gıda güvenliği kaygısı oluştursa da tarım teknolojilerinde ve tarımsal uygulama yöntemlerindeki bilimsel gelişmelerle beraber dünya kaynaklarının etkin kullanımı ile bu sorunun üstesinden gelinebileceği kabul görmüştür. Fakat doğal kaynakların kontrolsüzce yoğun kullanımı, ürünlerde verimi artırabilme adına kullanılan kimyasallarla çevreye verilen zarar, aynı amaçla GDO’ lu ürünler yetiştirilerek insan sağlığına verilen zararlar üzerine yapılan bilimsel çalışmaların ışığında zamanla gıda güvenilirliğinin de önemi toplumlar ve ülkeler açısından kavranmıştır. Gelişmiş ülkelerde yalın beslenmenin değil, sağlıklı ve yeterli beslenmenin önemi zamanla daha çok sorgulanır olmuştur. Bu nedenle gıda güvenilirliği açısından tarımsal ürünlerde belirli standartlar doğrultusunda dış ticarete onay verilmesi ekonomik açıdan da gıda güvenilirliğinin ehemmiyetini artırmıştır.

Yaş sebze ve meyve üretimi temel besin maddelerini sağlayarak yeterli beslenme ile gıda güvenliği açısından önem arz ederken, içerdiği yüksek oranda su, mineral, vitamin, protein, karbonhidrat ve lif içeriğiyle sağlıklı ve yeterli beslenme ile gıda güvenliği açısından da önem arz etmektedir. Yaş sebze ve meyve üretiminin her coğrafyada etkin yapılamaması yaş sebze ve meyve sektörü dış ticaretini de ülke ekonomilerinin refahı açısından önemli hale getirmektedir. Türkiye’nin bulunduğu coğrafya, iklim ve çevre koşulları ile yaş sebze ve meyve üretimi için ideal bir habitat olması yaş sebze ve meyve dış ticareti açısından önemli avantajlar teşkil etmektedir.

Ancak gıda güvenliği ve ekonomi yönünden stratejik bir sektör olan yaş sebze ve meyve sektöründe, üretimin bilinçsiz ve kontrolsüzce artırılması tarımsal gelirlerin yükseltilmesi için yeterli değildir. Üretim planının yapılarak, üretimin doğru yönlendirilmesi, arz ve talep dengesinin sağlanarak üretici ve tüketici çıkarlarının gözetilmesi, düzenli, akıcı ve kayıt altına alınmış pazarlama organizasyonları tarımsal üretimin etkinliğini artırırken, ülke ekonomisine de büyük katkı sağlayarak potansiyel üretici ve tüketici olan geniş toplum kesimlerinin refah seviyesini de yükseltmektedir. Plansız üretim dönem dönem arz fazlalığı ya da arz kısıtlılığı yaşanmasına neden olmaktadır. Toptancı hallerinin bu arzla ilgili sorunları laboratuvar, paketlenme/ambalajlama, depolama gibi olanaklarının yetersizliği, nedeniyle

çözemesi, üreticilerin yeterince desteklenmemesi ve yaşadıkları finansman eksiklikleri, gibi olumsuzluklar üretici, toptancı, perakendeci gibi sadece pazarlama organizasyonu içindeki aktörleri değil nihai tüketici ile beraber toplumun her kesimini olumsuz etkilemektedir. Üreticinin süregelen kazanç kayıpları, üreticiyi etkin tarımsal üretimden uzaklaştırarak, üretimi sonlandırmasına neden olmaktadır. Toptancı ve perakendeci pazarlama organlarının pazarlama organizasyonu içinde yaşadıkları olumsuzluklar, pazarlama marjının artmasına ve ürünlerde kalitenin bozulmasına neden olmaktadır. Pazarlama marjlarının artması da perakende fiyat oluşumunun yüksek seviyelerde belirlenerek zincirin son halkası olan nihai tüketicinin refah seviyesinin düşmesine neden olmaktadır.

Yaş sebze ve meyve sektöründe sürdürülebilirlik, yalnızca üretimin niceliksel olarak artırılmasıyla değil, üretimin planlı, kayıtlı ve denetimli bir sistem dâhilinde yönlendirilmesiyle mümkündür. Bu bağlamda, Hal Kayıt Sistemi (HKS), üretici, toptancı, perakendeci ve nihai tüketici arasındaki ilişkilerin şeffaf ve izlenebilir hale getirilmesini sağlayarak sektördeki yapısal sorunlara çözüm sunmaktadır. HKS, üretimden tüketime kadar olan sürecin kayıt altına alınması yoluyla arz ve talep dengesinin sağlıklı biçimde kurulmasına katkı sağlarken, piyasa istikrarının temin edilmesine, pazarlama marjlarının düşürülmesine ve ürün kalitesinin korunmasına olanak tanır. Sistem sayesinde, kayıt dışı faaliyetlerin önüne geçilerek hem vergi kayıpları önlenmekte hem de üretici gelirleri daha adil biçimde düzenlenmektedir.

Ayrıca, toptancı hallerinin altyapısal yetersizliklerinin ve üretici finansman açıklarının olumsuz etkilerinin azaltılmasında HKS'nin sağladığı veri temelli yönetim anlayışı, tarımsal üretimin verimliliğini artırarak ülke ekonomisine önemli katkılar sunar. Nihayetinde Hal Kayıt Sistemi, sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal refahı da hedefleyen, sektörel bütünlüğü gözetken stratejik bir araç olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye'de yaş meyve ve sebze ticaretinin daha şeffaf, izlenebilir ve kayıt altına alınabilir bir yapıya kavuşması amacıyla geliştirilen Hal Kayıt Sistemi (HKS), önemli bir dijital dönüşüm aracı olarak değerlendirilmektedir. Ancak sistemin uygulama aşamasında karşılaşılan çeşitli yapısal ve işleyişe dayalı sorunlar, hedeflenen etki düzeyine ulaşılmasını sınırlamaktadır.

Sisteme kayıtlı aktör sayısının yetersizliği, üretici örgütlerinin süreçte aktif rol üstlenememesi, küçük üreticilerin teknik bilgi eksikliği, bildirim yükümlülüklerinin karmaşıklığı ve cezai yaptırımların caydırıcılıktan uzak olması sistemin işlerliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun yanında, bazı pazarlama kanallarında hâlen kayıt dışı alışverişlerin sürmesi, HKS'nin temel hedeflerinden biri olan piyasa düzenlemesinin ve fiyat denetiminin tam anlamıyla sağlanmasını engellemektedir.

Bu çerçevede, Hal Kayıt Sistemi'nin etkinliğini artırmak amacıyla bazı stratejik düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikle sistemin sadeleştirilmesi, mobil uygulamaların işlemselliğinin artırılması ve kullanıcı eğitimlerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Küçük üreticilere yönelik teknik rehberlik, yayım çalışmaları ve teşvik mekanizmaları devreye alınmalıdır. Üretici örgütlerinin sürece

aktif biçimde dâhil edilmesi, veri kalitesini artıracaktır ve sistemin tabana yayılmasını kolaylaştıracaktır. Ayrıca, denetim kapasitesinin güçlendirilmesi, caydırıcı yaptırımların kararlılıkla uygulanması ve kayıt dışı ticaretin sistem dışına itilmesi önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, yaş meyve ve sebze ticaretinin dijital olarak izlenebilir, kayıtlı ve adil bir yapıya kavuşturulması; sadece üretici ve tüketici haklarının korunmasını değil, aynı zamanda tarımsal arz güvenliğinin ve fiyat istikrarının sağlanmasını da mümkün kılacaktır. Bu doğrultuda, Hal Kayıt Sistemi’nin teknik, hukuki ve yönetsel açıdan sürekli geliştirilmesi, sürdürülebilir tarım piyasaları açısından kritik bir gerekliliktir.

Kaynakça

- Adanacıoğlu H., Yercan M. (2012). Yeni hal kanununun tarım kesimine olan muhtemel etkilerinin değerlendirilmesi. 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi 5-7 Eylül 2012: 844-845.
<https://kutuphane.tarimorman.gov.tr/vufind/Record/1183731>
- Akpınar, M., Özkan B., Kızılay H., Atalay Oral M. (2009). Tüketicilerin yaş meyve sebze tedarik kanalı seçimi: modern (süper-hipermarket) perakendeciler, *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 211-221.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/18055>
- Aksulu, İ. (2000). “Tüketiciji perakendeci markasına yönelten nedenler”, 5. Ulusal Pazarlama Kongresi, Antalya, 327-347.
<https://www.pazarlama.org.tr/uploads/files/upk5.pdf>
- Albayrak, M. (2009). Yaş meyve ve sebze pazarlama merkezleri: Toptancı haller-pazarlar (Dünya, AB ve Türkiye’den örneklerle). Detay Yayıncılık: 41-57.
- Astill, J., Dara, R. A., Campbell, M., Farber, J. M., Fraser, E. D., Sharif, S., Yada, R. Y. (2019). Transparency in food supply chains: A review of enabling technology solutions. *Trends in Food Science & Technology*, 91, 240-247.
<https://doi.org/10.1016/j.tifs.2019.07.024>
- Aytop, Y., Çetinkaya, S., & Hanoğlu, U. (2022). Meyve ve sebzelerin karekodlu takibini etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 9(3), 618-627. <https://doi.org/10.30910/turkjans.1121346>
- Chen, Z. (2007), "Buyer Power: Economic Theory and Antitrust Policy", Zerbe, R.O. and Kirkwood, J.B. (Ed.) Research in Law and Economics (Research in Law and Economics, Vol. 22), Emerald Group Publishing Limited, Leeds, pp. 17-40. [https://doi.org/10.1016/S0193-5895\(06\)22002-5](https://doi.org/10.1016/S0193-5895(06)22002-5)
- Çetin, B. (2009). Yeni perakendecilik sisteminde toptancı hallerinin izlemesi gereken stratejiler. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Eronat, M. A. (2012). Structural changes in fresh fruit and vegetable distribution channels between 1982-2012 in Turkey: The Ankara wholesale market case (Yüksek Lisans Tezi). Middle East Technical University.
- Kınıklı, F., Adanacıoğlu, H., Özer, G., Yılmaz, C. (2019). Komisyoncuların Hal Kayıt Sisteminin etkinliği hakkındaki görüşleri: İzmir ili yaş sebze ve meyve

- toptancı hali örneği. *Mediterranean Agricultural Sciences*, 32(2), 159-165.
<https://doi.org/10.29136/mediterranean.528813>
- Kurtuluş, M., Sen C. (2014). Food traceability and consumer awareness in Turkey: A review article. *Journal of Animal and Veterinary Advances*, 13(5), 350-354.
<https://docsdrive.com/pdfs/medwelljournals/javaa/2014/350-354.pdf>
- Mysoft. (2019, Kasım 14). Hal Kayıt Sistemi nedir? HKS mobil ne işe yarar? Mysoft Resmi Blog. [https://www.mysoft.com.tr/hal-kayit-sistemi-ve-hks-mobil-hakkindabilinmesigerekenler#:~:text=Hal%20Kay%C4%B1t%20Sistemi%20\(HKS\)%2C,50%20bine%20yak%C4%B1n%20kullan%C4%B1c%C4%B1%20bulunmaktad%C4%B1r.](https://www.mysoft.com.tr/hal-kayit-sistemi-ve-hks-mobil-hakkindabilinmesigerekenler#:~:text=Hal%20Kay%C4%B1t%20Sistemi%20(HKS)%2C,50%20bine%20yak%C4%B1n%20kullan%C4%B1c%C4%B1%20bulunmaktad%C4%B1r.)
- Ölmez, M., Demirörs, A. (2015). Yeni hal yasası üzerine bir derleme. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 8(2), 59-65
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/417959>
- Özgüç, N., Mitchell, A. (2000). Şehirlerin alternatif alışveriş mekânları: İstanbul'da haftalık pazarlar. *Tasarım-Kuram Dergisi*, 2, 35-58.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/209250>
- Resmî Gazete. (2010, 26 Mart). Sebze ve meyveler ile yeterli arz ve talep derinliği bulunan diğer malların ticaretinin düzenlenmesi hakkında kanun (Kanun No: 5957). T.C. Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/03/20100326-1.htm>
- Ticaret Bakanlığı. (2012). Hal Kayıt Sistemi (HKS) uygulama kılavuzu. <https://ticaret.gov.tr/ic-ticaret/bilgi-sistemleri/hal-kayit-sistemi-hks>
- Ticaret Bakanlığı. (2012a). Sıfat İşlem Tablosu [PDF]. Hal Kayıt Sistemi. <https://www.hal.gov.tr/SiteAssets/Lists/DuyurularListesi/EditForm/Sifart%20IslemTablosu.pdf>
- Ticaret Bakanlığı. (2023). 5957 sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5957&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Yılmaz, S. (2007). AB'ye Uyum Sürecinde Türkiye'de Yaş Sebze ve Meyve Toptancı Hallerinin İşleyişinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Antalya İli Toptancı Hali Örneği, Tarım ve Orman Bakanlığı, Yayın No:169, Ankara. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepg/Belgeler/Yay%C4%B1n%20Ar%C5%9Fivi/20062011%20Yay%C4%B1n%20Ar%C5%9Fivi/Yay%C4%B1nNo169.pdf>

Macaristan'ı Habsburg Hâkimiyetinden Kurtarmak İçin
Gerçekleştirilen Son Muharebe: Zenta Muharebesi (11 Eylül 1697)

*The Last Battle to Liberate Hungary from Habsburg Domination:
The Battle of Zenta (September 11, 1697)*

Gökhan DİLBAŞ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Doç. Dr | Assoc. Prof. Dr.

Bağımsız Araştırmacı

Independent Researcher

İstanbul, Türkiye

gokhandilbas@hotmail.com | 0000-0003-4337-8700

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Derleme Makale

Geliş Tarihi | Received: 16.01.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Contribution Rate: G.D. %100

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Review Article

Kabul Tarihi | Accepted: 07.04.2025

Yayın Sezonu | Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atıf | Citation: Dilbaş, G. (2025). Macaristan'ı Habsburg hâkimiyetinden kurtarmak için gerçekleştirilen son muharebe: Zenta Muharebesi (11 Eylül 1697). *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 26(56), 84-113.
DOI: 10.70854/sobbiad.1621726

Abstract

The city of Zenta (Hungarian: Szenta, Serbian: Senta), located in the Bačka region of Vojvodina, Serbia, marks the site of the Battle of Zenta, fought on September 11, 1697. This battle marked the end of the struggle between the Ottomans and European powers, particularly the Habsburgs, following the 1683 Siege of Vienna. The Battle of Zenta was the most significant and bloodiest clash in the fight to reclaim Hungary after its capture by the Habsburgs in 1686. The Ottoman defeat in this battle not only ended their hopes of regaining lost territories, including Hungary, but also played a key role in forcing the Ottomans to accept the Treaty of Karlowitz in 1699, which resulted in substantial territorial losses in Europe. After the successful campaigns in Hungary in 1695 and 1696 under Sultan Mustafa II (1695-1703), the Ottomans launched another campaign to liberate Hungary from Habsburg control. However, due to internal disagreements and strategic errors during the campaign, the Ottomans suffered an unexpected defeat at the hands of the Habsburgs. The Battle of Zenta was a turning point in both Turkish and Hungarian history, and a detailed examination of it from both Turkish and Hungarian sources will provide a deeper understanding of the reasons behind the Treaty of Karlowitz, which is considered the beginning of the Ottoman Empire's Decline Period (1699-1792). Additionally analyzing the Ottoman-Holy League conflict between 1683 and 1699 will shed light on this period, and the study of the battle from both perspectives will make a significant contribution to the literature. Beyond the military outcomes, the article will also address the strategic mistakes that led to the Ottoman defeat and the impact of the battle's results on both the Ottoman and Hungarian sides. Furthermore by recognizing the Battle of Zenta as one of the major factors that paved the way for the Treaty of Karlowitz, the article will offer a broader perspective on the reasons behind the decline of Ottoman power in Europe, thus contributing to a new discourse on the subject.

Key words: The Battle of Zenta, Sultan Mustafa II, Prince Eugene, The Treaty of Karlowitz, Kingdom of Hungary.

Öz

Günümüzde Sırbistan Cumhuriyeti'nin Vojvodina eyaletine bağlı Bačka bölgesinde yer alan Zenta (Macarca: *Szenta*, Sırpça: *Senta*) şehri yakınlarında 11 Eylül 1697 tarihinde 1683 Viyana Kuşatması sonrası Osmanlıların başta Habsburglar olmak üzere Avrupalı güçler ile sürdürdüğü mücadeleye son nokta koyulur. Zenta Muharebesi, 1686 yılında Budin'in Habsburgların eline geçmesi üzerine Macaristan'ı kurtarmak için yapılan en önemli ve en kanlı mücadeledir. Osmanlıların mağlubiyeti ile biten muharebe sonucunda Osmanlılar başta Macaristan olmak üzere Avrupa'da kaybettikleri toprakları geri alma ümitlerini yitirdikleri gibi Zenta Muharebesi, Osmanlıları 1699 yılında Avrupa'da büyük toprak kaybına sebep olan Karlofça Antlaşması'nı kabul etmeye zorlayan en büyük etkenlerden birisidir. Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) 1695 ve 1696 yıllarında Macaristan üzerine gerçekleştirdiği iki seferin başarı ile sonuçlanması üzerine Macaristan'ı Habsburg hâkimiyetinden kurtarmak için bir kez daha sefere çıkan Osmanlılar sefer sırasında yaşanan anlaşmazlıklar ve yapılan stratejik hatalar sebebiyle Habsburglar tarafından da beklenmeyen şekilde bir mağlubiyet alırlar. Türk ve Macar tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil eden Zenta Muharebesi'nin Türk ve Macar kaynaklarından detaylı şekilde incelenip değerlendirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileme Dönemi'nin (1699-1792) başlangıcı olarak kabul edilen Karlofça Antlaşması'nın nedenlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı gibi 1683-1699 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Kutsal İttifak mücadelesine de bir ışık tutacak, ayrıca Zenta Muharebesi'nin hem Türk hem de Macar perspektifinden inceleniyor olması literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır. Makalede muharebenin askeri sonuçlarının ötesine geçilerek muharebenin kaybedilmesine sebep olan stratejik hatalar ve muharebenin sonuçlarının Osmanlı ve Macar tarafında yarattığı etkiler de ele alınmış, ayrıca Zenta Muharebesi'nin Karlofça Antlaşması'na zemin hazırlayan ana faktörlerden birisi olduğu gerçeğinden hareket edilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da yaşamakta olduğu güç kaybının sebeplerine daha geniş bir çerçeveden bakılmasına ve bu bağlamda yeni bir tartışma zemininin oluşmasına katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zenta Muharebesi, Sultan II. Mustafa, Prens Eugene, Karlofça Antlaşması, Macar Krallığı.

Giriş

Osmanlıların Macaristan'dan, daha geniş bir ifadeyle Avrupa'dan çekilme süreci II. Viyana Kuşatması'nda (14 Temmuz 1683-12 Eylül 1683) yaşanan başarısızlık ile başlar. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'daki hâkimiyeti 1 Ağustos 1664 tarihinde gerçekleşen Saint Gotthard (Szent Gotthárd) Muharebesi ile sarsılır. Bu muharebe, Osmanlıların galibiyeti ile biten Mohaç Meydan Muharebesi (29 Ağustos 1526) ve Haçova Meydan Muharebesi (22-26 Ekim 1596) sonrası Avrupalıların Osmanlılara karşı kazandığı ilk muharebedir. Muharebeyi Osmanlılar kaybetmiş olsa da 10 Ağustos 1664 tarihinde yapılan Vasvar Antlaşması ile Osmanlılar 1663 yılındaki seferde Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676) tarafından ele geçirilen başta Érsekújvár, Léva, Nógrád, Nyitra, Szécsény olmak üzere diğer birçok kaleyi ve 1660 yılında elde edilen Varad'ı ellerinde tuttukları gibi Erdel'de de yeniden hâkimiyet sağlarlar. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (1676-1683) Viyana'yı yaklaşık iki ay kuşatmasına rağmen ele geçirememesi ve hemen ardından 12 Eylül 1683 tarihinde Lehistan Kralı Jan Sobieski (Macarca: János Sobieski. 1674-1696) komutasındaki kuvvetler ile Viyana'yı kuşatan Osmanlı ordusu arasında cereyan eden Alman Dağı (Kahlenberg) Muharebesi'nde Osmanlıların mağlup olması 1683-1699 yılları arasında, yaklaşık on beş yıl sürecek olan Osmanlı-Kutsal İttifak mücadelesini başlattığı gibi aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileme Dönemi'nin (1699-1792) başlangıç noktası kabul edilen 26 Ocak 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Antlaşması'na giden yolu da açar (Dudás, 1885: 7).

Alman Dağı Muharebesi'nden sadece bir ay sonra Osmanlı ve Habsburg-Leh ordusu arasında yaşanan Ciğerdelen (Párkány) Muharebesi'nde (7-9 Ekim 1683) Osmanlıların mağlup olması ve ardından 28 Ekim'de Estergon'un kaybı Osmanlıların Macaristan'daki hâkimiyeti adına büyük bir darbe olur. Bir yıl sonra, Papa XI. Innocentius (1676-1689) tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avusturya, Venedik Cumhuriyeti, Malta Krallığı, Lehistan-Litvanya Birliği ve daha sonra Rusya'nın katılımıyla Kutsal İttifak'ın kurulduğu 1684 yılında Habsburglar Budin'i (Macarca: Buda) kuşatırsa da Damat İbrahim Paşa'nın (?-1685) yaptığı huruç hareketi Habsburgları geri çekilmeye zorlar. Budin'i ele geçirememelerine rağmen saldırılarına ara vermeyen Habsburglar elli günlük bir kuşatmadan sonra 19 Ağustos 1685'te Újvár'ı ele geçirirler. Habsburgların uzun yıllardır hayalini süsleyen, ancak Mohaç Meydan Muharebesi sonrası ilk ve en önemli gündem maddelerinden birisi haline gelen Budin'i, bu suretle tüm Macar Krallığı'nı elde etme arzuları 2 Eylül 1686 tarihinde gerçekleşir ve son Budin Beylerbeyi Arnavut Abdurrahman Abdi Paşa'nın (1684-1686) 10.000 kişilik Türk garnizonu ile birlikte şehri tüm gücüyle savunma çabasına karşın Budin, Habsburgların eline geçer. Budin'in Habsburgların eline geçmesi ile birlikte Osmanlıların Macaristan topraklarındaki hâkimiyeti büyük ölçüde sona erer. Budin'in kaybı üzerine Osmanlılar 1686 yılı sonunda Habsburglara yaşanmakta olan mücadeleleri sona erdirmek için barış önerisinde bulunurlarsa da Osmanlıların önerisi Macar Krallığı topraklarının zaten kendilerine ait olduğunu 1527'den beri giderek daha yüksek sesle dile getirmeye başlayan Viyana Sarayı tarafından reddedilir ve Habsburglar bir sonraki yıl için tüm Macaristan topraklarını

ele geçirmek, ardından Belgrad'ı kuşatmak için Osmanlılara karşı yeni bir sefer kararı alırlar (Barta, 1995: 3, Balázs, 2017: 19; Bağ, 2020: 22).

12 Ağustos 1687 tarihinde gerçekleşen ve Mohaç'a yakınlığı sebebiyle II. Mohaç Muharebesi olarak da adlandırılan Nagyharsány Muharebesi'nde Budin'i yeniden ele geçirme amacını taşıyan Sadrazam Sarı Süleyman Paşa (1685-1687) komutasındaki Osmanlı ordusu Drava Nehri kıyısında Habsburglara mağlup olur. Bir yıl sonra, Osmanlıların Avrupa'ya yaptıkları seferlerde kilit role sahip olan Belgrad, 30 Temmuz-8 Eylül tarihleri arasında gerçekleşen kuşatma sonrası Habsburgların eline geçer. Aynı yıl Eğriboz Adası Venedikliler tarafından kuşatılır. Devam eden muharebeler esnasında işbaşına gelen Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın (1689-1691) Piro, Vidin, Pasarofça, Güvercinlik, Semendire ve Niş'i, ardından 14 Ekim 1690 tarihinde Belgrad'ı yeniden ele geçirmesi Osmanlılar tarafında kaybedilen yerlerin geri alınacağına dair bir ümit ışığı yaksa da Fazıl Mustafa Paşa'nın 19 Ağustos 1691 tarihinde gerçekleşen ve "yüzyılın en kanlı muharebesi" olarak nitelendirilen Salankamen Muharebesi'nde hayatını kaybetmesi kazanılan başarıların devamını engeller. Belgrad'ın stratejik öneminin farkında olan Habsburglar, Salankamen Muharebesi'nde Osmanlı kuvvetlerini mağlup etmelerinin verdiği cesaretle Belgrad'ı 1693 yılının 5 Ağustos-10 Eylül tarihleri arasında kuşatırlarsa da Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa (1693-1694) komutasındaki Osmanlı kuvvetlerine mağlup olurlar (Dudás, 1885: 8; Özkan, 2009: 1781; Keleş ve Kaymaz, 2020: 54)

Sultan II. Ahmed'in (1691-1695) ardından Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) Osmanlı tahtına çıkışıyla birlikte Osmanlı devlet adamları arasında 1683 Viyana Kuşatması'ndan beri sürmekte olan kötü gidişatı tersine çevirme isteği daha da kuvvetlenir. Bu isteğin kuvvetlenmesinde II. Mustafa'nın yaşanmakta olan askerî başarısızlıklarının başta gelen sebebinin seleflerinin uzun yıllardır ordunun başında seferlere çıkmaması ve kendisinin Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) gibi ordunun başında seferlere çıkacağını bildirmesidir. Bu suretle tahta çıkışının daha üçüncü gününde Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'ya (1695-1697)

"Tebaasının rahat yüzü görmediğini ve babası zamanından kendi hükümdarlığına kadar gelen padişahların zevk ve safa ile işteki ihmalleri sebebiyle düşmanların dört taraftan hücumla geçtiklerini ve bundan dolayı zevk ve safa ve rahatı kendisine haram edip büyük cedit Kanunî Sultan Süleyman gibi bizzat ordusunun başında sefere gitmeğe azmettiğini, fakat bizzat sefere gitmesi mi yoksa Edirne'de kalması mı muvafık olacağını iyice görüşülerek Allah rızası için doğrusunun bildirilmesini..."

şeklinde bir hattı-hümayun göndermesi (Stepanovič, 2019: 18; Keleş ve Kaymaz, 2020: 54) bir tesadüf olmadığı gibi çıkılması planlanan Macaristan seferine Serdar-ı ekrem olarak Sadrazam'ın tayin edilmesi kararlaştırıldığı zaman II. Mustafa'nın "Bana ağırlık ve hazine lazım değil, mahallinde kuru ekmek yerim, vücudumu bezl ederim; her ne denli meşak arz olunursa sabr ü tahammül ederim; hizmet-i ibadullah tamamen ermeyince seferden dönmem, elbette kendim giderim" (Keleş ve Kaymaz, 2020: 54) şeklindeki sözleri yapılacak seferlere ordunun başında bizzat kendisinin çıkacağını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Nitekim bu

sırada devam etmekte olan Osmanlı-Habsburg mücadelesini sona erdirmek için elçileri William Paget (1637-1713) ve Jacobus Colyer (1657-1725) vasıtasıyla arabuluculuk teklifinde bulunan İngiltere ve Hollanda'nın bu teklifleri de kabul edilmez (Özkan, 2009: 1781; Keleş ve Kaymaz, 2020: 54; Doğan, 2022: 4).

Sultan II. Mustafa'nın tahta çıkışıyla birlikte yeni bir ivme yakalayan Osmanlılar 1695 yılında Sakız Adası'nı Venediklilerden alırlar. Aynı yıl II. Mustafa, Macaristan'ı kurtarmak için yaptığı ilk seferinde, 25 Eylül 1695 tarihinde gerçekleşen Lugos Muharebesi'nde Habsburgları mağlup eder, bu suretle Macaristan yolu Osmanlılara açılır. Bir yıl sonra 1696'da II. Mustafa'nın komutasındaki Osmanlı ordusu Macaristan'ı kurtarmak için yeniden sefere çıkar ve Osmanlılar II. Mustafa'nın Habsburglarla bizzat mücadele ettiği, 26 Ağustos 1696 tarihinde gerçekleşen Ulaş (Bega Nehri) Muharebesi'nde yine galip gelirler. Bu iki seferin başarı ile sonuçlanması Osmanlıların yönetiminde kaybedilen toprakların geri alınabileceğine dair ümitleri iyice arttırır (Dudás, 1885: 10; Özkan, 2009: 1781; Keleş ve Kaymaz, 2020: 54, Bağ, 2020: 23; Ülker, 2021: 275).

1. Zenta Muharebesi (11 Eylül 1697)

1.1. Sefer Hazırlıkları

Sultan II. Mustafa, Macaristan'ı Habsburg hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla çıktığı iki seferin de başarılı olmasının verdiği cesaretle 12/13 Nisan 1697 tarihinde Macaristan üzerine üçüncü seferine çıkmaya karar verir. Bu sefer Osmanlıların II. Viyana Kuşatması sonrasında Macaristan ve Orta Avrupa üzerine gerçekleştirdikleri seferlerin sonucunu belirleyecek ve Osmanlıların galibiyeti halinde Habsburgları Tuna Nehri'nin ötesine sürecektir bir sefer olması itibarıyla oldukça önem taşımaktadır. Osmanlılar açısından olduğu gibi söz konusu sefer Habsburglar açısından da galip gelmeleri halinde tüm Macaristan'ı hâkimiyetleri altına alabilecekleri ve Osmanlıları Macaristan topraklarından tamamıyla çıkarabilmelerine imkân sağlayabilecek olması sebebiyle oldukça önemlidir. Aynı zamanda bahse konu sefer, 5 Temmuz 1697 tarihinde Habsburg ordularının komutasını üstlenen, Habsburg kuvvetlerini Macaristan topraklarında ilk defa komuta edecek ve Fransızlara karşı kazandığı başarıları Macaristan'da, bu suretle Orta Avrupa'da Osmanlılara karşı da tekrar edip edemeyeceği merak edilen 34 yaşındaki Savoy Prensi Eugene'nin (Macarca: Jenő. 1663-1736) rüştünü ispat etmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu arada Viyana Sarayı çıkılacak sefer öncesi Eugene'den yaşanmakta olan maddi sıkıntılardan ve asker sayısının yetersizliğinden dolayı Osmanlılara saldırmamasını veya bir kale kuşatmasına kalkışmamasını ister. Sadece Osmanlıların hareketlerini gözlemesini, ancak çok elzem bir durum yaşanırca Osmanlılara saldırması yönünde talimat verir. Nitekim Habsburgların bu zamanda Fransızlarla İtalya ve Prusya'da sürdürdükleri mücadelelerle birlikte Macaristan ve Erdel'de çıkan isyanlar da başlarını ağrıtmakta, Viyana Sarayı yaşanabilecek gelişmeler için yeterli sayıda askeri her daim yedekte tutma zorunluluğunu hissetmektedir (Dudás, 1885: 20; Barta, 1995: 28; Özkan, 2009: 1783; Katona, 2012; Keleş ve Kaymaz, 2020: 55; Karagöz, 2020: 506; Ülker, 2021: 279; Papp, 2021: 12).

Osmanlılar sefer öncesi yoğun şekilde hazırlıklara başlarlar. Sefer sırasında sık ormanlık arazilerden geçileceği için bu mevkilerde düşman kuvvetlerinin pusu kurmasını önlemek amacıyla Niş'ten Belgrad'a kadar olan güzergâhta ağaçların kesilmesine karar verildiğinden bu iş için Rumeli Beylerbeyi Cafer Paşa görevlendirilir. Bu sırada Azak'ta bulunan ve kuzey yönünden gelebilecek bir tehdit olarak görülen Rus kuvvetlerinin herhangi bir müdahalesini engellemek için Koban Nehri'nin denize döküldüğü yerde de istihkâmlar inşa edilir. İstanbul'da Kâğıthane'de Avrupa askerî tarzına göre eğitim gören 12.000 yamak ve 8.000 levendin eğitime hız verilir. Sefer için 15.000 kantar barut, 17 kolonborna, 7 havan, 85 darbezen topu; bunlara ilaveten Varad (Macarca: Nagyvárad) Kalesi'nin kuşatılması ihtimaline karşı 10 balyemez topu da hazırlanır. Bundan başka 10 kalite, 40 fırkate, 60 şaykadan oluşan 110 parçalık ince donanma da hazır hale getirilir.

1.2. Sefere Çıkış ve Sefer Yönünün Belirlenmesi

Hazırlıkların tamamlanmasının ve Anadolu ve Rumeli kuvvetlerinin Edirne'de toplanmasının ardından 12 Nisan 1697'de tuğlar dikilerek sefer ilan edilir ve ardından 16/17/18 Haziran 1697'de Sultan II. Mustafa yaklaşık 100.000 kişilik bir orduyla Edirne'den hareket ederek Macaristan üzerine üçüncü seferine çıkar. Ordu, 26 Haziran'da Filibe'yi geçtikten sonra 14 Temmuz'da Sofya'ya, 30 Temmuz'da Niş'e gelir ve 10/11 Ağustos 1697'de Belgrad'a varır. Osmanlı tarihçisi Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın (1658-1726/1727) Nusretnâme adlı eserinde verdiği bilgilere göre ordu Sofya civarında iken Temeşvar (Macarca: Temesvár) Muhafızı Koca Cafer Paşa'nın (?-1697) mektubuyla birlikte adları János Borbély ve Sarbó (Szabó) olan iki Macar elçisi Erdel'de çıkan isyanın başarılı olduğu haberi ile gelir ki bu haber Osmanlılar tarafından memnuniyetle karşılanır. Osmanlılar tarafında bu gelişmeler yaşanırken Prens Eugene de yanındaki kuvvetlerle birlikte Viyana'dan hareket ederek Tuna Nehri üzerinde 44 geminin birleştirilmesi ile inşa edilmiş köprüden karşıya geçer ve 9 Ağustos'ta Vörösmarti'deki (Veresmarton) toplanma yerine gelir. Osmanlılar Belgrad'a geldikten iki gün sonra bir gün arayla Erdel Prensi Imre Thököly'nin (1682-1685) de katıldığı biri Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın diğeri de II. Mustafa'nın huzurunda olmak üzere iki savaş meclisi toplanır (Dudás, 1885: 17; Özkan, 2009: 1783; Katona, 2012; Afyoncu, 2014: 279-280; Stepanovič, 2019: 18; Keleş ve Kaymaz, 2020: 55; Karagöz, 2020: 506; Ülker, 2021: 279; Papp, 2021: 22).

12 Ağustos 1697'de Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın çadırında toplanan ilk mecliste Mehmed Paşa ordunun Pançova üzerinden ilerleyerek Temeşvar'a yönelmesi gerektiğini söyleyince mecliste hararetli tartışmalar yaşanmaya başlanır. Tartışmalar uzayınca Mehmed Paşa, ordunun Temeşvar'a değil de Varadin yönüne ilerlemesi konusunda direten başta Belgrad Muhafızı Amcazâde Hüseyin Paşa (Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın Zenta'da hayatını kaybetmesi üzerine 17 Eylül 1697-4 Eylül 1702 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır), Anadolu Beylerbeyi Mısırlızâde İbrahim Paşa (?-1697) ve Bostancı Mahmud Paşa olmak üzere bu görüşü savunan diğer paşaları ve ileri gelenleri "Her kim Varadin muhasarasına sevk ederse

sefer dönüşünde her birinin birer bahane ile katl olunması mukarrerdir” (Keleş ve Kaymaz, 2020: 55) şeklindeki sözlerle tehdit eder. Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın bu gelişmeden sonra Varadin üzerine yürünmesine taraftar olanlara kin beslemeye başladığı görülürken bundan başka Sofya'da kendisinden sadaret mührünü alacağından şüphe duyduğu Yeniçeri Ağası Mahmud Paşa'ya da düşmanca hisler beslediği bilinmektedir. Bu suretle böyle önemli bir seferin daha ilk zamanlarında Osmanlı devlet adamları arasında yaşanan görüş ayrılıklarının ve bu görüş ayrılıklarının sonucunda birbirlerine karşı düşmanlık beslemeye başlamalarının seferin gidişatı ve alınan kararlar üzerinde etkili olduğunu vurgulamak gerekir. Mecliste alınan bir başka karar da Nusretnâme'de de belirtildiği üzere uzun görüşmelerden sonra Imre Thököly'nin Orta Macar Kralı ve Erdel Prensi olarak atanmasıdır. Ayrıca bu sırada ordugâha gelen bir ulak tarafından getirilen mektupta Habsburglara karşı ayaklanmış 50.000 Macarın Osmanlılara destek vermeye hazır olduğunu yazıyor olması başta II. Mustafa olmak üzere tüm devlet adamlarını ve komuta kademesini memnun eder. İlk gün yapılan görüşmelerden elle tutulur bir sonuç çıkmayınca 1695 Lugos ve 1696 Ulaş muharebelerinde başarı kazanmış, bu suretle görüşleri önem arz eden Temeşvar Muhafızı Koca Cafer Paşa meclise çağırılır. 13/14 Ağustos'ta Sultan II. Mustafa'nın otağında yapılan toplantıya katılan Cafer Paşa Temeşvar'da gerçekleştirdiği ıslahat çalışmalarını ve inşa ettirdiği yapıları Sultan II. Mustafa'ya göstermek arzusunda olduğu için ordunun Temeşvar yönünde ilerlemesinin uygun olacağını belirtir ve bu konuda ısrarcı olur (Karagöz, 2020: 512, 47. dipnot; Ülker, 2021: 279; Papp, 2021: 19, 22).

Bu gelişme üzerine Varadin yönüne ilerlenmesini görüşünü bir kez daha gündeme getiren Amcazâde Hüseyin Paşa'nın bu görüşüne mecliste bulunanlar “siz dahi bir senedir bu serhaddesiz, vâkıf olduğunuz mertebeyi söyleyin” diyerek Hüseyin Paşa'nın Belgrad'ta yaklaşık bir senedir bulunması sebebiyle söz konusu coğrafyanın şartlarını tam olarak bilmediğini ima ederler ve onun Varadin yönüne hareket edilmesi görüşünü dikkate almazlar. Ancak Hüseyin Paşa bu sözlerle “Üç senedir gelürsüz gidersüz, küffârdan bir karış yer aldığınız yok. Bu kadar hazîne itlâf ve asâkir-i İslâm it'âb olunur, eğer mühimmât-ı levâzımınız tekmlîl ise münasip olan Varadin kal'asın muhâsara eylemek gerekdir” (Özkan, 2009: 1784) şeklinde cevap vermekten geri kalmaz. Hüseyin Paşa'nın bu sözlerine Sadrazam Elmas Mehmed Paşa “devlet-i padişahî de her şeyimiz hâzırı âmâdedir” şeklinde karşılık vererek tartışmaya son noktayı koyar. Bu sırada Osmanlı komuta kademesinde hâkim olan genel görüş, Tuna ve Tisa nehirlerini aşarak Bačka civarında toplanmakta olan Habsburg ordusu ile karşılaşmaktır. Ancak Bačka'ya ulaşmak için Tımsı, Bega ve Tisa gibi üç büyük nehrin aşılması gerekmektedir. Bu durum ordunun ıaşesinin karşılanmasını zorlaştıracak gibi aynı zamanda tehlikeli bir durum karşısında olası bir geri çekilmeyi de oldukça güçleştirecektir. Ayrıca söz konusu bölgenin bataklık bir bölge olması ordunun hareket kabiliyetini azaltacaktır. Bundan başka Habsburgların Saint Gotthard'ta yaptıkları gibi Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmının nehirden karşıya geçmesine izin verdikten sonra geriye kalan kuvvetlerin üzerine saldırımları da yüksek bir olasılıktır. Ancak başta Amcazâde Hüseyin Paşa olmak üzere Varadin yönüne ilerlenmesini savunan diğer paşalar da yukarıda sıralanan bu

riskleri defalarca hatırlatmalarına rağmen sonunda Temeşvar yönüne ilerlenmesine karar verilir. Temeşvar yönüne ilerlenmesi kararının alınmasında II. Mustafa'nın Temeşvar Muhafızı Koca Cafer Paşa'ya "baba" diyecek kadar saygı duymasının ve Paşa'nın Temeşvar yönüne gidilmesi konusundaki ısrarlarını kırmayıp orduyu o tarafa yönlendirmesinin de payı vardır. Buna göre Tuna Nehri aşıp Pañcova yönüne gidilecek, Tisa Nehri Titel'den karşıya geçilecek, Titel Kalesi alınacak, daha sonra Szeged, Gyula ve Yanova kaleleri alınarak Habsburglara karşı mücadele eden Imre Thököl'y'e destek olunacaktır. Bu şekilde Budin'e kadar olan güzergâh da Osmanlıların eline geçecektir (Dudás, 1885: 25; Özkan, 2009: 1784-1785; Katona, 2012; Türker, 2018: 194; Karagöz, 2020: 510; Bağ, 2020: 23).

Ordunun Temeşvar yönüne yürütülmesi kararı alınmış olsa da Nusretnâme, Amcazâde Hüseyin Paşa'nın bu karardan sonra da itirazlarını sürdürdüğünü söyler (Özkan, 2009: 1786):

"...mütaleası hilâfına tehlikeli karar verildiğini gören Amcazâde Hüseyin Paşa toplantı dağıldığı halde söylenmesine devam ederek: ...bu gideceğiniz yerler sazlık ve bataklıklar içinden geçmekte ve bu yollarda ağır sıkıntılar çekilmesi apaçık görülmektedir. Bu yol üzerinde kaç kere köprü kurmak gerektiğini kimse kestiremez. Hele bir parça yağmur yağarsa her taraf çamur deryası olacak, o zaman bütün zahire ve top arabaları, yük katarları, yaya ve atlı asker yollarda dökülüp kalacak, işin sonu da bir felâket olacak. Düşman ülkesinin baş kalesi olan Varadin bir yanda dururken hayal ettiğiniz ülkeleri ele geçirmek boş bir düşüncedir. Bir kalenin çepeçevre kuşatıldığı hiçbir zaman görülmemiştir. Kaleler her zaman bir yanından topla dövülerek muharebeye girilir. Burnumuzun dibinde Varadin dururken başka yere neden gitmek gerekiyor, bunu anlayamıyorum. Bir kere Varadin'e gidelim, kuşatalım, açmak kolay gelirse ne güzel, hiç olmazsa kuşatmış olarak şerefimizle döner geliriz diye yanıp yakılmaktaydı..."

1.3. Osmanlı ve Habsburg Ordusunun İlerleyişi

Mecliste alınan karar gereği Osmanlı ordusu Sadrazam Elmas Mehmed Paşa komutasında Tuna Nehri'ni geçerek ve 20 Ağustos'ta Pañcova'ya ulaşır. Bu sırada Prens Eugene Hırvatistan'dan Erdel'e kadar dağınık halde bulunan ve son zamanlarda Erdel'de neredeyse kendi başına hareket etmekte olan General Jean Rabutin'in (1642-1717) süvari birliklerini toplamaya ve ordusunun iâşesini sağlamaya çalışmaktadır. Zira bu zamanda Habsburgların sadece iki hafta yetecek unu bulunmaktadır, yulafları ise hiç yoktur. Habsburg ordusunun iâşesi Komorn ve Budin'den temin edilebilirdi, ancak nakliye gemilerinin kaptanları teminat talebinde bulununca Eugene, masrafları karşılamak için Kont Herberstein'den 1.000 gulden ödünç almak zorunda kalır. Osmanlı ilerlemesi devam ederken Eugene, Osmanlılar Varadin'i kuşatmak için harekete geçerlerse geri dönüşlerini engellemek için komutanlarından Nehm'e Titel'i kuşatmasını ve mutlak suretle orada tutunmasını emreder (Dudás, 1885: 23, 32, 26; Katona, 2012; Türker, 2018: 195; Karagöz, 2020: 536).

Osmanlılar ise bu sırada Habsburg ordusunun Titel ve Szeged arasında bulunduğu haberleri üzerine Titel yönüne yürümeye karar vermişlerdir. Eugene de Osmanlıların Titel'de hiç durmadan Erdel'e yönelmeleri ihtimaline karşın, ayrıca

Rabutin'in süvari kuvvetleriyle ana kuvvetlerini birleştirmek amacıyla bir süredir bulunduğu Kovil'den 21/22 Ağustos'ta ayrılarak Titel üzerine yürüme başlar ve 25 Ağustos'ta Pétervarad ve Zenta arasındaki Csikaer Bataklığı'na gelir. Habsburg ordusu bu şekilde ileri hareketine devam ederken Osmanlı ordusu da 27 Ağustos'ta Tisa Nehri üzerindeki köprüden karşıya geçerek Nehm'in de kuşatmak üzere harekete geçtiği Titel Kalesi'ni 28 Ağustos'ta alır ve kaleyi yerle bir eder. Nehm'in Osmanlı saldırılarına karşı duramaması üzerine Titel ile Varadin arasındaki bataklık araziye aşarak Varadin'e doğru çekildiği haberlerini alan Eugene, Nehm'e Varadin'e kadar çekilip gerekli tedbirleri almasını ve her ne şekilde olursa olsun bu noktada tutunup daha fazla geri çekilmemesini emreder. Titel'in Osmanlılar tarafından bu kadar çabuk ele geçirilmesinin Habsburglar tarafında şaşkınlığa sebep olduğunu Eugene'nin Habsburg İmparatoru I. Leopold'a (Macarca: Lipót. 1658-1705) yazdığı raporda geçen "Hiç kimse bunun (Titel Kalesi'nin ele geçirilmesi) bu kadar erken olacağını tahmin edemezdi. Generaller, daha en az iki gün vaktimiz olacağından emindiler" (Doğan, 2022: 13, 36. dipnot) şeklindeki cümleden anlamaktayız. Habsburglar açısından olumsuz şekilde görülen bu duruma karşın Eugene bu sırada Osmanlı ordusunun muharebe gücü ve gerçekleştirmekte olduğu manevralar hakkında ayrıntılı bilgiler edinmektedir. Başta Eugene olmak üzere Habsburg komuta kademesinin Osmanlıların askerî faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olması bu zamanda Osmanlı ordusunun içinden Habsburglara haber ulaştıran kişilerin varlığı ihtimalini güçlendirmektedir (Dudás, 1885: 23, 26, 32; Katona, 2012; Türker, 2018: 195; Karagöz, 2020: 536).

30 Ağustos'ta Sultan II. Mustafa beraberindeki kuvvetlerle birlikte Varadin'e doğru yönelince Eugene de ihtiyat amacıyla birliklerinin bir kısmını buraya göndermek zorunda kalır. Ancak Habsburgların hareketleri Varadin Kalesi'ni ele geçirmek için hazırlık yapmakta olan Osmanlı kuvvetlerini huzursuz edip endişeye sürükleyince Osmanlılar Varadin Kalesi'ni kuşatmaktan vazgeçer ve yönlerini Habsburglara karşı isyan etmiş Imre Thököly'nin başını çektiği Macarlarla iş birliği yapmak ve Thököly'nin hızlı bir hücumla alınmasının mümkün olduğunu belirttiği Szeged'e çevirirler (Dudás, 1885: 40; Katona, 2012; Afyoncu, 2014: 280; Türker, 2018: 196; Stepanovič, 2019: 21).

31 Ağustos'ta Zenta'da bulunan Prens Eugene'nin ana birlikleri General Rabutin'in süvari kuvvetleri ile birleşir ve bu suretle Habsburg ordusunun sayısı artar ki kaynaklar Alman, İspanyol, Fransız, İtalyan, Çek, Moravya, Macar, Hırvat, Sırp ve Bunyevats askerlerinden oluşan Habsburg ordusunun Zenta'da yaklaşık 55-60.000 asker ile Osmanlıların karşısına çıktığından bahsetmektedir (Stepanovič, 2019: 20; Bağ, 2020: 23). Habsburglar tarafında koşullar zor olsa da 31 Ağustos'ta Prens Eugene'nin Zenta'dan "Eğer düşman bana birkaç gün daha zaman tanır ve imparatorluk ordularını toplayabilirsem Tanrı'nın da yardımı ile onların emellerini boşa çıkarmanın umudu ile yaşıyorum" (Türker, 2018: 195) şeklinde İmparator Leopold'a yazdığı mektup Viyana'da moralleri yükseltir. Bu noktada Osmanlıların ağır şekilde ilerlemesinin Habsburglara zaman kazandırdığı, bozuk olan finansal durumlarını bir nebze de olsa düzeltmelerine ve asker toplamalarına imkân sağladığını belirtmek gerekir. Osmanlı ordusu uzun ve yorucu bir yürüyüş sonrası

Zenta yakınlarına ulaşır ve 8 Eylül'de Zenta Kalesi'ni ele geçirir. Osmanlı ilerlemesi devam ederken Eugene tüm birliklerini toplamış halde ordusunu zaman zaman taciz eden Osmanlı süvarilerine karşı koyarak ilerleyişine devam ederken II. Mustafa'nın Varadin'i ele geçirmekten vazgeçtiğini ve yönünü Szege'de çevirdiğini öğrenince Osmanlı ordusunu daha dikkatli şekilde takip etmeye başlar. Sefer günlüğünde Eugene'nin "Düşmanın kıyı değişikliğini önlemenin ve Transilvanya'ya (Erdel) doğru ilerlemesini engellemenin tek yolu, onu yakından takip etmektir ve eğer bir yerden karşıya geçmeye kalkırsa onu köprübaşında boğacağım" (Katona, 2012) şeklinde yazıyor olması Habsburgların Osmanlıları bu sırada yakından takip etmekte olduklarını göstermektedir. Bu takip sırasında Osmanlı süvarilerinin Habsburg ordusuna saldırılar düzenlediğini Eugene'nin imparatora yazdığı raporlardan öğrenmekteyiz (Türker, 2018: 195): "Hem iyi niyetlilik hem de cesaret bakımından orduyu ne kadar övsem azdır. Düşman ister önümüzden ister yanımızdan taciz etsin, kimseyi sıkılganlık ve utanç kaplamadı. Ben, düzenli şekilde ilerledim ve 18 saat yürümelerine rağmen kimse geride kalmadı". Bu zamana kadar Habsburglar tarafında yaşananları tarihçi Heineich von Kausler (1801-1873) aşağıdaki şekilde anlatmaktadır (Dudás, 1885: 40):

"Prens Eugene, II. Mustafa 8 Eylül'de Theiss nehrinden yukarı doğru çıkarken ordusunun bir günlük erzak ihtiyacını hazırlatmış ve 9 Eylül'de kurumuş olan Szireger bataklığını kolayca geçerek karşı tarafa intikal etmiş, 10 Eylül'de ise imparatorluk ordusu St. Thomas'a gelmişti. Prens, Türklerin St. Thomas'ta bataklığın üzerindeki köprüyü yakmış olabileceklerini düşündüğünden 9 Eylül akşamı bataklığın üzerine iki köprü yaptırdı."

Habsburg ilerleyişi devam ederken Osmanlılar tarafında yapılan bir plan değişikliği ile ordunun Tisa Nehri'ni Küçük Kaniye civarında geçeceği yerde Zenta'dan geçmesine karar verilir ve Tisa Nehri üzerine bir Fransız mühendisin de yardımıyla altmış veya seksen üç adet tombazdan oluşan bir köprü inşasına başlanır. Köprüden 10 Eylül'de otâğ-ı hümayun, rıkâb-ı hümayun ağaları, hazîne-i âmire ile Sultan II. Mustafa Tisa'nın sol kıyısına geçerken onları yeniçerilerin, sipahilerin, silâhdarların, cebecilerin, topçu ve top arabacısı ocaklarının bir kısmı takip eder (Katona, 2012; Afyoncu, 2014: 280; Türker, 2018: 196; Stepanovič, 2019: 21).

Osmanlıların karşıya geçişi devam ederken Eugene, Osmanlı ordugâhına sadece 17 km. uzaklıkta bulunan Óbéc's'e varmıştır. 10-11 Eylül gecesi Habsburg ordusunda bulunan Sırp komutanı Jovan Popovič Tekelija (1665-1722) Prens Eugene'ye Osmanlıların Zenta'nın 20 km. güneydoğusundan Tisa Nehri'ni geçmekte oldukları haberini getirir. Tarihçi Friedrich Varchmin (1825-1904) gelişmeleri şu şekilde anlatır (Türker, 2018: 196):

"Becse'de bulunan Prens Eugene 10 Eylül'ü 11 Eylül'e bağlayan gece düşman ordularının Zenta'ya yarım mil uzaklıkta Theiss üzerindeki bir köprüyü yıktıklarını ve birkaç süvari birliğini karşıya geçirdiklerini öğrenmişti. Muharebe artık kaçınılmaz görünüyordu, zira Türk ordusu bu köprü olmadan geriye çekilemezdi."

11 Eylül günü sabah saatlerinde Prens Eugene'nin yaklaşık 60.000 kişilik bir kuvvetle süratli bir şekilde yaklaştığı haberleri üzerine Osmanlılar Tisa Nehri'nden karşıya geçişi hızlandırırlar, askerin ve mühimmatın bir kısmı ve Osmanlılara desteğe gelen Kırım Hanı'nın oğlu Şehbaz Giray aynı gün Tisa'nın karşı kıyısına geçmiş olsa

da Osmanlıların konuşlandığı arazi nehrin kolayca aşılabilecek bir yerinde olmadığı gibi yapılacak bir saldırıya da açıktır. Habsburgların yaklaşması üzerine Tisa Nehri ve Habsburg kuvvetleri arasında sıkışmamak için Anadolu Beylerbeyi Mısırlızâde İbrahim Paşa, Diyarbekir Beylerbeyi Kavukçu İbrahim Paşa (?-1697) ve Küçük Cafer Paşa (Boşnak Cafer Paşa) komutasında bir miktar kuvvet Habsburgları karşılamak üzere ileri çıkar. Bu sırada başta Sadrazam Elmas Mehmed Paşa, Koca Cafer Paşa, Baltaoğlu Mahmud Paşa olmak üzere birçok komutan ve birlik daha henüz Tisa Nehri'nin karşısına geçmemiştir (Katona, 2012; Afyoncu, 2014: 280; Türker, 2018: 196; Stepanovič, 2019: 21).

Habsburgların üzerine gönderilen kuvvetler onları durdurmada yetersiz kaldığı gibi Eugene yapılan mücadele sırasında atından düşerek Habsburglara esir düşen ve ölümlle tehdit ettiği Osmanlı süvarilerinin komutanı Küçük Cafer Paşa'dan Habsburg ordusunun yaklaştığını öğrenen Osmanlıların Tisa Nehri'nin sağ tarafından ilerlemekten vazgeçtiği, Zenta'nın biraz aşağısında, Szenttamás bataklık arazisi civarında köprü kurduğunu, süvarilerin Tisa'nın sol kıyısında olduğunu, piyadelerin ise Tisa'nın sağ kıyısında mevzilendiği şeklinde istemiş olduğu tüm önemli bilgileri elde eder. Duyduklarını teyit etmek isteyen Eugene yanına süvarileri de alarak Osmanlıların köprü kurduğu mevkîe bir saat uzaklığa geldiği zaman Cafer Paşa'nın söylediklerinin doğru olduğunu görür. Bundan başka Sultan II. Mustafa ve Sadrazam Elmas Mehmed Paşa arasındaki mesafenin bir hayli fazla olması, köprü'nün kötü durumda bulunması ve süvarilerin ve piyadelerin bağlantısının kesilmiş olmasının Habsburgların başarı şansını arttığını anlar. Gelişmeler Matthäus Merian (1593-1650) tarafından 1633-1738 yılları arasında yayımlanan *Theatrum Europaem*'da da kayıtlıdır (Dudás, 1885: 37; Katona, 2012, Türker, 2018: 195-196; Stepanovič, 2019: 23; Bağ, 2020: 24-25; Karagöz, 2020: 536; Bağ, 2020: 23):

“Yürüyüş esnasında onu (Küçük Cafer Paşa) sorguladım ve onu gerçeği benden saklamaması için tehdit ettim. Daha sonra Sultan'ın her halükarda Szege'de saldırıp orayı ele geçirmeyi planladığını itiraf etti. Eğer şiddetli bir saldırıyla oradaki surları ele geçirebilirse [...] benden önce oraya ulaşabilirdi, çünkü orada neredeyse hiç tahkimat yoktu. Sultan, Petersburg'a yürüyüşümün haberini aldığı anda ve Szege'de çok güçlü bir garnizon bulunduğundan emin olduğunda (Paşa, Sultan'ın) Zenta'da durduğunu ve Tisa üzerinde bir köprü inşa ettiğini iddia etti. [...] Şimdi asıl niyet, Sultan'ın Yukarı Macaristan ve Transilvanya üzerine yürümesiydi. Bu sırada kendisi de 1.000 atıyla birlikte Tisa Nehri'ni geçmişti. Paşa'nın söylediği üzere ağır silahlar ve ağırlıklar dün gece onu takip etmişti. Yüzden fazla topa sahip ordunun geri kalanı o tarafta [Tisa'nın sağ kıyısında] kalmıştı. Geri kalan kısım nehri geçecek olsa da Paşa kesin bir şey bilmiyordu. Bu arada [Tisa'nın sağ kıyısında kalanlar] birbirine yakın duruyordu ve belli sayıda Türk, Tatar ve Kuruc orada kalmıştı. [...] Bunun üzerine yürüyüşüme devam ettim ve [bu arada] her an düşmanın duraksamadan Tisa'yı geçerek geri çekildiğine dair yeni bilgiler aldım. Ancak diğer generallerle birlikte düşmanın tüm piyadeleri – Paşa'nın ifadesine göre – bu tarafta kalmıştı. Bu nedenle tüm süvariler ve az sayıda topçuyla Zenta'ya bir saatlik yürüyüş mesafesine kadar ilerledim...”

Muharebede yer alan tarihçi Kont Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730) de yukarıda anlatılanlarla yaklaşık olarak aynı bilgileri verir (Keleş ve Kaymaz, 2020: 56): “Prens, Türk paşasından Sultan'ın süvarileri ile Tisa'yı geçtiğini, piyade ve ağırlıklarının da geçirmeye hazırlandığını ve bu hareketin birkaç gün içinde

tamamlanacağını öğrendi; filhakika Zenta'ya geldiği zaman Türk paşasının anlattıklarının tamamen doğru olduğunu kendi gözleriyle gördü ve fırsatı yakaladığını anladı.”

Nusretnâme, Habsburgların muharebe alanına yakın bir mevkiye (bu yer büyük ihtimalle Pesir köyü yakınlarıdır) geldiklerinde ilk başta Osmanlılara daha fazla yaklaşmaktan çekindiklerini ancak bu sırada Osmanlı tarafından iki çoban ve bir Arnavut'un Habsburgların tarafına geçtiklerini ve “ne durursunuz İslam askerinin ekseri karşuya geçip sizin korkunuzdan birbirini kırarak suya döküldü. Metrislerde kalan bir miktar askerdir fırsat ise ancak olur” (Karagöz, 2020: 538) şeklinde sözler söyleyerek Habsburgları Osmanlılarla muharebeye cesaretlendirdiğini söyler.

2. Zenta Muharebesi

11 Eylül'de Habsburg ordusu öğleye doğru altı kol piyade ve altı kol da süvari olmak üzere toplam on iki hat şeklinde muharebe dizilişi almaya başlar. Habsburg ordusunun istenilen muharebe düzenini alması, toparların mevzilere yerleştirilmesi, diğer faaliyetlerin tam anlamıyla tamamlanması ve yapılacak muharebede izlenecek stratejinin belirlenmesi süreci yaklaşık olarak ikinci vaktine kadar sürer. Theatrum Europaem'da Habsburg ordusunun Eugene tarafından dizilişi “...Orada piyadelerin arkamızdan yürümesini bekledim ve orduyu öyle bir şekilde muharebe hattına yerleştirdim ki, sağ kanat Tisa'ya kadar, sol kanat ise birliklerin hattının izin verdiği ölçüde düz araziye kadar uzanıyordu” (Dudás, 1885: 37) şeklinde anlatılmaktadır.

Habsburgların manevralarından ve birliklerin hareketlerinden Eugene'nin büyük bir saldırıya hazırlandığını anlayan Sadrazam Elmas Mehmed Paşa ağırlıklarla birlikte Tisa Nehri'nin henüz karşı tarafına geçmemiş Osmanlı birliklerini de süratle karşuya geçirip köprüyü yıkmak ister. Birliklerin acele şekilde karşuya geçişi sürerken Elmas Mehmed Paşa'nın emriyle Tisa Nehri'nden henüz karşuya geçmemiş olan birlikler yarıçapı 400 m. olan ve köprübaşından yaklaşık 750 m. uzağa kazılmış metrisler etrafında yarım ay şeklinde muharebe pozisyonu almaya başlarlar. Osmanlı süvari kuvvetlerinin komutanı Küçük Cafer Paşa Habsburglara esir düştüğünden içlerinde çok sayıda Kırım süvarisinin de yer aldığı Osmanlı süvarilerinin komutasını bu esnada Imre Thököly üstlenir.

Osmanlı kuvvetleri muharebe pozisyonu aldığı sırada Yeniçeri Ağası Mahmud Paşa'nın “Bu arabalar ancak sabaha kadar karşuya geçer, askerin çoğu geçti, düşman da yakın geldi, bu daire büyüktür, ihata edecek kadar piyademiz kalmadı, metrislerden piyade askeri ve top ve zahire arabalarını çekip eldeki askere göre köprübaşında kuvvetli bir metris alınmalıdır” şeklindeki tavsiyesi üzerine metrisler etrafında muharebe pozisyonu almaya başlamış asker geri çekilerek Osmanlı savunma hattı daraltılmaya başlanır. Ancak bu plandan haberi olmayan savunma hattının gerisindeki askerler Habsburgların metrislere girdiğini düşünerek daha savunma hattı tam olarak yerleşmeden telaş içinde geriye, Tisa Nehri'ne doğru çekilmeye başlarlar. Bu durumu gören Sadrazam, derhal geriye çekilen askeri toparlar ve yaklaşık yedi bin kişi ile birlikte yeniden Habsburgları karşılamak üzere mevzilenir.

İki piyade taburu, 48 süvari birliği ve on toptan oluşan Habsburg sol kanadı General Guido Stahremberg, Vaudémont Prensi Charles Thomas de Lorraine ve teğmen Johann Andreas Graf Corbelli'nin; on piyade taburu, 42 süvari birliği ve on iki toptan oluşan Habsburg sağ kanadı General Sigbert Heister, General Johann Heinrich Joachim Truchsess ve teğmen Johann Franz von Gronsfeld'in; 21 piyade taburu, 48 süvari birliği ve iki toptan oluşan Habsburg merkez kuvvetleri ise Prens Eugene, Christopher von Berner, Heinrich Reis ve süvari generali Jean Louis de Bussy-Rabutin'in komutası altında bulunan Habsburg ordusu saat 17.00 veya 18.00 civarında hücumla başlar ve Osmanlı kuvvetlerini sağdan ve soldan yoğun top ve tüfek ateşi ile köprübaşına doğru sıkıştırır.

Yapılan ilk hücumda Osmanlılar tarafından terk edilmiş olan ilk metris Habsburglar tarafından kolaylıkla ele geçirilir. Muharebe hattının önünde yer alan ilk metrisin düşmesi üzerine Osmanlılar ikinci metrise geri çekilir. Habsburglar bu noktaya şiddetli bir saldırı gerçekleştirirlerse de Osmanlılar mevzilerini terk etmezler. Bunun üzerine ikinci bir saldırı daha yapan Habsburglar kalın zincirlerle birbirine bağlanmış çift sıra arabalardan oluşan Osmanlı tahkimatını aşamazlar. Üstelik muharebede yer almış rahip Gottfried Kleeman'ın ateşlendiği zaman yeri ve göğü aynı anda sarstığını ve çıkan dumandan güneşi görmenin mümkün olmadığını söylediği Osmanlı topları da Habsburglara oldukça zayıf verir. Ordusunun daha fazla kayıp vermesini istemeyen Eugene, Osmanlılara beklemedikleri ve bu suretle yeterince tahkim etmedikleri bir yerden Szeged yönünden saldırmaya karar verir. Vaudémont Prensi Charles Thomas de Lorraine komutasındaki süvariler Osmanlılar tarafından bir saldırı gelmeyecek şeklinde düşünüldüğü için top yerleştirilmemiş ve yeterince tahkim edilmemiş Szeged tarafından ani bir hücum yaparlar ve bu hücumu durdurmak mümkün olmaz. Osmanlıların Szeged yönüne yeterince önem vermedikleri hususuna Zenta'daki gelişmeleri Feth-i kal'a-i Tîtel ve ceng-i Tabur bölümlerinde anlatan, yazarı tam olarak bilinmemekle birlikte büyük ihtimalle Reisiül kitab Rami Mehmed Paşa (1654-1706) olduğu düşünülen Anonim Osmanlı Tarihi'nde de yer verilir (Papp, 2021: 88): “Kâfırlar, Szeged istikametinden yaklaşıyor olabilir denilmesine rağmen ne siperin o tarafına dikkat edildi ne de o istikamete ayrı bir önem verildi” (Katona, 2012; Afyoncu, 2014: 280; Stepanovič, 2019: 22-23; Bağ, 2020: 26; Kantemir, III, 278-279; Anonim Osmanlı Tarihi: 128).

Osmanlıların Tisa Nehri'ne doğru geri çekildiğini gören içinde dragon süvarilerinin de yer aldığı Habsburg ordusunun sol kanadı da hücumla geçince bu sırada zaten dağılma belirtileri görülmeye başlanan Osmanlı birlikleri birbirini ezerek Tisa Nehri'ne dökülmeye başlar. Durumun lehlerine dönmekte olduğunu gören Habsburg sağ kanadı ve içinde Steiermark Alayı'nın da bulunduğu Eugene komutasındaki merkez kuvvetler de Osmanlı savunma hatlarını aşıp içeri girince durum Osmanlılar adına daha da kötüleşir. Durumu gören Elmas Mehmed Paşa, hemen bir süvari birliği toplayarak Habsburg sol kanadına şiddetli bir saldırı gerçekleştirirse de bu saldırı Habsburglar tarafından püskürtülür. Bu girişim başarısız olunca Osmanlı hatlarında açılan boşluktan merkezde Eugene ile birlikte ilerleyen piyadeler içeri girmeye başlar. Şiddetli şekilde yapılan çarpışmalardan sonra Osmanlı savunması çöker ve Osmanlılar geri çekilerek panik halinde düzensiz şekilde Tisa

Nehri üzerindeki köprüden karşı kıyıya geçmeye başladılar. Ancak bu sırada Osmanlı saflarında yaşanmakta olan kargaşalıktan faydalanarak Habsburgların köprübaşını ele geçirip köprüyü ikiye ayırma girişiminde bulunmaları Osmanlı saflarındaki kargaşalığı daha da arttırdı.

Elmas Mehmed Paşa, askerin geri çekildiğini ve köprüden geçmeye başladığını görünce köprünün iki tombazını kaldırdı. Aslında köprüyü kaldırma fikri durumun kötüye gittiğini gören Thököly tarafından daha Elmas Mehmed Paşa köprünün iki tombazını kaldırma emrini vermeden önce Sultan II. Mustafa'ya önerilmiş olsa da II. Mustafa'nın bu fikri kabul etmemesi üzerine köprü yerinde kalmış, ancak sonradan Sadrazam'ın emri üzerine köprünün iki tombazı kaldırılmıştır (Karagöz, 2020: 544, 235. dipnot). Bununla birlikte bu girişim de Osmanlıları muharebe alanına döndürmeyi başaramaz ve ağır bir Osmanlı mağlubiyeti kaçınılmaz olur. Tisa Nehri'nin diğer tarafında kalan Osmanlı birlikleri ile Habsburglar arasında devam eden muharebede Sultan II. Mustafa ve yanındaki birlikler önceden nehrin karşısına geçtiklerinden ve köprü de yıkıldığından dolayı Habsburglarla mücadele eden kuvvetlere yardım edemezler ve yaşananları seyretmek zorunda kalırlar (Katona, 2012; Afyoncu, 2014: 280; Stepanovič, 2019: 22-23, Bagi, 2020: 26; Kantemir, III, 278-279; Anonim Osmanlı Tarihi: 128).

Muharebe, Habsburg sefer günlüğünde aşağıdaki şekilde tasvir edilmektedir (Bagi, 2020: 25):

“...Bu hücumda süvariler şimdiye kadar şahit olmadığım bir şey yaptılar. Piyadelerle birlikte metrislerin boşluklarına doğru ilerlediler ve tıpkı piyadeler gibi ileri atıldılar. Ne zaman ki sol kanat bu şekilde ilk boşluğa ulaştığı zaman tüm ordu içeri girdi ve onları durdurmanın artık imkânı yoktu. Bu nedenle süvari birlikleri atlarından inip yürüyerek metrislerin üzerinden geçmeyi daha uygun gördüler. Düşman piyadelerinin tamamının nehrin bu [sağ] tarafında olduğu ve diğer tarafta Sultan'ın muhafızlarından sadece birkaç bin kişinin kaldığı ifade edildi. [...] Bu görkemli zafer güneşin batışıyla sona erdi ve sanki imparatorluk ordularının parlayan gözleri olan güneş daha erken batmayacakmış gibi görünüyordu. Hiçbir kalem yeteri kadar şanla onurlandırmak şöyle dursun, majestelerinin kahraman generallerini anlatmaya yetmez.”

Thököly, daha sonra 1701-1705 yılları arasında sürgün yıllarını geçirdiği İzmit'te muharebe hakkında şunları yazacaktır (Dudás, 1885: 57, 59. dipnot):

“Sultan'a köprünün yıkılmasını önerdim, ancak Sultan çekinerek 1.000 atıyla birlikte köprüden geçti ve önerimi dinlemedi. Ardından başkomutana (Elmas Mehmed Paşa) gittim ve Eugene çok büyük bir kuvvete sahip olduğu için başkomutandan 20.000 asker istedim, verecekti, ama adamları ona itaat etmedi; o zaman sadece 2.000 atlı koştı ve bu sırada top atışları Eugene'nin sol kanadını darmadağın etti, ancak Eugene hemen bazı birliklere iki sıra halinde dizilmeleri için emir verdi, hepsi anında yerlerine geldiler ve iki yerde de ilk siperlere girdiler. Dehşete kapılan Müslümanlar kendilerini ikinci siperde atılarsa da toparlanamadılar ve Hristiyanlar tarafından takip edilip öldürüldüler.”

Kont Marsigli de muharebe hakkında şunları söyler (Doğan, 2022: 20):

“1697 yılında gerçekleşen Zenta Muharebesi, Osmanlılar için çok kanlı geçti. Sadece Sultan ve süvarisi Tisa Nehri'ni geçebildi. Onların dışında ne bir yeniçeri ne piyadelerden bir komutan ne de Sadrazam karşı tarafa geçebildi. Düşmandan kaçan Osmanlı askerlerinin yarattığı kargaşa ile köprü aniden çöktü. Askerlerin bir kısmı imparatorun ordusundan ateşlenen topların arasında kalırken, bir kısmı da Tisa

Nehri'ne atlayıp boğuldu. Geri dönecek başka bir yol bulsalar da diğer muharebelerde olduğu gibi geri çekilirlerdi... Osmanlı askerleri vaktinden önce muharebeden firar edip geride çadır, top ve diğer yüklerini bıraksalar da geri çekilen askerler biraz uzakta yeniden toplanırlardı. Orada çadır ve topları da vardı. Ancak Zenta Muharebesi'nde bunu başaramamışlardır; Osmanlı piyadesi Tisa Nehri ile düşman ateşi arasında sıkışıp kalmıştır. Nehri geçmelerine yardım edecek köprüünün parçalanması yüzünden hepsi birden perişan olmuştur. Osmanlılar; Ujvar, Budin ve Belgrad kuşatmalarında Zenta'daki gibi peş peşe üç defa mağlubiyet alsalar da, piyadelerini ikmal etmek için barış yaparlardı..."

Muharebenin sonlarına doğru Mehmed Paşa yanında kalan ancak geri çekilmeye niyetlenen başta yeniçeriler olmak üzere tüm askerlere "Ben ölünceye kadar döğüşürüm, siz nereye kaçarsınız" diyerek moral ve cesaret vermek isterse de yeniçeriler, Mehmed Paşa'ya "Bizi bu berzahlara düşürmek senin tedbirsizliğindir" (Keleş ve Kaymaz, 2020: 57) şeklinde karşılık verirler ve Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'yı katlederek diğer birliklerle beraber köprüye doğru geri çekilirler. Elmas Mehmed Paşa'nın muharebe esnasında Habsburglar ile mücadele ederken mi öldüğü yoksa yeniçeriler tarafından mı öldürüldüğü tam olarak bilinmemekle birlikte Anonim Osmanlı Tarihi'nde Elmas Mehmed Paşa'nın ölümü şu şekilde anlatılmaktadır: "...hayâtı memâtı ve ne vechile uruldu, kâfir elinde mi oldu, yoğ ise yeniçeri kurşunu mu tutdu, çok kıl u kal olup sıhhatine zafer bulunmadı." (Özkan, 2009: 1788, 28. dipnot). Tarihçi Nicolae Jorga (1871-1940), yeniçerilerin sadece Sadrazamı öldürmediğini, ilaveten 13 beylerbeyini daha katlettiğini ifade eder. Osmanlılar ve Habsburglar arasında mücadele yaşanırken panik halinde köprüyü geçmeye çalışan Osmanlı askerlerinin bir kısmı akıntıya kapılmak suretiyle boğularak bir kısmı da Habsburglar ile yapılan mücadele esnasında yaşamını kaybeder. Bu suretle karşı kıyıya geçebilenlerin sayısı 1.000 kişi bile değildir. Nitekim Eugene de muharebe ile ilgili raporunda metrislerde, köprüde ve geri çekiliş umuduyla Osmanlıların kendilerini attığı Tisa Nehri'nde dehşet verici bir mücadele yaşandığını yazar (Özkan, 2009: 1787-1788; Türker, 2018: 197; Stepanoviç, 2019: 24; Keleş ve Kaymaz, 2020: 57; Karagöz, 2020: 524-525, 534-535; Bağ, 2020: 25):

"...Bazı yerlerde doldurdukları düşman cesetleriyle birlikte siperin karşısına geçtiler. Ardından siperde, sol kanatta ve sol tarafta korkunç bir katliam yapıldı. Düşmanın köprüye geri çekiliş hattını kestik. Muharebe meydanında ve köprüde öyle kanlı bir çarpışma gerçekleşti ki paralı askerlerimiz o kadar öfke doluydular ki bazı paşalar ve diğer seçkin subaylar hayatları için büyük miktarlarda para ödemiş olmalarına rağmen hiç kimseye merhamet etmediler. Ölmüş olanların ya da köprüünün altından çıkarılanlar dışında çok az esir almamızın nedeni buydu."

Kont Marsigli muharebenin kazanılmasında asıl etkenin Habsburg ordusu tarafından yapılan top atışları olduğunu belirtir (Doğan, 2022: 14, 40. dipnot):

"Sultan, Tisa Nehri üzerine taşınabilir bir köprü inşa ettirip bütün süvarisiyle birlikte nehri geçmiştir. Prens Eugene uzun yürüyüş sebebiyle ordusunun yorgun düşmesine ve kurak düzlüklerden geçmiş olmasına rağmen zamanında yetişerek henüz yüklerini nehirden karşıya geçirmemiş olan Osmanlı piyadelerini top atışlarıyla dövmeye başlamıştır. Bu hadise Osmanlı ordusunun tamamen mağlup olmasına sebep olmuştur"

1788-1789 yılları arasında Viyana'da yaşamış olan yazar ve tıp doktoru Sámuel Decsy (1742-1816) ise Zenta'da yaşananlar hakkında şunları söyler (Papp, 2021: 17-18):

“[...] Osmanlı Padişahı Servia'ya geldikten sonra Imre Thököly'nin önerisiyle Timis Banat'a yürüdü ve Nagyvarad'ı ele geçirmek için Zenta yakınlarında bir köprü inşa ettirdi. Prens Eugene, [...] ordugâhından ayrıldı ve hızlı şekilde Osmanlılara doğru yürüdü. Michaelmas'ın 12. günü, gün batımında Zenta'ya vardı. Sipahiler ve Sultan nehri geçip gittiklerinde diğer kıyıda Sultan'ın yanında sadece yeniçeriler kalmıştı. Prens Eugene bu durumu gördüğü zaman Tisa üzerindeki köprüyü vurdu, metrislere hücum etti ve Osmanlı Sultanı'nın önünde 30.000 askeri öldürdü. Mücadele eden yeniçerilerin yardımına koşmak isteyen sipahiler suya atladı, bazıları vurularak öldürüldü, bazıları da boğuldu...”

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (1656/1659-1717) Zübde-i Vekaiyat ve vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin (1670-1735) Tarih-i Raşid adlı eserinde Eugene'nin Osmanlı birliklerinin köprüyü geçerken saldırması hilekârlık olarak değerlendirilmiş, Habsburgların bu girişimin bir benzerini 1664 Saint Gotthard Muharebesi'nde Raab Nehri geçilirken denediklerinden bahsedilmiştir. Ancak Zenta'da durum farklıdır. Osmanlılar 1664'de Habsburglarla karşılaşmak için bilinçli şekilde Raab Nehri'nden geçmek isterken Zenta'da Habsburg ordusunun bulundukları mevkie hızlı şekilde gelmesinden dolayı telaşa kapılarak Tisa Nehri'ni geçmek isterler. Saint Gotthard'da saldırıya yönelik bir hareket içinde olan Osmanlılar, Zenta'da Habsburgların saldırısına tedirginlik içinde ve planlı olmayan şekilde karşı koymak isterler (Karagöz, 2020: 538).

Muharebede 58 yeniçeri ağası, 20 sipahi ve silahdar ağası, 10 alay beyi, Anadolu Beylerbeyi Mısırlızâde İbrahim Paşa, Temeşvar Muhafızı Koca Cafer Paşa, Yeniçeri Ağası Mahmud Paşa, Adana Beylerbeyi Fazlı Paşa, Diyarbekir Beylerbeyi Çerçeci İbrahim Paşa, Maraş Beylerbeyi Yunus Paşa, Avlonya sancak beyi Arnavud Kaplan Paşa, Yanya sancak beyi Bektaş Mehmed Paşa, Hüdavendigâr sancak beyi Mevlid Mehmed Paşa, Amasya ve Divriği sancak beyi Bostancı Mahmud Paşa, Teke sancak beyi Muhassıl Hasan Paşa, Suğla sancak beyi Bodur Süleyman Paşa, Mucur Mehmed Paşa ve Karındaşı Pali sancak beyi Nayser Paşa, Rumili'nden Hassa Mutasarrıfı Arnavud Murtaza Paşa, Mevlüt Mehmed Paşa, Meşayizâde Hasan Paşa, Ankaralı Ali Paşa, Kul Kethüdası Cebeci Paşa, Cebecibaşı Mustafa Ağa ve daha birçok sancak beyi ve paşa hayatını kaybeder. Habsburg kaynaklarında muharebede hayatını kaybeden Osmanlıların sayısının 25-30.000 civarında olduğu, 4.000 kişinin ise esir alındığı yazılıken Osmanlı kaynakları kayıp sayısını 7-8.000 civarında göstermektedir. Habsburg sefer günlüğünde Osmanlıların kayıpları hakkında “paralı askerler – özellikle köprüde – neredeyse bir adadaymış gibi cesetlerin üzerinde yürüyorlardı” (Bagi, 2020: 26) şeklinde bir ifadenin geçmesi, kayıpların sayısının abartıldığını düşünsek bile Osmanlı kayıplarının miktarının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu suretle Osmanlı kayıplarının, yukarıda Decsy'nin de vurguladığı üzere ortalama bir rakamla 25-30.000 kişi civarında olduğunu düşünmek mantıklı bir çıkarım olacaktır. Muharebe sahasında kalan Imre Thököly ise kendisini muharebede hayatını kaybedenlerin altına gizler ve geceleyin Tisa Nehri'ni yüzerek kurtulur. Sultan II. Mustafa'nın ve Şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin (1639-1703) bizzat muharebe meydanına inerek Avrupa'da Osmanlıların aleyhine giden durumu tersine çevirme çabaları, Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın hayatını kaybettiği Zenta'da tam bir askerî felakete dönüşür. Zenta'daki kayıplar, 1683-1699 yılları arasında

gerçekleşen en önemli muharebelerden birisi olan Saint Gotthard'daki kayıplar ile karşılaştırıldığı zaman en dikkat çeken noktanın her iki muharebede de Osmanlı sadrazamlarının, Saint Gotthard'ta Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa, Zenta'da ise Elmas Mehmed Paşa'nın hayatını kaybetmesi olduğu görülür (Dudás, 1885: 64, Faroqhi, 2004: 57; Stepanovič, 2019: 25, 27; Karagöz, 2020: 545; Bağ, 2020: 25).

Yaklaşık iki saat süren muharebede II. Mustafa ordusunun sekizde birini kaybettiği gibi yüklü miktarda ganimet de Habsburgların eline geçer. 12 Eylül sabahı Osmanlı ordugâhına giren Habsburglar yedi tuğ, içlerinde yeniçerilerin büyük sancağının da yer aldığı 423 sancak, seksen yedi top, beş yüz elli bomba, 6.300 el bombası, 6.000 (veya 9.000) at arabası, 62 nehir gemisi, 600 – tarihçi Joseph von Hammer'e (1774-1856) göre 6.000 (?) – deve, 15.000 öküz, 7.000 at ile birlikte haremden 10 kadını da ele geçirirler. Osmanlı ordugâhı o kadar zengin bir şekilde donatılmıştır ki 30 Eylül tarihli Zürih'te çıkan bir gazetede Osmanlı ordugâhında ele geçirilen kıyafetlerle tüm Habsburg ordusunun giyinebileceği yazılıdır. Ayrıca Osmanlıların geri çekilirken bıraktığı yaklaşık üç milyon forint değerinde para da sefer sonrası Viyana'ya getirilir ki bu meblağ zaten zor durumda bulunan Habsburg maliyesini bir nebze de olsa rahatlatır (Stepanovič, 2019: 25, 27, Karagöz, 2020: 545; Bağ, 2020: 25). İnsan ve ganimet kaybının yanı sıra bir başka önemli kayıp da Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın hayatını kaybetmesi sonucunda günümüzde Viyana'da Arsenal Askerî Tarih Müzesi'nde muhafaza edilen Mühr-i Hümayûn'un muharebe meydanında kalması ve Habsburgların eline geçmesidir ki böyle bir durum Osmanlı tarihinde ilk defa yaşanmaktadır. Macar barok edebiyatının önemli temsilcilerinden Mihály Cserei (1667-1756) Mühr-i Hümayûn'un Habsburglar tarafından ele geçirilişini şu şekilde anlatır (Dudás, 1885: 60, 63, 69. dipnot, 66; Papp, 2021: 19):

“Alman bir silahşör, Sadrazamın boynunda, göreve atanması sırasında iktidarın devrinin bir sembolü olan Sultan'ın mührünü asılı halde buldu. Silahşör, hayatını kaybeden Sadrazamın boynundaki mührü aldı ama bunun değerini bilmiyordu. Erdel'den gelen imparatorluk birliklerinin komutanı Jean Louis Rabutin de Bussy'nin subaylarından olan Simon Boér silahşörün elindeki mührü fark etti ve ondan aldı. Hemen Prens Eugene'nin yanına koştu ve değerli ganimeti ona verdi.”

Rabutin'in “Eğer Tanrı'nın lütfu düşmanın gözünü kör etmemiş olsaydı kışın Viyana'da kalamazdınız” (Türker, 2018: 197) şeklinde değerlendirdiği oldukça şiddetli geçen, her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği ve muharebe sonrası Osmanlıların batı sınırının Banat'a gerilediği Salankamen Muharebesi'nde ve Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın hayatını kaybettiği Saint Gotthard Muharebesi'nde bile Mühr-i Hümayûn düşman kuvvetlerinin eline geçmemiştir. Habsburglar ele geçirdikleri bu ganimete o kadar değer verirler ki Eugene, muharebeden dört gün sonra, 15 Eylül 1697 tarihinde I. Leopold'a yazdığı raporda 1683 yılından beri Osmanlılara karşı yapılan tüm mücadeleleri kastederek “bütün muharebeler boyunca böyle çok nadir (allerrarste) bir ganimet henüz ele geçmemiştir” şeklinde yazar ve adına bir madalyon dahi darp edilen bu ganimetin Habsburglar açısından önemini ortaya koyar. Aynı raporda Eugene Osmanlılara karşı galip geldiğini vurgularken Osmanlıların da hakkını verir ve cesur bir şekilde

mücadele ettiklerini belirtir (Özkan, 2009: 1789-1790; Türker, 2018: 197; Keleş ve Kaymaz, 2020: 57):

“Gâlib geldik haşmetmeâp; düşmanı yendik. Sadrazam’ın mührü bile şimdi elimde. Elmas Mehmed Paşa, muzaffer kılıçlarımızın altında can verirken Bâbüâlî’nin satvetinize karşı diz çöktüğünü göstermek ister gibi, padişahın mührünü de bize bıraktı. Şimdi Theiss suyu büyük zaferinizin şanlı hikâyesini Tuna’ya götürüyor. Bu hikâye o yolla denizlere ve ebediyete gidecek. Fakat haşmetmeâp, itiraf etmeğe mecburum, Türkler taşıdıkları parlak şöhrete layık bir biçimde dövüştüler. Tam Türk’e yakışır bir ferâgatle ve celâdetle çarpışa çarpışa öldüler. Onların sönüşü, parlıtlarla göz kamaştırdıktan sonra sönen şimşekleri andırıyor. Karşımızdan ağır ağır kaybolan bir ışık kütlesi gibi beyaz bir eriyişle çekildiler. Onların mağlubiyetleri de galibiyetleri gibi şanlı ve ibretli.”

Eugene, aynı tarihli bir başka raporunda Habsburgların kayıplarını 1.169, yaralı sayısını ise 279 olarak verirken Habsburglar 353 at ve 16 öküz de kaybederler. Eugene’nin raporunda yer alan bu rakamlara karşın Habsburgların kayıplarını 1.551/1.584 ölü ve 302 yaralı, 699 ölü ve 1.934 yaralı, 401 ölü ve 1.465 yaralı şeklinde veren kaynaklar da mevcuttur. Habsburgların kayıpları arasında Binbaşı Sigbert von Heister, kont Wirich Philipp von Daun, kont Johann Anton Franz von Thürheim ve aldığı yaralardan ötürü 21 Ekim’de hayatını kaybeden Tümgeneral Heinrich (VI.) Reuß Graf zu Obergreiz de bulunmaktadır (Katona, 2012; Karagöz, 2019: 57; Stepanovič, 2019: 27; Karagöz, 2020: 545, 238. dipnot; Bağ, 2020: 27; Doğan, 2022: 15). Eugene raporunu “Bu galibiyetle biten mücadele, günün ve gecenin ayrıldığı vakitte sona erdi ve o gün sanki güneş bile ekselanslarının silahlarının zaferini parlayan gözlerle görmeden batmak istemedi” (Dudás, 1885: 64; Türker, 2018: 197; Stepanovič, 2019: 24; Karagöz, 2020: 544) şeklinde sonlandırır.

Eugene, 15 Eylül’de yazdığı rapordan bir hafta sonra 21 Eylül 1697 tarihinde yazdığı raporunda ise ordusunun aldığı muharebe düzeni ile Osmanlı kuvvetlerini bertaraf ettiğini, Osmanlıların planlarını daha önceden öğrendiğini, zor koşullar altında Szeged’i askerî açıdan savunmasız bırakmayarak garnizonunu güçlendirdiğini, hatta Osmanlıların Szeged’e yönelik ani saldırı girişimlerine de engel olduğunu belirtir. Zenta önlerinde ise Osmanlıların Tisa Nehri üzerindeki köprü ile olan bağlantılarını başarıyla kesmelerinden ötürü komutanlarının bir takdir yazısıyla ödüllendirilmelerini ister (Karagöz, 2020: 550).

Tisa Nehri üzerine kurulmuş köprüden karşıya geçmiş ve Osmanlı-Habsburg mücadelesi devam ederken Csóka düzlüğüne ilerleyen ve burada ordugâh kuran, Anonim Osmanlı Tarihi’ne göre ölümden kıl payı kurtulmasına rağmen yine aynı kaynağın “Nehrin diğer tarafında kalanlar çok umutluydular, çünkü neler olduğu hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı” (Papp, 2021: 90) şeklinde bahsettiği Sultan II. Mustafa’ya mağlubiyet haberi muharebe gününün gecesinin ilerleyen saatlerinde Bozoklu Mustafa Paşa tarafından getirilir. Geceleyin ordugâhta yapılan toplantıda Habsburglar üzerine yürünmesi veya Temeşvar’a ilerlenmesi fikri tartışılır. Ancak bu aşamada yanında nispeten az sayıda asker bulunan II. Mustafa fazla risk almak istemez ve 2.000’e yakın askerle alınan ağır mağlubiyetin ve muharebe sahasından sessiz sedasız şekilde geri çekilmesinin getireceği isyan riskini de göze alarak Temeşvar’a doğru geri çekilir. 17 Eylül’de Habsburglara ulaşan haberler Osmanlıların

Temeşvar'dan da ayrıldıkları, Pançova üzerinden Belgrad'a doğru ilerlemekte oldukları şeklindedir. 25 Eylül'deki bir habere göre ise Osmanlılar Belgrad yakınlarından Tuna Nehri'ni geçmişler, kışlık ordugâhlarına, Edirne'ye yönelmişlerdir (Özkan, 2009: 1788, 23. dipnot; Karagöz, 2020: 549; Doğan, 2022: 17).

Habsburgların Temeşvar'a doğru çekilen Osmanlıları yeteri kadar takip edememelerinin en büyük sebebi muharebe alanında beklenenden daha fazla kayıp vermeleri, lojistik sürecinde yaşanmakta olan olumsuzluklar, yağın sağanak yağmurlar, ordu içinde görülen salgın hastalıklar ve muharebe esnasında yıkılan Tisa Nehri üzerindeki köprüyü hızlı şekilde yeniden inşa edememiş olmalarıdır (Karagöz, 2020: 548). Bu koşullar 16 Eylül tarihli bir mektupta Habsburgların önce Temeşvar'a, bir sonraki yıl ise Belgrad'a ilerlemeleri gerektiği yazılmasına rağmen Habsburgların Temeşvar'a ve Belgrad'a yürümesini önlemişse de "Si vis Pacem para Bellum" (Barış istiyorsan savaşa hazırlan) şeklindeki deyimine uygun olarak Eugene'nin kuvvetleri 23-24 Eylül tarihlerinde Saraybosna'ya kadar ulaşan akınlar yaparlar (Doğan, 2022: 16). Habsburgların herhangi bir engelle karşılaşmadan Saraybosna'ya ilerlemeleri bu zamanda Osmanlı tarafında yaşanan siyasi ve askerî karışıklığı göstermesi açısından önemlidir. Galibiyetin haberini muharebeden üç gün sonra, 14 Eylül'de Eugene'nin yoldaşı Prens Charles Thomas de Lorraine (1670-1704) Viyana'ya götürürken Eugene de Zenta'dan kuzeye doğru hareket eder (Dudás, 1885: 57, 63; Barta, 1995: 5, Stepanoviç, 2019: 29-30; Bağ, 2020: 27).

3. Zenta Muharebesi'nin Osmanlılar ve Habsburglar Açısından Değerlendirilmesi

Aslında gerek sefer sırasında gerekse de muharebe esnasında Osmanlıların eline Habsburgları mağlup etmek için üç önemli fırsat geçer. Bu fırsatlardan birincisi Prens Eugene'nin Zenta'da Osmanlıları kuşatmak için uzun saatler boyunca saldırı planı yapmakla ve ordusunu düzene sokmakla meşgul olduğu sırada Osmanlıların eline geçmiştir. Osmanlılar bu sırada Habsburglar üzerine bir saldırı gerçekleştirmiş olsalardı hazırlıksız şekilde yakalayacakları Habsburglar karşısında galip gelmeleri oldukça yüksek bir ihtimaldir. İkinci fırsat Pétervarad önlerinde Habsburg ordusunu yine hazırlıksız şekilde yakaladıkları zamandır. Osmanlılar bu fırsatı zamanında değerlendirselerdi büyük ihtimalle Habsburgları mağlup etmiş olacaktı (Karagöz, 2020: 539). Bu iki fırsatı kaçıran Osmanlılar üçüncü fırsatı muharebe devam ederken yakalarlar. Habsburgların sol kanadı ve merkez kuvvetleri Osmanlılara hücum ettiği sırada Habsburg ordugâhı saldırıya açık hale gelir. Ancak İtalyan düşünürü Niccolò Machiavelli'nin (1469-1527) "...elverişli fırsattan yararlanabilmeli, talihin olumsuz etkilerinin üstesinden gelinmeliydi" (Karagöz, 2020: 541; Bağ, 2020: 25) şeklinde belirttiği üzere bu üç fırsatı değerlendiremeyen Osmanlılar Habsburgların Zenta'da şiddetli hücumlarına karşı koymak zorunda kalırlar ve Eugene'nin ordusunun galip gelmesinin önüne geçemezler. Bazı tarihçiler, Prens Eugene'nin üzerlerine geldiğini öğrenen Osmanlı kuvvetlerinin paniğe kapılıp acele şekilde Tisa Nehri'ni geçmek yerine siperlere girip esaslı bir savunma yapmış olması durumunda böyle bir mağlubiyetin yaşanmayacağı görüşünü savunmaktadırlar. Zira Eugene, bu sırada

hem askerî donanım olarak bu kadar büyük bir saldırıya hazır değildir hem de zaten asıl niyeti Szeged'e bir an önce yardım ulaştırmaktır. Bu yüzden Zenta'da aldığı galibiyet "Eugene'nin bile beklemediği" bir zaferdir (Afyoncu, 2014: 281).

Zenta Muharebesi'nde alınan mağlubiyet Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden sarsar. Öyle ki Osmanlılar 1710-1711 Prut Seferi'nde Rus Çarı I. Petro'yu (1682-1725) mağlup etmiş olsalar bile bu galibiyet dahi Zenta Muharebesi'nin etkilerini silemez. Zenta Muharebesi'nin etkileri o kadar büyüktür ki İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi William Paget'in arabuluculuğu ile imzalanan Karlofça Antlaşması sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanmakta olan bunalımda ve kargaşalıkta Zenta'da alınan ağır mağlubiyetin ve artık sadece Habsburgların değil, Avrupa'nın da kahramanı haline gelmiş olan Prens Eugene gibi bir kişinin etkisi vardır. Nitekim bu durumu Mihály Cserei de (Çapraz, 2022: 2030)

"Ölenlerin çoğu suda boğulmuştu, kaç kişinin öldüğünü kimse bilemez, lakin bu muharebede Türkler öylesine bir mağlubiyete maruz kalmıştır ki bir daha tekrarı olmaz. Almanlar Türkleri büyük bir utançla barış yapmak zorunda bırakmıştır. Antlaşmanın öyle ağır maddeleri vardı ki Türk İmparatorluğu böylesini başlangıcından bu yana hiçbir düşmanı ile imzalamamıştır"

şeklinde belirtirken söz konusu durumu Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın (1718-1730) Sultan III. Ahmed'e (1703-1730) sunduğu hattı-hümayunda da görmek mümkündür (Afyoncu, 2019: 1):

"Birader-i ferîşte-siyerleri cennet-mekân merhûm ve mağfûrun-[leh] Sultân Mustafa Hâmtâbe serâhû zamânlarında en sonra Sente üzerinde vukû' bulan ma'reke eyyâmında Franca pâdişâhı Nemçe mehâzîli ile cenk ü harb üzere iken hâlâ başvekil olan kâfir cüz'î asker ile hücum itmekle ma'âzallah zuhur iden keyfiyet ma'lûm-ı hümayûnları."

İbrahim Paşa'nın bu hattı-hümayunu üzerine III. Ahmed'in "Tafsîl olan Mustafa Hân ahvâlini bir hoş bilirüm" (Afyoncu, 2019: 1) şeklinde bir karşılık vermesi söz konusu durumu teyit etmektedir.

Zenta'da alınan mağlubiyet Osmanlı İmparatorluğu'nu her yönden sarsmış olsa da Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın Zenta'da hayatını kaybetmesinden sonra sadrazamlığa getirilen Amcazâde Hüseyin Paşa'nın "...Devlet-i Âliyyeyi Osmaniyye dört yüz bu kadar yıldan berü cihad ile meşgul ve dâima tarafı hakdan müfid bir devlettir. Bundan sonra elli sene dahi ceng etse hayli ne asker ve ne hazinesi tedbir dahi olunur" (Doğan, 2022: 19) şeklinde belirttiği üzere Osmanlı devlet adamları arasında Habsburglar ile mücadeleye devam etmek isteyenler de mevcuttur. Ancak Zenta ve sonrası yaşanan siyasi, askerî ve ekonomik gelişmeler Osmanlı yönetim kademesinde Habsburglarla yapılmakta olan mücadeleyi sürdürmek isteyenler olsa da Osmanlıları Viyana ile antlaşma yapmaya zorlar ve bu durum başta Macaristan olmak üzere tüm Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasının siyasi yapısını değiştiren Karlofça Antlaşması'na giden yolu açar. Zira Banat eyaletinin başkenti Temeşvar hariç Erdel ile birlikte neredeyse tüm Macaristan'ın yanı sıra Slovenya, Sirem ve günümüzde Hırvatistan topraklarında bulunan bazı bölgelerin de bir daha geri gelmeyecek şekilde bütünüyle Habsburg Monarşisi'nin hâkimiyeti altına girmesi söz konusu coğrafyalarda ve Osmanlı İmparatorluğu içinde her açıdan köklü

değişikliklere ve değişimlere sebep olur (Dudás, 1885: 79; Peşalj, 2019: 39; Bagi, 2020: 27).

Bununla birlikte Osmanlıları Karlofça Antlaşması gibi büyük oranda toprak kaybına zorlayan ve Habsburgların sahip olduğu toprakları yaklaşık iki katına çıkaran böyle bir anlaşmayı imzalamaya iten tek sebebin sadece Zenta'da alınan mağlubiyet olduğunu belirtmek yanlış olacaktır. Rusya'nın 6 Ağustos 1696 tarihinde Azak Kalesi'ni alarak Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaratmaya başladığı Karadeniz yönünden kuşatılmışlık etkisine 1697'de Zenta'da alınan mağlubiyetin eklenmesi, ayrıca 20 Eylül-30 Ekim 1697 tarihleri arasında Büyük İttifak ile Fransa arasındaki Dokuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Ryswick (Rijswijk) Barışı sonrası elleri rahatlayan Habsburgların önemli miktarda askerî kuvveti Macaristan topraklarına kaydıracaklarının anlaşılması Osmanlıları barışa zorlayan diğer sebepler olarak sıralanabilir. Nitekim Anonim Osmanlı Tarihi'nde Zenta Muharebesi sonrası Karlofça Antlaşması öncesi imparatorluğun durumu şu şekilde tasvir edilmektedir (Doğan, 2022: 8):

“...hayli müddetten berü taraf-ı düşmen-i din ile harb u kitâl mütemâdi olmağla her milletin hazine ve askerine fütûr gelüp, ale'l-husus re'âyâ ve berâyâ pâmâl olmuş iken cülûs-ı humâyûn-ı meymenet-lüzûmları 1106 (1694-1695) senesinde vâkı' olup, Mora ve Azak ve Kamanıçe ve Üngürüs câniblerine gereği gibi mühimmât ve asker ile ser'askerler ve irsâline gayret ve Venedik üzerine mükemmel donanmayı hümayun tedârüküne bezl-i kudret ve üç def'a bizzat Nemçe üzerine azimet buyurulup, mansûren avdet olunmuş idi.”

Mihály Cserei de Imre Thököly'nin akıbeti ile birlikte Karlofça Antlaşması'ndan şu şekilde bahsetmektedir (Çapraz, 2022: 2030):

“Birkaç yıl evvel İngiltere Kralı William, Bâb-ı Âlî'ye William Paget adlı bilge bir mütehasıs göndermişti. Bu kişi Türk ve Alman çasarlar arasında 25 yıl sürecektir bir antlaşmanın imzalanması için çabaladı. Neticede Belgrad yakınlarındaki Karlofça adlı yerde devasa binalar yaptırıldı. Gerek Türk gerekse Alman tarafından yetkililer burada toplanıp Türk milletine utanç ve zarar getirecek bir barış hakkında tartışmaya başladı. Zira Erdel'le birlikte tüm Macaristan'ın Alman çasarına, denizdeki büyük eyaletlerin Venedik'e, bütün Podolya ile birlikte Kamanıçe'nin Lehlere, Azak Kalesi'nin ise Rus çarına verilmesi görüşülürdü.”

“...Sulthan hariç kalmasınlar diye Imre Thököly ve yanındaki Macarlar hakkında da ziyadesiyle uğraşıldı. Lakin Alman çasar Thököly'yi kanun dışı ilan etmiştir. Neticede Thököly İstanbul'a gönderildi ve sürgündeyken hayatını kaybetti. Böylece Thököly isyanı da son bulmuş oldu.”

Zenta Muharebesi'nde alınan galibiyetin başta Habsburglar olmak üzere tüm Avrupa'da büyük bir sevince sebep olduğu kuşkusuzdur. Nitekim bu galibiyetin Almanca yazan dönemin gazetelerinde de büyük bir coşku ile yayımlandığı görülür. Nürnberg'de yayımlanan Montägiger Ordinari-, Friedens- und Kriegs-Currier gazetesinin 18 Eylül'de “Türklerin kanlı mağlubiyetinin ve Hristiyanların Tisa yakınlarındaki büyük zaferinin gerçek öyküsü” (Papp, 2021: 43) şeklinde bir manşetle çıkması ve Braunschweig'de yayımlanan Post-Zeitung'in “Tanrı'nın seçkin inayetiyle Türklere karşı kazanılan büyük zafer” (Papp, 2021: 43) manşetiyle muharebenin anlatımını yayımlaması Avrupa'da yaşanan coşkuya sadece iki örnektir. Hamburg'da çıkan Hamburger Relations-Courier ise Osmanlılardan ele geçirilen ganimete yer verir (Papp, 2021: 48):

“Altmış dört büyük ve küçük top, 4.000 yüklü araba, 3.000 veya 4.000 at ve büyük miktarda yiyecek ve mühimmat. Sonra Sultan’ın çadırı ve yatağı da dâhil olmak üzere ordugâhtaki tüm çadırlar. Büyük davullar ve atkuyruklu sancaklar, çok sayıda deve, sığır, koyun, inek ve diğer 16 adet top. Bunlardan Sultan’ın çadırı ve yatağı Viyana’ya getirilmiş ve imparatora sunulmuştur.”

Sonuç

Osmanlıların II. Viyana Kuşatması’ndaki başarısızlıkları uzun mücadelelere sahne olacak Avrupa’dan geri çekilme sürecinin ilk adımını oluşturur. Hem kuşatmadaki başarısızlık hem de sonrasındaki Osmanlı mağlubiyetleri, uzun süredir Macar Krallığı topraklarını ele geçirmeye çalışan Habsburgların iştahını giderek kabartır, bunun sonucunda Habsburg saldırıları sayıca arttığı gibi saldırıların şiddeti de giderek daha yıkıcı hale gelir.

Sultan IV. Mehmed (1648-1687), II. Viyana Kuşatması’nın hemen öncesinde yaklaşık 5,2 milyon km²’lik bir alana hükmediyor olsa da 1664 yılında yaşanan Saint Gotthard Muharebesi’nin de gösterdiği üzere Osmanlı İmparatorluğu artık eski güçlü zamanlarında değildir ve bu durum Osmanlıların Avrupa’da yaşanmakta olan başta askerî devrim olmak üzere her alandaki gelişmelerin farkına varamamaları sonucunda ilerleyen zamanda kendisini daha çok belli edecektir.

Avrupa’da Büyük Türk Savaşları Dönemi, Türk tarihinde ise tarihçi Ahmet Refik Altınay’ın (1881-1937) Felaket Seneleri olarak adlandırdığı 1683-1699 yılları arasında süren yaklaşık on beş yıllık mücadele dönemini Osmanlılar 1699’da imzalanan Karlofça Antlaşması sonucunda büyük toprak kaybıyla sonlandırırlar. Macaristan’ı Habsburg hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla gerçekleştirilen bu dönemin son muharebesi olan ve Osmanlıları Habsburglar ile masaya oturmaya zorlayan Zenta Muharebesi, Avrupa tarihinde o kadar önemli bir yere sahiptir ki muharebenin gerçekleştiği 1697 yılı Avrupa tarihinde Zenta Yılı olarak anılmaktadır. Bu muharebe, Osmanlıların Avrupa’ya yönelik büyük seferlerinin sonunu işaret ederken aynı zamanda Habsburglar için kısmi de olsa bir rahatlama dönemini başlatır; zira Osmanlılar için Viyana artık ele geçirilmesi imkânsız, uzak bir hedef halini alır.

Sefer öncesinde gerekli hazırlıklar büyük bir dikkatle yapılmış olmasına rağmen muharebe öncesi ellerine üç kez fırsat geçmesine karşın Osmanlıların Habsburglar üzerine bir saldırı gerçekleştirmemiş olması, Osmanlı kuvvetlerinin acele şekilde Tisa Nehri’nin karşı kıyısına geçme çabası, Szeged yönüne yeteri kadar top yerleştirilmemesi şeklindeki stratejik hatalar muharebenin Osmanlıların mağlubiyeti ile bitmesine sebep olur. Zenta’da gerçekçi muharebe stratejilerinin ve muhtemel risklerin sağduyulu şekilde değerlendirilmekten ziyade hissi şekilde hareket edildiği görülür. Ayrıca Osmanlı komuta kademesindeki anlaşmazlıklar seferin başından sonuna kadar devam etmiş ve bu durum, emir-komuta zincirinin düzgün işlemesini engelleyerek Osmanlıların mağlubiyetine neden olan önemli bir etken olmuştur. Zenta Muharebesi’nin kırılma anı hiç kuşkusuz ki Prens Eugene’nin Szeged tarafındaki mevzilerin yeteri kadar korunmadığını fark etmesi ve bu andan itibaren Habsburgların hücumlarını bu yönden gerçekleştirmeye başlamalarıdır.

Habsburgların muharebenin başından sonuna kadar Osmanlı mevzilerine hiç kesmeden devamlı surette yoğun şekilde top ve tüfek atışı yapmalarının da muharebeyi kazanmalarında önemli bir paya sahip olduğunu vurgulamak gerekir.

Osmanlıların Macaristan'daki hâkimiyetlerini sona erdiren ve Orta Avrupa'da Habsburg Monarşisi'nin başlangıcı olarak kabul edilen Zenta Muharebesi, 1684'te Avrupa'da Osmanlılara karşı hayata geçirilen Kutsal İttifak'ın en büyük başarısıdır. Bu suretle Avrupa'da 12 Eylül 1683'te Viyana önlerinde Osmanlıların yenilmez bir güç olduğu algısı nasıl silinmişse on dört yıl sonra 11 Eylül 1697'de Zenta'da bu durum Avrupalılar adına bir kez daha tescil edilir. Bu suretle Avrupa'da bir süredir unutulmaya yüz tutmuş Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılabileceği düşüncesi Avrupa insanının zihninde Viyana Kuşatması sonrası yeniden hayat bulurken Zenta'da bu düşünce artık somut bir şekle dönüşür.

Zenta Muharebesi, Osmanlıların Avrupa'daki gücünün artık sona ermekte olduğunu gösteren ve Avrupa'da yeni bir dönemin başlangıcını işaret eden kritik bir dönemeçtir. Bu muharebe Osmanlılar adına yalnızca askerî bir mağlubiyet değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik ve yönetsel zaaflarının su yüzüne çıktığı, bu bağlamda Avrupa'daki geleceğini doğrudan etkileyen bir kırılma noktasıdır. Muharebenin sonucunda Osmanlıların Avrupa'dan çekilme süreci, bu suretle toprak kayıpları hız kazanırken Habsburgların kazanımları artar. Nitekim bu durum 1699 Karlofça Antlaşması ile Osmanlılar ve Habsburglar tarafından resmî olarak da kabul edilir. Zenta Muharebesi, askerî bir çatışmanın ötesine geçerek hem Türk hem de Macar tarihinde büyük etkiler yaratmış ve Avrupa'daki güç dengelerinin yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda XVII. yüzyılın en önemli muharebelerinden birisi olan Zenta Muharebesi'nin doğunun ve batının mücadelesinde bir dönüm noktasını oluşturduğuna, Osmanlı ve Avrupa tarihinde yeni bir sayfa açtığına kuşku yoktur.

Kaynakça

- Afyoncu, E. (2013). Zenta. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 44/279-281. İstanbul: TDV Yayınları.
<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/44/C44014295.pdf>
- Afyoncu, E. (2019). Sultan III. Ahmed'in gözünden Pasarofça barışı. G. Yıldız (Ed.). Harp ve Sulh, 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu 28 Haziran 2018, İstanbul, Türkiye Bildiriler içinde (1-19). Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı Merkez Basım ve Yayınevi.
- Bagi, Z. P. (2020). "A végső győzelem", Bácsország-Vajdasági Honismereti Szemle, 4, 93. szám, 22-27.
- Balázs, P. (2017). "Csatátérkutató a második mohácsi csata helyszínén", Határtalan régészet, 2, 19-21.
- Barta, L. (1995). A Zentai Csata, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta.
- Çapraz, H. Ş. Ç. (2022). "Mohaç ve Karlofça mihverinde Macaristan'daki Osmanlı anlatımına örnekler: György Szerémi ve Mihály Cserei". *Nerşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(4), 2022-2034.

- <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1102569>
- Doğan, G. (2022). “Venedik elçisinin raporlarında Zenta Savaşı ve Osmanlı ordusunun harp düzeni hakkında yeni bilgiler”. *Harb Tarihi Dergisi*, 5, 1-39.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/htde/issue/71442/1149137>
- Dudás, G. (1885). *A Zentai Csata*, Schvarcz Sándor, Zenta.
- Faroghi, S. (2004). *The Ottoman Empire and the world around It*, I.B. Taurus, London.
- Karagöz, H. (2019). “General Johann Georg von Browne’un Osmanlı-Habsburg harpleriyle ilgili yazmaları ve bir örnek inceleme: 1716 Petervaradin Muharebesi”. *Tarih Dergisi* 70(2), 51-88.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/915829>
- Karagöz, H. (2020). “Belgrad, Petervaradin ve Zenta arasında Osmanlı-Habsburg savaşları”. *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi* 1(2), 503-575.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1741036>
- Katona, A. (2012). *Zentai csata*,
<https://boss.pozsony.net/docs/97/Zenta%20csata.pdf> Erişim Tarihi: 28.11.2024.
- Keleş, A., Kaymaz, B. (2020). “323 yıl önce Avrupa’nın güneşi doğarken: Zenta savaşı”. *Aksaray Üniversitesi Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi* 6(7), 54-57.
<https://tarih.aksaray.edu.tr/dosya/28ebcb4c-a1e7-4e47-b034-0e15a4a29683.pdf>
- Özkan, S. H. (2009). “Türk tarihinin kırılma noktası: Zenta faciası”. *Turkish Studies* 4(3), 1779-1793. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.756>
- Papp, S. (2001). *Egy nagy háború utolsó csatája, Zenta*.
- Pešalj, J. (2019). 1718 Pasarofça barış antlaşması ve Habsburg Osmanlı ilişkileri. G. Yıldız (Ed.). *Harb ve Sulh*, 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu 28 Haziran 2018, İstanbul, Türkiye Bildiriler içinde (19-37). Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı Merkez Basım ve Yayınevi.
- Stepanović, M. (2019). *Battle Of Zenta-the Painting Of Glorious History*, Simbol, Sombor.
- Türker, F. A. (2018). *Avusturyalıların gözünden büyük Türk savaşı*. Doktora Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Cenez Ülker, D. S. (2022). II. Mustafa’nın son seferi Zenta Muharebesi’ne dair bir vak’anüvis notu ve kaynak olarak değeri. Korkmaz, F. (Ed.), 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, Türkiye Bildiriler içinde (275-288).
- Resimler**
- Zenta Muharebesi (1896) (Ferenc Eisenhut. 1857-1903)
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e9/A_zentai_csata_Eisenhut_Ferenc_k%C3%A9pe.jpg Erişim Tarihi: 30.12.2024
- Sultan II. Mustafa (1695-1703)
https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Mustafa#/media/Dosya:II._Mustafa.jpg Erişim Tarihi: 30.12.2024
- Erdel Prensi Imre Thököly (1682-1685)

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0e/Thokolyi.jpg>

Erişim Tarihi: 30.12.2024

Savoy Prensi Eugene (1663-1736)

Bagi, Zoltán Péter, “A végső győzelem”, Bácsország-Vajdasági Honismereti Szemle, 4, 93. szám, 2020, 22.

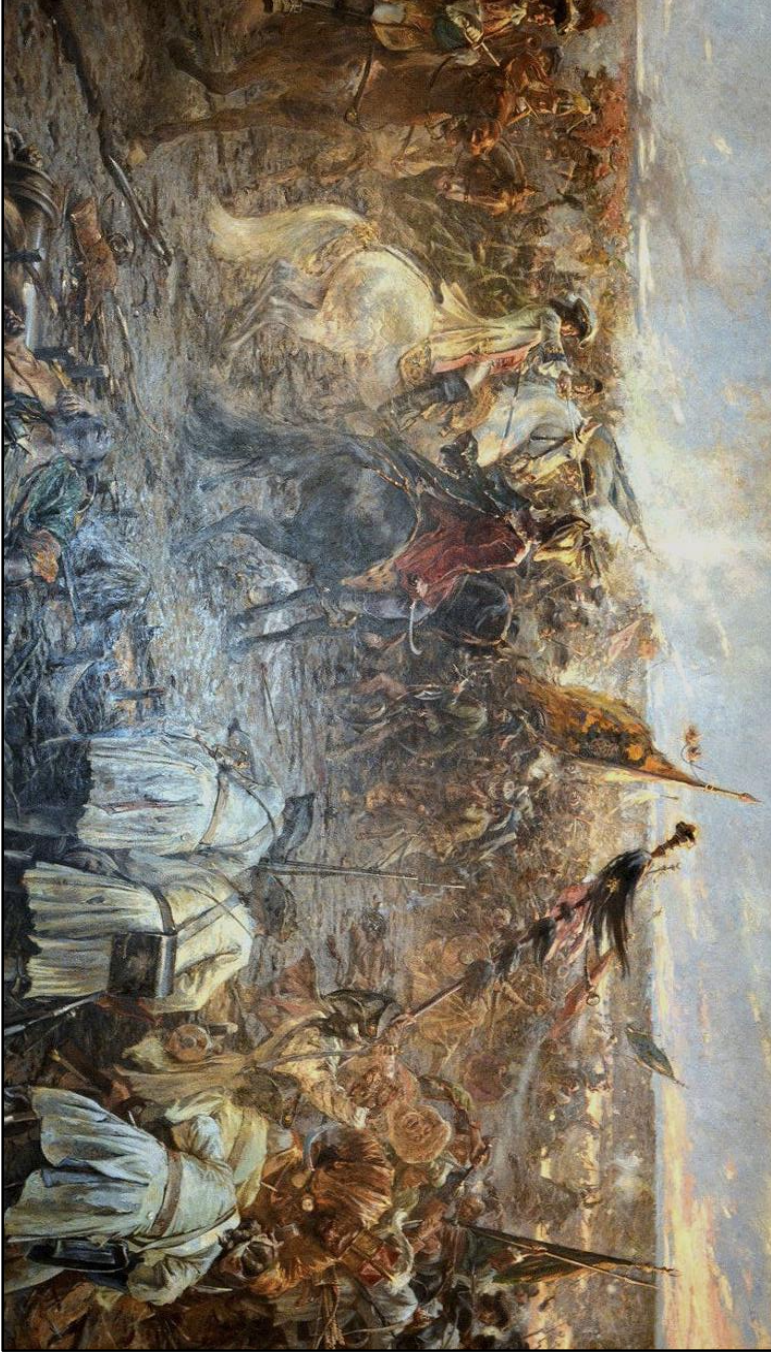
Zenta Muharebesi'nde Habsburgların ele geçirdiği Mühr-i Hümayun

Karagöz, Hakan, “Belgrad, Petervaradin ve Zenta Arasında Osmanlı-Habsburg Savaşları”, Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi, Sayı 1(2), 2020, 560.

Zenta Muharebesi anısına darp edilmiş bir madalyon

Bagi, Zoltán Péter, “A végső győzelem”, Bácsország-Vajdasági Honismereti Szemle, 4, 93. szám, 2020, 24.

Zenta Muharebesi (1896) (Ferenc Eisenhut. 1857-1903)

Sultan II. Mustafa (1695-1703)

Erdel Prensi Imre Thököly (1682-1685)

Savoy Prensi Eugene (1663-1736)

Zenta Muharebesi'nde Habsburgların ele geçirdiği Mühr-i Hümayun

Zenta Muharebesi anısına basılmış bir madalyon

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Social Sciences and Humanities Researches

SOBBİAD, 26/56 (Haziran/June 2025), 114-123.

Roger Garaudy, İsrail Sorunu: Siyasi Siyonizm, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 207 s.

*Roger Garaudy, The Case of Israel: A Study of Political Zionism, translation. Cemal Aydın
(Istanbul: Timas Press, 2023), 207 pp.*

Fatma Nur YÜNCÜ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Lisans | Undergraduate Student

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Theology

Muğla, Türkiye

fatmanuryuncu34@gmail.com | 0009-0005-9817-1055

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi | Received: 24.05.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Cont. Rate: F.N.Y. %100

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Book Review

Kabul Tarihi | Accepted: 13.06.2025

Yayın Sezonu | Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atf | Citation: Yüncü, F. (2025). Roger Garaudy, İsrail Sorunu: Siyasi Siyonizm, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 207 s. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 26(56), 114-123.

Roger Garaudy'nin "İsrail Sorunu: Siyasi Siyonizm" adlı eseri, modern İsrail'in kuruluş süreci ve bu sürecin arkasındaki siyasi ve ideolojik dinamikleri ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Cemal Aydın'ın çevirisiyle Tımaş Yayınları'ndan Türkçemize kazandırılan bu eserde Garaudy, Siyonizm'i tarihsel ve politik boyutlarıyla inceleyerek bu ideolojinin nasıl şekillendiğini, uluslararası arenada nasıl bir etki yarattığını ve İsrail-Filistin meselesindeki rolünü derinlemesine değerlendirmektedir. Eserde, 19. yüzyıldan itibaren gelişen Siyonist hareketin tarihsel bağlamı açıklanarak bu ideolojinin Avrupa'daki sosyal, siyasi ve dinî unsurlarla nasıl etkileşim içinde olduğu tahlil edilmektedir. Garaudy ayrıca, modern döneme geldiğinde Siyonizm'in küresel siyasette kazandığı güce dikkat çekmekte ve özellikle Filistin topraklarında suni gündemlerle yaratılan sorunların temel nedenlerini ortaya koymaktadır. Bu noktada yazar, bir taraftan Filistinlilerin yaşadığı hak kayıplarına dikkat çekerken diğer taraftan uluslararası toplumun bu mesele karşısındaki sorumluluğuna vurgu yapmaktadır. Kitapta yer alan tartışmalar, hem Batı dünyasının İsrail'e verdiği desteği hem de bunun Ortadoğu üzerindeki etkilerini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Filistin'de bir asırdan fazla süredir devam eden işgalin, zamanla bir soykırım boyutuna ulaştığı açıkça gözlemlenmektedir. İsrail, yapılan tüm anlaşma, ateşkes ve uzlaşma çabalarını sürekli olarak boşa düşüren bir politika izlemekte ve Filistin toprakları üzerinde yürüttüğü sistematik soykırımı devam ettirmektedir. Nazi soykırımına maruz kalmış bir topluluğun, böylesine kapsamlı bir zulmü uygulaması, Siyonist ideolojinin içine düştüğü büyük çelişkiyi gözler önüne sermektedir. İsrail, tüm dünyanın gözü önünde savunmasız ve masum insanları hedef alarak savaş suçları işlemektedir. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yetki kapsamına giren suçlar insanlığın güvenliğini, huzurunu, refahını ve barışını ağır şekilde tehdit eden suçlar olup bunların tamamı İsrail tarafından işlenmektedir. Bu suçlar arasında soykırım, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve saldırı suçları yer almaktadır. Bu doğrultuda İsrail, barış yerine terörü tercih etmekte, yargılanmayı hak etmektedir. (Arı 2023: 23-25).

Tarih boyunca iktidarların dinî metinleri ve kutsal kavramları tahrif ve istismar ederek çıkarlarına uygun bir ideoloji ürettikleri bilinmektedir. Siyonizm'in özellikle devlet kurma ve tüm dünya Yahudilerini bir araya toplama projelerinin bir ürünü olarak Filistin toprakları üzerinde hak iddia ettikleri görülmektedir. Bu süreçte söz konusu işgal ve kısımları meşrulaştırmak amacıyla İsrail'in mitlere yoğun şekilde başvurduğu anlaşılmaktadır (Toprak 2023: 161). 19. yüzyılın sonlarında Filistin topraklarının siyonist bir devletin yurdu olarak gösterilmesi; İsrail'in milliyetçilik, sömürgecilik ve ulus devlet gibi birtakım kavramlar üzerinden kendi ideolojisine elverişli mitler üretmesine yol açmıştır (Toprak 2023: 175). İsrailoğullarının maruz kaldığı şiddet, onların yaşantılarını ve Tanrı algılarını büyük ölçüde değiştirmiştir. Yahudiler, modern dönemde gerçekleştirdikleri şiddet eylemlerini haklı göstermek adına Tanah'taki şiddet içeren metinleri dinî bir kılıf olarak kullanmışlardır (Uygun 2025: 146). Bunun yanı sıra İsrail, kutsal metinlerinde yer alan "seçkin millet" ve "seçkin ırk" söylemleri üzerinden de kendilerine ilahi bir üstünlük atfetmişlerdir. Bu

durum İsrail'in hak sahibi olmadığı topraklar üzerinde bir işgal hareketi başlatmasına neden olmuştur. İsrail, buna direnen Müslüman halka zulmederek onları tehciye zorlamıştır. Yıllar boyunca İsrail'in uyguladığı bu politika, sistematik bir kötülük anlayışından beslenerek, Gazze'deki sivil ve masum Müslümanlara karşı soykırım noktasına kadar varmıştır. İsrail, tüm bu eylemleri gerçekleştirirken suni bir güvenlik gerekçesi üretmiş ve bu kapsamlı ve sistemli kötülüğün dünya kamuoyu nezdinde sıradanlaşmasını sağlamıştır (Gürsu 2024: 130-131).

Öte yandan İsrail suç siyasetini meşru göstermek adına Holokostu araçsallaştırmaktan da çekinmemiştir. Siyonistler, 1948'den bu yana Filistin'de işgal ederek ele geçirdikleri topraklar üzerindeki varlıklarını haklı çıkarmak için her türlü yönetime başvurmuştur. Tarih, işgal, vahşet ve soykırım karşısında Filistin halkının onurlu direnişini ve var olma mücadelesini, sessiz ama onurlu bir direnişin tanıklığı olarak yazmaktadır. Konuyu çeşitli yönleriyle ele alan çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte (Akkaya ve Gürsu 2024: 98-102), bu meseleyi siyasi, dinî, kültürel, etnik vb. açılardan ele alan çalışmalara her geçen gün daha fazla ihtiyaç bulunmaktadır. Zira İsrail-Filistin meselesi, 20. yüzyılın başından itibaren meydana gelen olaylar ve ortaya çıkan birtakım yeni gelişmeler sonucunda siyasi, hukuki, sosyal ve ekonomik vb. açılardan giderek daha karmaşık duruma evrilmiştir. Bu mesele, yalnızca siyasi bir tartışma çerçevesinde değerlendirilemeyecek kadar girift bir meseledir. Aynı zamanda sosyal ve psikolojik boyutlarıyla da ciddi bir yaklaşıma ihtiyaç duyan çok yönlü bir sorun olarak karşımızda durmakta ve acil çözüm gerektirmektedir (Arı 2024: 644 vd.).

Roger Garaudy, Filistin meselesini derinlemesine incelemiş ve bu konuyu büyük bir hassasiyetle ele almış bir düşünürdür. Garaudy, Siyonistlerin Filistin'de gerçekleştirilen insanlık dışı eylemlerine sert bir eleştiri getirmekte ve masum insanların yaşamlarına saygı gösterilmediğini vurgulamaktadır. Ona göre, İsrail'in Filistin topraklarında bulunması, tarihsel, dinî, hukuki veya ahlâkî hiçbir temele dayanmamaktadır. Garaudy, İsrail'in Filistin üzerindeki hak iddiasının fanatik bir tutumdan kaynaklandığını dile getirmektedir. Filistin sorunu, yalnızca bir bölgenin ya da bir halkın meselesi olmaktan ziyade, küresel düzeyde tüm bireylerin vicdanlarını sarsan derin bir yara ve acı kaynağıdır (Çetin 2024: 138-139). Bu bağlamda Roger Garaudy'nin *İsrail Sorunu: Siyasi Siyonizm* adlı eseri, modern İsrail'in kuruluş süreci ve bu sürecin arkasındaki siyasi ve ideolojik dinamikleri ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Cemal Aydın'ın çevirisiyle Timaş Yayınları'ndan Türkçemize kazandırılan bu eserde Garaudy, Siyonizm'i tarihsel ve politik boyutlarıyla inceleyerek bu ideolojinin nasıl şekillendiğini, uluslararası arenada nasıl bir etki yarattığını ve İsrail-Filistin meselesindeki rolünü derinlemesine değerlendirmektedir. Eserde, 19. yüzyıldan itibaren gelişen Siyonist hareketin tarihsel bağlamı açıklanarak bu ideolojinin Avrupa'daki sosyal, siyasi ve dinî unsurlarla nasıl etkileşim içinde olduğu tahlil edilmektedir. Garaudy ayrıca, modern döneme gelindiğinde Siyonizm'in küresel siyasette kazandığı güce dikkat çekmekte ve özellikle Filistin topraklarında suni gündemlerle yaratılan sorunların temel nedenlerini ortaya koymaktadır (Garaudy 2023: 38). Bu noktada yazar, bir taraftan Filistinlilerin yaşadığı hak kayıplarına dikkat çekerken diğer taraftan uluslararası toplumun bu mesele karşısındaki sorumluluğuna

vurgu yapmaktadır. Kitapta yer alan tartışmalar, hem Batı dünyasının İsrail'e verdiği desteği hem de bunun Ortadoğu üzerindeki etkilerini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Garaudy, siyasi Siyonizm'i sadece belirli bir ulusal kimlik mücadelesi olarak değil, aynı zamanda küresel dengeleri etkileyen bir proje olarak da değerlendirmektedir (Garaudy 2023: 113 vd.). Yazar, İsrail'in devlet politikasını ve bunun bölgedeki çatışmaları daha da derinleştiren etkisini eleştirirken, Filistin meselesinin çözümüne dair önerilerle düşünsel bir zemin oluşturmaktadır. Bu eser, İsrail-Filistin çatışması ve Siyonizm konularında kapsamlı bilgi sunarken okuyucuyu sorunun köklerini anlamaya davet eden önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Roger Garaudy'nin analitik yaklaşımı ve eleştirel dili sayesinde kitabı okuyanlar tarihsel süreçleri derinlemesine kavrayabilme imkânı bulmaktadır.

Roger Garaudy, 20. yüzyılın önemli düşünürlerinden biridir ve çok yönlü entelektüel kimliğiyle tanınmaktadır. 17 Temmuz 1913'te Marsilya'da doğdu. Fransız filozof ve yazar Gaston Bachelard'ın (1884-1962) yanında tez hazırlayarak Sorbonne Üniversitesi'yle Moskova Bilimler Akademisi'nden felsefe alanında doktor unvanı almış, sonrasında felsefe ve estetik profesörü olmuştur. Almanca, İngilizce, Rusça ve Arapça öğrenmiştir. Milletvekili, meclis başkan yardımcısı ve senatör olarak on altı yıl Fransız Parlamentosu'nda görev yapmıştır. 2 Temmuz 1982'de Cenevre'de Müslüman olduğunu açıklamıştır. Kitapları, konferansları ve bildirileriyle bütün dünyaca tanınan bir figürdür. Üniversiteden emekli olduktan sonra telif çalışmalarına hız vererek her biri dünya çapında ses getiren kitap ve makaleler yazmış, binlerce konferans vermiştir. Bütün ömrünü insanlığın huzur, mutluluk ve barış içinde yaşaması için ne yapılması gerektiği konusunda fikirler üreterek geçirmiştir. Garaudy, Filistin davasına sahip çıkması ve İsrail zulmünü dile getirmesi nedeniyle Batılı basın ve yayın organları tarafından dışlanmıştır. Bu tutumundan ötürü İsrail siyasetinin kuruluş masallarını konu aldığı *Les Mythes Fondateurs de la Politique Israélienne* adlı kitabı yüzünden para cezasına çarptırılmıştır. Bu eser, Siyonist zihniyete müzahir çevrelerin etkisiyle başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa ve ABD'de yasaklanmıştır. Önemli bir kısmı gerçek anlamda şaheser olan ve kırtan fazla dile tercüme edilen kitaplarıyla bütün dünyada okunan ve ilham alınan büyük mütefekkir Garaudy 13 Haziran 2012'de Paris'te vefat etmiştir (Aydın 2020: 2/463-466).

Felsefe, siyaset ve din alanlarında derinlemesine çalışmalar yapan Garaudy, fikirlerinde zamanla ciddi dönüşümler yaşamış bir düşünce adamıdır. İlk dönemlerinde Marksist ideolojiye büyük önem atfederken ilerleyen yıllarda eleştirel bir yaklaşım geliştirmiş ve dine yönelmiştir. Hayat serüveni boyunca gerek akademik çalışmalarıyla gerekse siyasi faaliyetleriyle dikkat çeken Garaudy, özellikle felsefe profesörlüğü yaptığı dönemde çok sayıda eser ortaya koymuştur. Ancak, bu süreçte Marx'ın düşüncelerine yönelik eleştiriler getirmesi ve daha kapsayıcı bir perspektif arayışı, onu farklı disiplinlere yönlendirmiştir. En dikkat çeken dönüşümü, İslam'ı seçmesiyle olmuştur. 1982 yılında Müslüman olan Garaudy, bu kararını entelektüel bir sorgulama sürecinin doğal bir sonucu olarak nitelendirmiştir. Özellikle İslam medeniyetine ve evrensel değerlere dair yazdığı eserlerinde, medeniyetler arası diyalog ve kültürler arası köprüler kurma çabası ön plana çıkar. Roger Garaudy'nin

eserleri ve fikirleri, sadece felsefî veya dinî değil, aynı zamanda etik ve toplumsal meselelerin de derinlemesine analizlerini içerir. (Aydın 2020: 2/466-467). Bu bağlamda eserleri, dünya görüşüne farklı bir çerçeveden bakmak isteyen akademik çevreler ve araştırmacılar için kıymetlidir.

Kitabın arka yüzünde yer alan tanıtım yazısı, bugün içinde yaşadığımız modern dünyanın duyarsızlığına ayna tutarcasına son derece çarpıcı bir gerçeği gözler önüne sermektedir:

“Bu kitabı Paris’te 1983 yılında çıkaran yayınevi, İsrail’in Fransa’daki Siyonist lobisi tarafından iflas ettirildi. O günden bugüne kadar da hiçbir yayınevi bu eseri tekrar basmaya cesaret edemedi. Garaudy, bu eserinden on üç yıl sonra “İsrail, Mitler ve Terör” kitabını yazdı, fakat kimse yayınlamaya cesaret edemediği için, kendi adına bastırıldı, haksız yere cezaya çarptırıldı, kitabın satışı ABD ve Avrupa’da yasaklandı. Bu eser, asla Yahudilere hakaret etmeyen, sadece siyasi Siyonistlerin gizli ve açık bütün emellerini gözler önüne seren, reddedilmez belgelere ve inkârı mümkün olmayan bilgilere dayalı bir dosyadır. Bu kitap, daha 1980’li yılların başında, Irak ve Suriye’nin bölünüp parçalanacağını kesin bir dille haber veriyordu. Yakınlarda Ortadoğu’da gerçekleşecek daha başka bölünmelere de dikkat çekiyordu.”

Roger Garaudy’nin düşünsel birikimi etrafında şekillenen eser, okuyucuları, Siyonizm ve Yahudilik arasındaki ilişkiyi sorgulayan, aynı zamanda modern siyasi ve dinî yapılanmaları detaylı biçimde ele alan bir yolculuğa davet etmektedir. Garaudy’nin kişisel tecrübelerinden yola çıkılarak kaleme alınan kitap hem içerik hem de yazarın yaşadığı zorluklarla adeta bir mücadele metni niteliği taşımaktadır. Siyonizm’i farklı bir perspektiften ele aldığı bu eseri nedeniyle Garaudy, ciddi tehditlerle karşılaşmış; adli soruşturmalarla uğraşmak zorunda kalmış ve ölüm tehditleri almıştır. Ancak bu süreçler dahi, onun entelektüel çalışmalarını sürdürme kararlılığını kırmamış, aksine fikirlerini daha da görünür kılmasına olanak vermiştir. Kitap, Siyonizm olgusunu daha derinlemesine incelemek adına üç temel başlık etrafında şekillenir: i) Dinî Siyonizm ve Siyasi Siyonizm, ii) Siyonizm ve Yahudilik, iii) Tevrat’ın İsrail’i ile Siyonist İsrail Devleti. Bu üç boyut, okuyucuya teorik bir çerçeve sunarken aynı zamanda Siyonizm’in tarihsel ve ideolojik alt yapısını da detaylandırmaktadır (Garaudy 2023: 11 vd.).

Garaudy’nin analizinde, özellikle dinî ve siyasi Siyonizm kavramlarının ayrımı önem arz etmektedir. Zira yazar, siyasi Siyonizm’in, ideolojik ve politik hedefler doğrultusunda dini araçsallaştırdığını savunmaktadır (Garaudy 2023, 41-48). Bu çerçevede, dünyadaki tüm Yahudileri Filistin’de bir araya getirmek suretiyle bir Yahudi devleti kurmayı hedefleyen siyasi siyonizmin kurucusu Theodor Herzl’in (1860-1904) motivasyon ve tutumları, yazarın eleştirilerinin tam merkezinde yer almaktadır. Yazara göre Herzl’in asıl kaygısı din değil siyasettir. Herzl’in agnostik düşünce yapısı ve Yahudiliği siyasi bir araç olarak kullanma stratejisi kitabın önemli vurgularından biri olarak dikkati çekmektedir. Garaudy’nin yaklaşımı, yalnızca tarihsel bir inceleme sunmakla kalmaz; aynı zamanda bugünkü İsrail-Filistin sorununun kökenlerine ışık tutmaktadır. Yazar, Siyonizm’in kutsal metinleri suistimal ederek, savaş ve soykırımı meşrulaştırmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Bu bağlamda, eserin bir diğer önemli yönü de güncel politikaya yaptığı göndermelerdir. İsrail’in bütçesinin çoğunluğunu askerî harcamalara ayırması, yazar tarafından saldırgan politikaların hazırlayıcısı olarak görülmektedir (Garaudy 2023:

49-50). Garaudy, bu stratejinin Filistin halkının özgürlük ve yaşam hakkını ellerinden aldığını savunur. Özellikle de dinî ve ahlâkî argümanlarla bu durumu meşrulaştıran yaklaşımları sert bir şekilde eleştirmektedir (Çetin 2024: 134-136).

Kitabın en dikkat çekici noktalardan biri de Garaudy'nin Yahudilik ve Siyonizm arasındaki ayrımı açıkça ortaya koymasıdır. Yazar, Yahudiliğin manevi değerlerinden uzaklaşan bazı grupların, ideolojik hedefler doğrultusunda şiddet politikalarını normalleştirdiğini belirtmektedir. Bu tür politikaların tarihî bağlamda başka halkları mağdur ederek ilerlemesi, yazar tarafından insanlık trajedisi olarak değerlendirilmiştir. Buna örnek olarak Filistin halkının tarih boyunca maruz kaldığı zulümler detaylandırılmış ve bunlar II. Dünya Savaşı sırasında Yahudi halkının yaşadığı acılarla mukayese edilmiştir. Ancak Garaudy'ye göre, tarihsel deneyimlerin böyle bir döngüye dönüşmesi büyük bir çelişki yaratmaktadır. Kitap ayrıca Hindistan Bağımsızlık Hareketi'nin siyasi lideri Mahatma Gandhi (1869-1948) ile iki uluslu bir İsrail-Filistin devletini savunan Yahudi filozof Martin Buber (1878-1965) gibi isimlerin tarihsel perspektiflerini de tartışarak okuyucuya önemli düşünsel meydan okumalar sunmaktadır (Garaudy 2023: 26). Gandhi, Buber'e Filistin'in Araplara ait olduğunu ve onlara farklı bir egemenliğin dayatılmasının yanlış olduğunu söylediğinde, Buber'in cevabı "Biz onların yurtlarını gasbetmek istemiyoruz; biz onlarla birlikte yaşamak istiyoruz" olmuştur. (Garaudy 2023: 33).

Gandhi'nin Filistin'in Araplara ait olduğunu ve Yahudilerin barışçıl bir çözüm arayışı içinde olması gerektiğini ifade eden görüşlerine yer verilirken, bu fikrin uygulanmadığını ortaya koyan tarihsel gerçeklikler üzerinden derin bir eleştiri yapılmaktadır. Öyle ki yazara göre bu somut gerçekliğe rağmen Siyonistler, II. Dünya Savaşı'ndaki maruz kaldıkları durumu göz ardı etmişlerdir. Filistin toprakları Yahudilere bölüştürülmüş, Filistin halkı zorla evlerinden ve yurtlarından koparılmıştır. Buna rağmen, mağdur olduğunu en çok dile getiren taraf yine Yahudiler olmuştur. Ancak asıl mağduriyet yaşayanlar Filistinlilerdir. Hak ve özgürlükleri ellerinden alınmış, düşünce ve ifade özgürlükleri kısıtlanmıştır. Filistin'in içinde bulunduğu bu durumu en iyi anlaması gereken bir topluluğun bizzat bu trajedinin birincil müsebbibi olması ise yazara göre büyük bir çelişkidir. Esasen Yahudiler, asli kimliklerini de temel değerlerini de yitirmişlerdir. Vahşet ve güçle başkalarının topraklarını ele geçirerek hak iddia etmekle meşru bir devletten söz edilemez. Bu yolla tüm tarafların razı olacağı bir barışın tesisi de mümkün değildir. Savaş aracılığıyla barış sağlanamaz ve sağlanmamalıdır (Garaudy 2023: 38 vd). Garaudy'nin bu bakış açısı, yalnızca Siyonizm'i anlamak isteyen okurlar için değil; uluslararası ilişkiler, ideolojik yapılanmalar ve modern tarihle ilgilenen herkes için önemli bir referans niteliğindedir. Düşünceleri her ne kadar tartışmalı bulunsa da yazarın bu cesur yaklaşımı, okurları daha fazla sorgulamaya teşvik etmektedir.

Metin, kapsamlı ve titiz bir şekilde incelendiğinde, siyasi Siyonizm'in tarihsel ve ideolojik temellerine ışık tutan eleştirel bir perspektif sunduğu anlaşılmaktadır. (Garaudy 2023: 36-37). Yazar, özellikle Siyonist ideolojinin dinî öğeleri siyasal bir örtü olarak kullanma çabasını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu bağlamda kitap, dinî argümanların siyasi emellere nasıl alet edildiğini ve bunun sonucunda oluşan

tarihsel ve toplumsal adaletsizlikleri analiz etmektedir. Eserde, Siyonist hareketin temel sloganlarından biri olan “Bu topraklar Yahudilerin tarihî yuvasıdır” savına karşı eleştirel bir yaklaşım sergilenmiş ve bu söylemin Eski Ahit dışında tarihsel bir dayanağının bulunmadığı ifade edilmiştir. Kudüs ve çevresi üzerinde yapılan arkeolojik çalışmaların, Yahudi varlığının iddia edildiği ölçüde geçmişte bu coğrafyada köklü bir yerleşimi doğrulamadığını savunan yazar, Siyonist ideolojinin eleştirel bir çözümlemesini sunmaktadır (Garaudy 2023: 41 vd.). Ayrıca, bölgedeki Filistin halkının sürekli olarak yok sayıldığı ve bu durumun Siyonist yerleşim stratejilerini kolaylaştırdığı görüşü dikkat çekici bir vurgu olarak öne çıkarılmıştır. Kitap, yalnızca İsrail devleti tarafından değil, uluslararası toplum tarafından da Filistin halkının sistematik bir şekilde marjinalize edildiğini belirtmektedir (Garaudy 2023: 62).

Eserde dikkat çeken diğer önemli bir nokta ise Siyonizm’in Yahudi nüfusunu tek tip bir ırk olarak tasavvur etmesi ve buna uygun stratejiler geliştirmesidir. Yahudi olmayan bireylerle evliliğin reddedilmesi gibi uygulamaların eski yasalarla ilişkilendirildiği belirtilmiş; bu bağlamda, ‘dönüş özlemi’ kavramının kullanılmasının Filistin halkının tarihsel ve toplumsal varlığını önemsemeksizin gerçekleştirilmek istenen projelere meşruiyet kazandırma amacı taşıdığı tartışılmıştır (Garaudy 2023: 94-95). Yazar, bu politikaların günümüzdeki sonuçlarını analiz ederek, başlangıçta zulüm gören bir halkın benzer yöntemlerle başka bir halk üzerine zulüm uygulamasını etik açıdan sorgulamaktadır. Kitabın önemli bulgu ve değerlendirmelerinden biri de Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkından mahrum bırakılışıdır. Yazara göre, Filistin’de yaşayan ve bölgenin yerli halkını oluşturan Araplar sığınmacı gibi muamele görürken, işgalci Yahudiler ise mağdur ve masum göçmenler olarak gösterilmektedir. Bu yaklaşım, tarihin en büyük çelişkilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Öyle ki Birleşmiş Milletler tarafından Filistin topraklarının Yahudi yerleşimcilere tahsis edilmesi sürecinde yaşanan adaletsizliklere değinen yazar, Filistinlilerin evlerinden zorla çıkarıldığını ve bu durumun Yahudi nüfus oranını artırmak amacıyla planlı şekilde gerçekleştirildiğini belirtmektedir. İsrail devleti yasalarının Yahudi kimliğini merkeze almasıyla oluşan ayrımcı yapılar, bu süreçte uluslararası hukukun ve insan haklarının ihlal edilmesine yol açmıştır. Yazarın, Yahudilerin II. Dünya Savaşı sırasında yaşadığı soykırımın siyasi bir araç olarak kullanılmasını eleştirmesi, kitabın ahlâkî olguları değerlendirme kıstaslarına önemli bir katkı sağlamaktadır. Nazi soykırımının etkilerinin başka bir milletin omuzlarına yüklenmesi eleştirilmiş ve bu çerçevede Filistin halkının Siyonist projelerin hedefi haline gelmesinin tarihsel ve ideolojik nedenleri üzerinde durulmuştur. Yazara göre Yahudilerin Holokost’u siyasi istismar olarak kullanmaları hiç etik değildir. Yaşadıkları acıyı ve kayıpları bütün dünyaya bir “borç” olarak yüklemişler, bundan payını en çok alan Arap halkı olmuştur (Garaudy 2023: 175).

20. yüzyılın en etkili siyaset teorisyenlerinden biri olarak anılan Alman kökenli düşünür Hannah Arendt (1906-1975), bu tabloyu “kötülüğün sıradanlığı” (*banality of evil*) tezi çerçevesinde analiz etmeye çalışmıştır. Arendt, bu kavramı Nazi rejiminin Yahudi soykırımı sırasında gerçekleşen hadiseleri tanımlamak amacıyla geliştirmiştir. Ona göre, bu tür eylemler kötülüğün sıradanlaşmasına ve diğer

insanların da benzer biçimde kötülüğü rutin bir olgu olarak algılamalarına yol açmıştır. İnsanlar, bu eylemleri sorgulamak yerine çoğu zaman olağan bir durum olarak kabullenmiş ve görmezden gelmiştir. Bu süreç, nihayetinde kötülüğün toplumsal boyutta normalleşmesine yol açmıştır (Bozbuğa 2024: 279-280).

Siyonistler “Seçilmiş kavim” ve “Vadedilmiş topraklar” argümanlarını siyaset malzemesi haline getirmişler, Tanrı’nın sözünü bu anlamda kendi siyasi ikbal ve ihtirasları için istismar etmişlerdir. Öyle ki seçilmiş bir topluluk varsa dışlanmış bir topluluk da var demektir. Garaudy, insanlığın ortak vicdanını ilgilendiren bu konu, eserde derinlemesine işlenmiş ve yazarın şu ifadesiyle dikkat çekici bir şekilde özetlenmiştir: “Özgürlük, sadece mülkiyetin veya iktidarın el değişmesi demek değildir; geçmişin mağdurlarının günümüzün zalimlerine dönüşmesi de asla özgürlük değildir!” (Garaudy 2023: 109). Bu bağlamda kitap, hem tarihsel hem de ideolojik düzlemde Siyonizm’in politikalarını eleştiren güçlü bir analiz sunmaktadır. Filistin halkını yerinden etmenin ötesinde, onların tarihsel mevcudiyetini reddetme çabasına dikkat çeken eser, Siyonistlerin bölgesel çatışmalara ek olarak bölgesel ve küresel çapta dinî, etnik, kültürel, siyasi ve ekonomik çok boyutlu yeni problemlere neden olduğuna işaret etmektedir.

İsrail devletinin kuruluşundan itibaren izlediği politikaları ve Siyonizm ideolojisinin dünya siyaseti üzerindeki etkilerini ele alan bu eser, ortaya koyduğu tarihsel, politik ve sosyolojik analizlerle dikkate değer bir bakış açısı sunmaktadır. Yazar, kitabında İsrail’in ulusal kimliğini şekillendiren dinî ve ideolojik temelleri sorgulamakta ve bu temellerin tarihsel süreç içerisindeki tezahürlerini ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır. Eserin temelinde, İsrail Devleti’nin Yahudiliği tanımlama biçimi yatmaktadır. Öyle ki Yahudi şeriatı (Halaka) açısından, bir kişinin Yahudi olarak kabul edilmesi için ya bir Yahudi anneden doğmuş olması ya da Yahudiliğe geçiş yapmış olması gerekir. Bu bağlamda, Filistin halkına yönelik gerçekleştirilen toprak ve mülkiyet gaspını, kültürel mirasın yok edilmesini ve bu eylemlerin ardındaki ideolojik meşruiyet arayışlarını analiz etmektedir. Yazar, “çöl masalı” olarak tanımlanan tarihsel anlatı çerçevesinde İsrail’in kendi varlığını meşrulaştırmak için sistematik bir biçimde Filistin topraklarını tahrip ettiğini vurgulamaktadır (Garaudy 2023: 129-130).

Kitap, Siyonizm’in pratik hedeflerini ele alarak bu ideolojinin bir devlet kurmanın ötesinde, daha büyük iddialara sahip küresel bir proje olduğunu tartışmaktadır. Çünkü aslında Yahudiler açısından gerçek anlamda “dönüş”, Kudüs’e fiziki bir göçten ziyade, tüm insanların Tanrı’ya olan manevi dönüşünü ifade etmektedir. Bu bağlamda, verilen temel mesaj da bu dönüşe işaret etmektedir. İsrail Devleti tarafından sunulan çeşitli imkânlara ve cazip koşullara rağmen Yahudi nüfusunun yalnızca %18’lik bir kısmının bu göçe katılım göstermesi dikkat çekicidir. Bunun temel nedenlerinden biri, İsrail’in Yahudiler için en güvensiz yaşam alanı olarak algılanmasıdır. Ayrıca Siyonizm’in temel ilkeleri incelendiğinde, hareketin Yahudiliği sadece bir din olarak tanımlamayı değil, aynı zamanda onu bir millet ve devlet kimliği etrafında şekillendirmeyi amaçladığı görülmektedir (Garaudy 2023: 157).

Yazar, özellikle Siyonist hareketin bir millet yaratma çabasını detaylandırırken, bu ideolojinin Yahudiliği sadece bir din olmanın ötesine taşıyan siyasi amaçlarının bulunduğunu vurgular. Siyonizm'in Filistin halkını maruz bıraktığı hak ihlalleri ve bu ihlallerin dünya barışına potansiyel tehditleri, yazarın görüşlerinin odak noktasıdır. Zira siyasi Siyonizmin asıl hedefi "Büyük İsrail" anlayışıdır. Eserde üzerinde durulan bir diğer mesele ise İsrail Devleti'nin Batılı güçlerle olan stratejik ilişkileridir. Özellikle ABD'nin İsrail'e sağladığı askerî, ekonomik ve diplomatik desteğin yapısal özellikleri detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.

Yazar, İsrail'in ABD'den aldığı yardımlar sayesinde bölgedeki askerî üstünlüğünü pekiştirdiğini ve bu yardımlar aracılığıyla dünya siyasetinde daha etkin bir konum elde ettiğini belirtmektedir. Aynı zamanda, Amerika'nın bu destek sayesinde yeni nesil silah teknolojilerini Ortadoğu coğrafyasındaki sınır çatışmaları üzerinden test ettiğine dikkat çekilmektedir. İsrail ve Amerika arasındaki karşılıklı faydaya dayalı bu ilişki, bölgesel dengelerin yeniden şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Kitabın belki de en çarpıcı tespitlerinden biri, İsrail'in kendi meşruiyetini sağlama çabalarının Batılı emperyal güçlerin geçmişte uyguladığı sömürgeci politikalarla benzerlik gösterdiği (Garaudy 2023: 189 vd.). Bu bağlamda, yazar, İsrail'in Filistin halkına yönelik uygulamalarını Amerika'nın yerli Amerikalılara veya Afrika kökenli insanlara uyguladığı ayrımcı politikalara benzetmektedir. Ayrıca İsrail'in Güney Afrika'daki apartheid rejiminden veya Nazi Almanyası'nın politikalarından ilham aldığını öne sürmektedir. Bununla birlikte yazar eserin bir bölümünü antisemitizm meselesine ayırarak önemli bir duruş sergilemektedir. Siyonist İsrail politikalarını eleştirmenin Yahudi karşıtlığı ile ilişkilendirilmemesi gerektiğini ifade ederken Siyonizm politikasına karşı çıkan birçok Yahudi'nin de var olduğunu hatırlatmaktadır. Bu dengeleyici yaklaşım, okuyucuyu bütün bir halkı suçlamadan yapısal sorunları ele almaya davet etmektedir.

Son tahlilde bu kitabın Siyonizm'i ve İsrail-Filistin meselesini derinlemesine incelemek isteyen herkes için önemli bir referans kaynağı olduğu söylenebilir. Kuruluşundan itibaren İsrail'in sergilediği politik tavrın fikri ve siyasi arka planının gerçekçi bir değerlendirmesini yapan kitap, Filistin meselesinin tarihsel kökenlerini anlamak isteyen okurlar için zengin bir kaynak niteliğindedir. Bu yönüyle tarih ve siyasetin yanı sıra sosyoloji ve uluslararası ilişkilere ilgi duyan kesimler için de bir perspektif sunmaktadır. Akademik bir üslupla hazırlanan çalışma, karmaşık sayılabilecek tarihi ve siyasî meseleleri analitik bir yaklaşımla derinlemesine incelemekte; böylece hem sahanın uzmanlarına hem de genel okuyucu kitlesine akıcı bir okuma deneyimi sunmaktadır. Bu bağlamda serinkanlı tespit, tenkit ve değerlendirmeleriyle Garaudy'nin, bu meselelerde bugünün dünyasına insanlık dininden yana tavır alınmasını salık veren bir tür ahlâkî duruş ve toplumsal duyarlılık çağrısında bulunmak istediği söylenebilir. Bugün geline nokta en ciddi sorun, İsrail'in basın yayın organları ve dünya kamuoyunun gözleri önünde bir terör devletine dönüşmüş olmasıdır. Ancak asıl problem ise, bir asır boyunca sessiz kalınan bu zulmün artık sıradanlaşmış, kanıksanmış ve normalleşmiş olmasıdır. Kitap, sıradanlaşan zulmün arka planını ve iç yüzünü tam anlamıyla ortaya koymak suretiyle

toplumda vicdan ve insaf sahibi her bir bireyi bu insanlık sorununun çözümü üzerinde ciddiyletmeyle düşündürmeye davet etmektedir.

Kaynakça

- Aydın, Cemal. (2020). “Garaudy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/463-466. Ankara: TDV Yayınları.
- Akkaya, M., Gürsu, O. (2024). “Gazze soykırımı bağlamında Türkiye’de yapılan çalışmaların bibliyometrik analizi”. *Burdur İlahiyat Dergisi* (Gazze), 95-105. <https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1576500>.
- Arı, Y. (2023). “Bir insanlık suçu ve soykırım trajedisi: İsrail’in Filistinlilere uyguladığı devlet terörü nedeniyle yargılanması gerektiğine dair bir değerlendirme”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi*, 5, 22-44. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>.
- Arı, Y. (2024). “Gölgede kalan yıkım: İsrail’in devlet destekli terörü ve soykırım trajedisi tarihi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 639-665. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491769>.
- Bozbuğa, H. N. (2025). “Kötülüğün sıradanlaşması: Gazze soykırımı örneği”. *Diyanet İlmî Dergi*, 61(1), 275-296. <https://doi.org/10.61304/did.1578346>.
- Çetin, E. (2024). “Roger Garaudy’nin bakış açısıyla Filistin meselesi: Varoluşsal bir tahlil”. *Burdur İlahiyat Dergisi* (Gazze), 131-140. <https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1557913>.
- Garaudy, R. (2023). *İsrail sorunu: Siyasi Siyonizm*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Tımas Yayınları.
- Gürsu, O. (2024). Kötülüğün sıradanlaştırılması: Gazze soykırımı bağlamında psikolojik bir analiz. *Burdur İlahiyat Dergisi*, 8, 130-149. <https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1576500>.
- Toprak, B. (2023). İsrail’e dönüş miti bağlamında kutsal metnin araçsallaştırılması. *Artuklu Akademi*, 10(2), 159-181. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1343869>.
- Uygun, A. (2025). “Yahudi kutsal kitabı Tanah’ta çocuğa şiddet: Günümüz İsrail-Filistin çatışmalarındaki yansımaları”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 125-150. <https://doi.org/10.32711/tiad.1600633>.